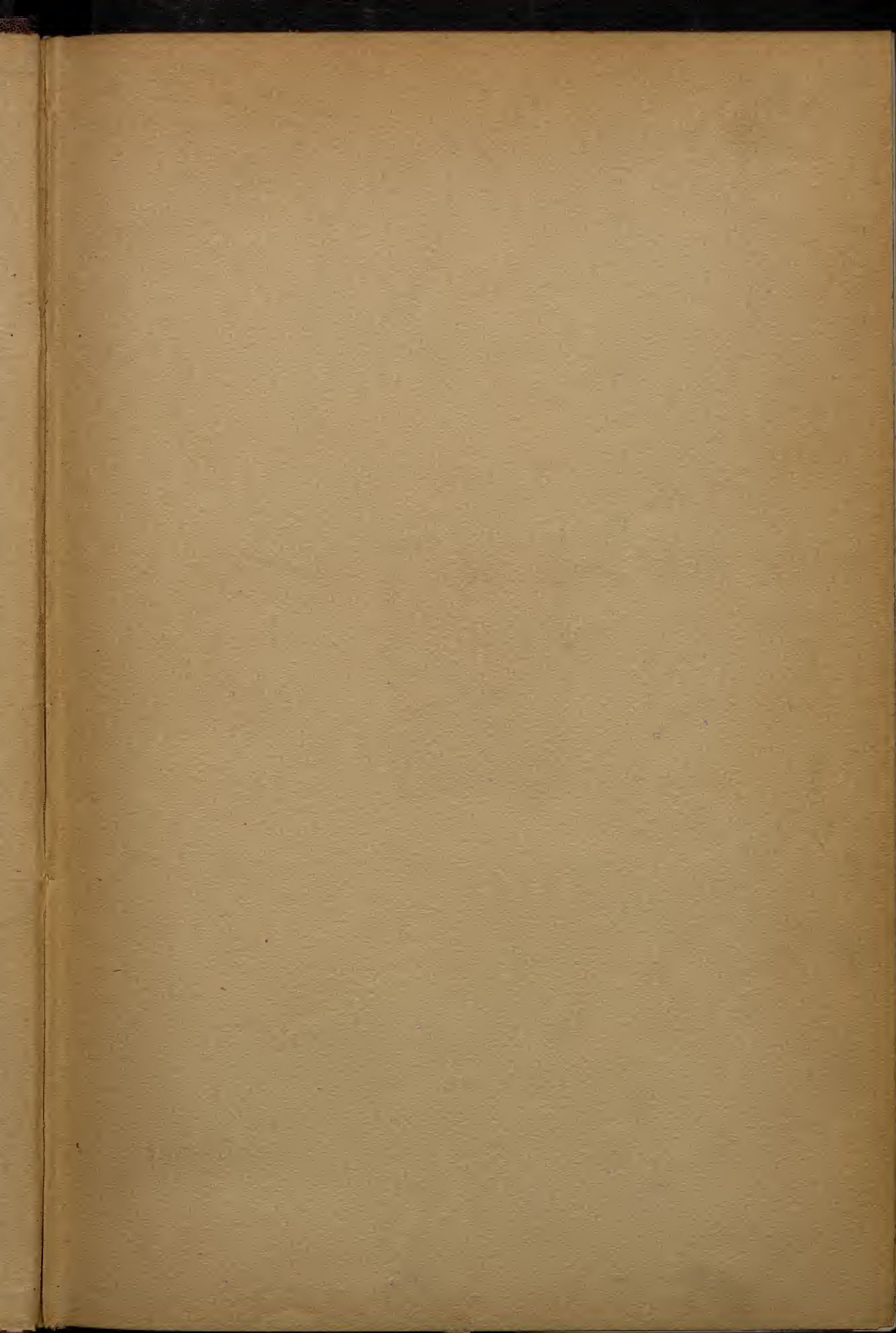

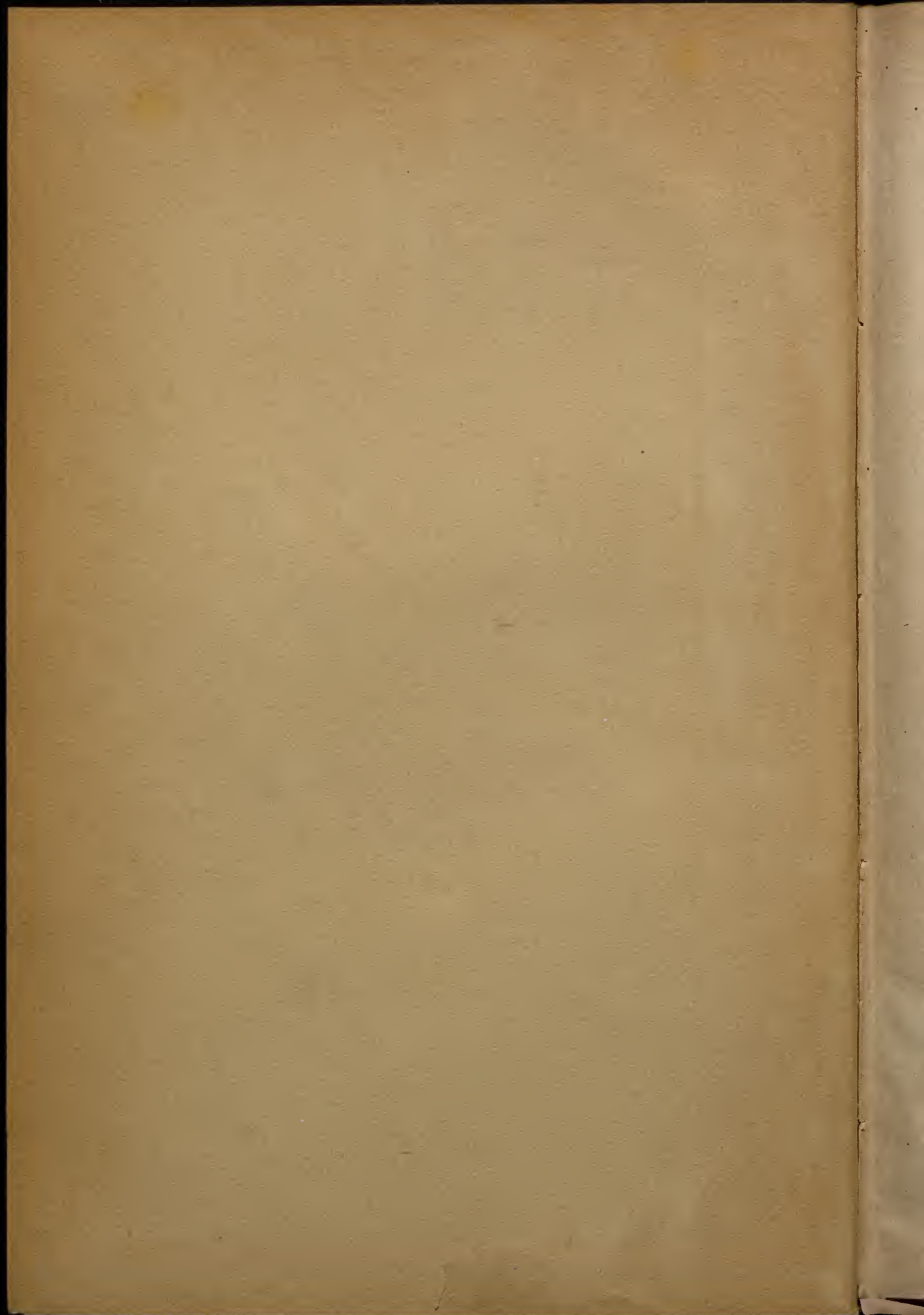
938

L. IV. 5

242.9

ՓՈՐՁ

ԱՅԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ
ՅՈՒՆՎԱՐ.

№ 1.

ՏՓԽԻ Ս

1881

ЛИТНИАМОВА.

1.

1875

RECEIVED OF THE

LIBRARY OF THE

UNIVERSITY OF

CHICAGO

ՀԱՅԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԱԶՔՈՒՄ

(ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՊԱՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾ ԹԻՖԼԻՍԻ
ԺՈՂՈՎԱՐԱՆՈՒՄ)

Տիկնայք և պարոններ,

Հինգ հարիւր տարի կայ որ Հայաստանի անկախութեան վերջին կայծը հանգաւ, հինգ հարիւր տարի կայ որ հայ ժողովուրդը, իւր յետին ապաստանարանիցը քշուելով, անտուն անտեղ թափառում է իւր բնիկ երկրում և նորա սահմաններից դուրս, ոչ մի տեղ դադար չգտնելով իրան շրջապատող թշնամիներից:

Երազի պէս անցան Հայոց քաղաքական կեանքի վերջին ժամերը: Ունայն եղան նոցա հերոսական ջանքերը իրանց յանկարի անկախութիւնը և ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու: Երուպան, որի գլուխը այն ժամանակ կանգնած էր շուրջ պապը, վարմանայի անտարբերութեամբ բարձի թողի արաւ Հային, չնայելով որ այս քրիստոնեայ ժողովուրդը օգնութեան ձեռք էր մեկնել նորան խաչի թշնամիների դէմ մղած կռիւների ժամանակ: Հայկական ազատութիւնը որ մի պահ յուսոյ ճառագայթի պէս փայլեցաւ Երեկեան երկնքի վրայ, լեռն ք-ի հետ կարծես թէ անդառնալի կերպով գերեզման մտաւ: — Երկարատեւ հոգեվարքին յաջորդեց հոգեւոր և բարոյական կեանքի կատարեալ մեռելութիւնը: Սարկութեան լուծը մինչև այն աստիճան ծանրացել էր Հայի վրայ որ մոռնալ տուեց նորան իւր փառաւոր անցեալը և եթէ հայութեան միակ սիւնը, նորա փրկութեան մէակ խարիսխը — Եկեղեցին եղած չլինէր, այսօր հայ անունը անշուշտ, ուրիշ շատ ժամանակակից ու դրացի ազգերի նման, միայն մի թեթիւ յիշատակ մնացած կը լինէր գրքերում:

Այդ աղէտալի ժամանակամիջոցում ինքնաճանաչութեան զղաց-

մունքը հետզհետէ մի ընդհանրական ապշութեան և անզգայութեան անդի տուեց: Հայ ժողովուրդը զարմանալի համբերութեամբ տարաւ այն բոլոր նեղութիւններին, որոնց նմանը հազիւ թէ ուրիշ ազգ երբեք կրած լինի. ոչ մի բողոք չբարձրաւ ինչ նա, անտրտուն չստարաւ բռնակալութեան և կամայականութեան բոլոր հաճոյքներին որոնք վերաւորումն մարդկային արժանաւորութիւնը:

Քաղաքական կեանքի անկումից յետոյ, հայ ազգը, հինգ հարիւր տարուան ընթացքում, շրջապատուած լինելով այնպիսի ազգութիւններից որոնք ծագմամբ, կրօնով և կրթութեամբ տարբերվում էին իրանից, միշտ ճշտուելով, միշտ հարստահարուելով նոցանից, երբեք վաղուան օրուան համար ապահով չլինելով, կամաւորապէս դատապարտեց իւրեան մեռելութեան: Այս տեսակ ինքնասպանութիւնը նա աւելի լաւ համարեց քան որեւէ կենդանութեան նշոյլ ցոյց տալ, որով կարող էր միայն մոլեռանդ բռնակալների զայրոյթը գրգռել: Կարծելով թէ աշխարհը տեսնում է իւր տանջանքները, լսում իւր հեծեծանքները և անտարբեր մնում, նա երեսը բարձրեց աշխարհից, փաթաթուեցաւ սորկութեան վերաբերի մէջ և տարածուեցաւ այն հողի վրայ՝ որի վառքի համար նա երբեմն այնքան զոհաբերութիւններ է արել: Նորա մէջ կազմուեցաւ մի թիւր համոզմունք, մի յամառ կարծիք, թէ հայն երբեք չպիտի յուսայ իւր սորկութիւնից բարձրանալու, ուրիշների պէս մի լաւ օր տեսնելու:

Մինչ այսպէս ամէն բան կորած էր համարվում, հայ ժողովուրդը, ընդհանուր հոսանքին ենթարկուելով, յանկարծ սթափում է իւր մահաճանաչ քնից, ոտի է կանգնում, նայում է իւր շուրջը և զարհուրելով տեսնում այն բերանաբաց անգունդը որ սպառնում էր կուլ տալ նորան: Ծանր եւ այն տպաւորութիւնները որ գործումն մարդկանց սրտերի վրայ գիտակցութեան առաջին նշանները, բայց միևնոյն ժամանակ անհերքելի է նոցա բարերար ազդեցութիւնը ազգութեան ապագայի համար: Նոր ժամանակներում հայերը ցոյց տուին, թէ իրանց կենսական ոյժը չէ սպառուել, այլ արեւի ջերմութիւնից և ջրի խոնավութիւնից զուրկ տունկի պէս երկար ժամանակ թառամած վիճակի մէջ են մնալով նոր զօրութեամբ զարգանալու ու բարգաւաճելու համար: Հազիւ կէս դար կայ որ այդ արեւի ջերմութիւնը սկսաւ տաքացնել Հայի թմբած մարմինը և ջուրը կազդուրել նորա հոգին, և ահա այսօր այդ մար-

մինը կենդանութեան նշաններ է ցոյց տալիս, այդ հոգին արձակվում է դարևոր կապանքներից: Կարճ միջոցում կազմուեցաւ մի նոր հայկական լեզու, նոր մտքերի և քաղաքակրթութեան թարգման, դիւթական զօրութեամբ յարութիւն առաւ մի նոր գրականութիւն, որ թէև դեռ մանուկ, սակայն խոստանում է աճել և գեղեցիկ պտուղներ արտադրել: Ամէն տեղ բացուեցան և բացվում են ուսումնարաններ, առանձին խնամք է տարվում իգական սեռի դաստիարակութեան վրայ, որի կրթութիւնից կախուած է մեծ մասամբ ազգի ապագան:

Տիկնայք և պարոններ. երբ մի ժողովուրդ սկսում է ճանաչել իրան, երբ նա կարողութիւն է ստանում ներկայի և անցեալի համեմատութեամբ հետազօտել իւր անկման իսկական պատճառները, թոյլ տուէք ինձ ասել, որ այն օրից ծագում է նորա փրկութեան արշալոյսը և իւր բանդի բանալին ինքն իւր ձեռքումն ունի բռնած: Ինչպէս իւրաքանչիւր անհատի, այսպէս և ամբողջ ժողովուրդի մէջ սեպհական վիճակի դժգոհութիւնը ծնեցնում է մի գօրաւոր ձգտում այդ վիճակը հետզհետէ բարեփոխելու և լաւագոյն կեանքի հասնելու: Նորագոյն ժամանակների պատմութիւնը բազմաթիւ օրինակներ է ներկայացնում, որոնցից երևում է թէ այն կարգի ժողովուրդների օգնութեան աղաղակները միշտ արձագանդ են գտել քաղաքակրթութեան աշխարհի մէջ, և որքան նոյա գործ դրած ջանքերը մեծ են եղել, այնքան աւելի համակրութեան արժանի են եղել, համակրութիւն որի մէջ ջերմ խօսքերին յաճախ հետեւել է և գործը:

Հայաստանը և հայ անունը առաջին անգամ հանդէս եկան եւրոպական մամուլի մէջ Զէյթունի անցքերի ժամանակ, երբ մի բուռն լեռնական ժողովուրդ իւր արիական դիմադրութեամբ ցոյց տուեց որ հայ արիւնը դեռ չէ սառել մեր երակների մէջ: Զէյթութունցոյ գործը իբրև առաջին բոլոր սորկութեան դէմ, անասելի հետևանքներ ունեցաւ ընդհանուր հայութեան համար: Դսե՛ք թէ է՛չ նշանակութիւն է տալիս այդ ապստամբութեան հոչակաւոր հայազէտ Վիկտոր Լաւգլուան, որի յօդուածը 1863 թուին մեծ ազաւորութիւն գործեց եւրոպայում:

Եւրոպայի ուշադրութիւնը յանկարծ դարձաւ Թուրքիայի Հայոց վրայ, որոնց օսմանեան քաղաքականութիւնը կարծես իբրև զլիսաւոր զոհ ընտանց լինելու քրիստոնեաների դէմ հանած կանոնաւոր և միանգամայն խիստ հալածանքների մէջ: Հայ ասելով

Եւրոպայի զեռ ևրէկ հասկանումէր մի ցիրուցան եղած վաճառական ժողովուրդ, որ միայն նիւթական շահերի ետեւից է ընկած և շատ քիչ է մտածում այն ընկերական (սոսիալական) մեծ խնդիրների վրայ որոնք զբաղեցնում են ուրիշ ճնշեալ դեղերի: Այսօր նա տեղեկանում է թէ խօսքը չորս միլիոնից բաղկացած նշանաւոր ազգութեան վրայ է, որոնցից երկու ու կէս միլիոնը Թուրքիայի իշխանութեան տակն է գտնվում: Այս մեծ ու համոցեղ բազմութիւնը, ընկած լինելով Թուրքերի մէջ որոնք ճնշում, հարստահարում են նորան, այս քրիստոնեայ ժողովուրդը, այս խելացի ու ազատամիտ տարրը մահմետականների բարբարոսութեան դէմ ու դէմ կանգնած, քայլ առ քայլ պաշտպանվում է նոցա դէմ, կամ սահմանադրութեան օրինակով հողի վրայ որպէս զի իւր քաղաքային ազատութիւնը ձեռք բերէ, և կամ Տաւրոսի լեռներում դէնքը ձեռին որպէս զի իւր անկախութիւնը պահպանէ: Մի հաստատուն և իմաստուն քաղաքագիտութիւն օսմանեան Ղրան գործ գրած հին խորամանկութիւնների ու զաղտազոյի միջոցների դէմ, մի դիւցազնական քաջութիւն աւարառութեան ու սպանութեան համար ուղարկուած բաշի-բօզուքների դէմ, ահա երկու առաքելութիւն որ պէտք է ճանաչել այսուհետև օսմանեան կայսրութեան Հայոց մէջ, և որոնք իբրև մի մի լծակ պիտի ծառայեն եւրոպական քաղաքականութեանը, երբ այս վերջինը կամենայ փորձ փորձել արդեամբ նպաստելու արևելեան քրիստոնեաներին իրանց ջանքերի մէջ:»

Այս պատմական անցքը աչքի առաջ ունենալով, քաղաքակիրթ աշխարհի յարաբերութիւնը դէպի մեր ազգը՝ Եւրոպայի տեսակէտը դէպի մեր ժողովուրդը՝ երեք շրջանի կարելի է բաժանել: Առաջին շրջանը սկսվում է մեր քաղաքական կեանքի անկումից և տևում է մինչև Զէյթունի ապստամբութիւնը. այս ժամանակամիջոցին Եւրոպան նայում է մեր վրայ՝ իբրև մեծ ձիւրքեր ունեցող քրիստոնեայ ժողովրդի վրայ, որ կոչուած է իբրև միջնորդ քաղաքակիրթութիւն տարածելու Արևելքում: Երկրորդ շրջանը, որ կարելի է քաղաքական անուանել, սկսվում է Զէյթունի անցքերից և տևում է մինչև վերջին ուս-տաճիական պատերազմը. այս ժամանակամիջոցին եւրոպացոց հայեացքների մէջ քաղաքական տեսակէտ է նշմարվում: Վերջապէս երրորդ շրջանը սկսվում է այն օրից երբ Սան-Ստեֆանօի դաշնադրութեան մէջ դրուեցաւ 16-րդ յօդուածը: Այս շրջանը կարելի է միջազգային անուանել: Արդեօք

երբ կը վերջանայ այս շրջանը. — մեր ամենի ջերմ ցանկութեան հաճախ այն ժամանակ՝ երբ այդ միջազգային բառը ճաշկական հայաստանի վերաբերութեամբ լսի խօսք չե լինիլ, այլ իրականութիւն կը դառնայ. այսինքն երբ ճաշկական Հայաստանը միջազգային միութիւն կը կազմէ:

Այսօրուայ օրը մենք բաւական հարուստ գրականութիւն ունինք Հայաստանի մասին, որ մանաւանդ այս վերջին դարում դարձրել է իւր վրայ քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութիւնը: Եւրոպացի ճանապարհորդների կարգում եղած են թէ գիտնականներ, թէ վերին աստիճանի շրջահայեացք և հանձարեղ մարդիկ և թէ պետական անձինք, որոնք իւրեանց հետազոտութիւններով հարստացրել են արեւմտեան ճոխ գրականութիւնը:

Բայց ի՞նչիցն է արդեօք որ Եւրոպան հատուկօրէն անձիշդ և շատ անգամ սխալ տեղեկութիւններ ունի մեր մասին:

Սորա պատճառն այն է նախ՝ որ բոլոր մինչև այժմ տեսնուածն ու հետազոտուածը մեծ բան չէ նայելով այն լայնատարած դաշտին որ կարօտ է մշակութեան և հետազոտութեան. երկրորդ՝ որովհետև հետազոտութիւնները ուղղուած են գլխաւորապէս բնագիտական ասպարեզի վրայ, իսկ բուն ազգային կեանքը շատ փոքր ուշադրութիւն է գրաւած. երրորդ և գլխաւորապէս այն պատճառով՝ որ եւրոպացոց ամենաընտիր գրողներն անգամ պարունակում են իւրեանց մէջ բազմաթիւ սխալներ, անհիմն կարծիքներ, եզրակացութիւններ և այլն:

Եթէ մենք ուզենայինք մի առ մի յիշել այստեղ նոյն իսկ գլխաւոր աչքի ընկնող սխալները, մենք ամբողջ օրեր պիտի խօսէինք, ամբողջ հատորներ պիտի գրէինք և այնու ամենայնիւ մի այսպիսի աշխատանք հաղիւ թէ այնքան օգտաւէտ լինէր որքան առաջին հայեացքից գուցէ թիւում է: Սորա փոխարէն ես աշխատեցի այդ բոլոր սխալները մի սխտեմի բերել, մասնաւոր չանելով այն սկզբնական պատճառների վրայ, որոնցից ծագում են այդ սխալները: Եւ այս կերպով որ ճանապարհորդի գրուածքը և ձեռք առնելու լինիք, դուք կարող էք վերածել նորա մէջ պատահած սխալները, թիւր կարծիքները այն չորս պատճառներից մէկին, որ իսկոյն պատիւ կ'ունենամ յիշելու:

1. Առաջին պատճառը, որ ամէնից առաջ աչքի է ընկնում, այն է, որ Հայաստանի մէջ ճանապարհորդները տեղեակ չեն այն

ազգերի լեզուին որ իւրեանց հետազօտութիւնների առարկայ են շինում:

Այդ պակասութիւնը նախ և առաջ երևան է գալիս տեղերի, գիւղերի, գետերի նաև քաղաքների, տեղական բերքերի և այլն նունների մէջ: Մի զարմանալի և միանգամայն ծիծաղաշարժ երևոյթ է, թէ ինչպէս այս հարցերում շատ անգամ հետազայ ճանապարհորդը նախընթաց ճանապարհորդի հետ բանակս իւ է մտնում, ուղղում է նորա սխալը հաստատ մնալով այն արտասանութեան վրայ, որ նշանակիւ է իւր տեղորի մէջ, և հետաքրքրականն այն է որ յաճախ ինքն էլ է սխալվում: Այսպէս օրինակ մեր հռչակաւոր Տաթևայ վանքը պարոն օխը անուանում է Պաթիֆ, ռուսական 10 վերստական քարուղը՝ Տատիվ, Արխիւր կոչում է Տատրէֆ, Պետքովը՝ Տատրիվ, այն ինչ այդ վանքը ինչպէս ձեզ յայտնի է, իսկնպէս կոչում և գրվում է Տաթև:

Եւ թոյլ կր տամ ինձ արտեղ մի ուրիշ օրինակ առաջ բերելու, որ գուցէ աւելի կը հաստատէ թէ ինչ qui pro quo՝ ների առիթ է տալիս լեզու չեմանալը: Այս օրինակը ես առաջ կը բերեմ մեր եղբայրակից վրաց ազգի լեզուից: Ահա ինչ նկատողութիւն ենք տեսնում մենք Հաբստհաուզէնի «Transcaucasia» գրքում: Մամադագել վրացերեն նշանակում է տանուտէր, գիւղի գլուխ, այն ինչ մամաձագել նշանակում է շուն: Պէտք է ասել որ մամա վրացերէն նշանակում է հայր, սախլի — տուն, ուրեմն մամա սախլի սի կամ մամա սախլի նշանակում է տան, գիւղի գլուխ, այն, ինչ որ մենք ասում ենք տանուտէր, իսկ մամա ձագելի մի շատ տարածուած հայհոյանք է, որ ուղղում են դէպի այն անձը, որի հայրը իբրև թէ շուն է: Պ. Հաբստհաուզէնի ականջին այդ երկու բառն էլ միատեսակ են հնչել և նա գալիս է ի հարկէ այն եզրակացութեան որ, թէ տանուտէրի և թէ շան անունը նոյնահնչիւն են այն պատճառով, որ ինչպէս շունը պահպանում է տունը, այնպէս էլ տանուտէրը պահպանում է գիւղը:

Լեզուին տեղեակ չլինելով ճանապարհորդները ստիպուած են ժողովրդի հետ ծանօթանալ, նորա հետ յարաբերութիւններ ունենալ, նոյն իսկ աղբիւրից քաղել իւրեանց տեղեկութիւնները, թարգմանիչների բերանով, և դուք կը համաձայնէք ի հարկէ, որ այսպիսի դէպքում շատ բան կախուած է նոյն իսկ միջոցի անձնաւորութիւնից՝ նորա կրթութեան աստիճանից, ազգութիւնից և այլն...

Այսպէս օրինակ երեք երեւելի գերմանական ճանապարհորդներ՝ բանաստեղծ Բօլէնշտէտը, գիտնական Հաքսահաուզենը և պրօֆեսոր Պարրօտը մեր անմոռանալի խաչատուր Աբովեանի միջնորդութեամբ են ծանօթացել Հայոց ազգի հետ և նոքա աւելի ճիշդ և ուրեմն աւելի լաւ կարծիքներ են յայտնում մեր ազգի մասին: Բայց ճանապարհորդների մեծ մասը զուրկ են այն բարեբաղդութիւնից՝ բանիմաց մարդկանց միջնորդութեամբ իւրեանց գործը աւաջ տանել և նոքա ճանապարհորդում են հասարակ մարդկանց իւրեանց օգնական աւելելով: Ուէ ինչպէս են այդ մարդիկը սովորաբար թարգմանում՝ մի գեղեցիկ օրինակ ներկայացնում է մեզ Պետցօլը:

Երբ պ. Պետցօլը կամենալով այցելել Անիի աւերակները բազմաթիւ ուղեկիցներով անցնում է տաճկաց սահմանը, նորան հանդիսաւոր կերպով ընդունում է սահմանի գլխին գտնուող տաճիկ ձիաւորների մի խումբ: Պետցօլին խորհուրդ են տալիս մի քանի խօսք տանել և նա յայտնում է որ շատ երջանիկ է մեծ Սուլթանի երկրում գտնուելով, որին Աստուած թող երկար կեանք պարգևէ: Նորա ուղեկիցներից մէկը թարգմանում է այդ խօսքերը հայերէն) իսկ հայը տաճիկերէն. Պետցօլը ինքը զարմացած էր փացել լսելով թէ նորա երկու խօսքը ինչպէս երկար զարդարուն ճառ է դարձել: Բայց պատահում է ի հարկէ որ թարգմանիչը ճանապարհորդին ամենայն ինչ հաղորդում է ուրիշի բերանից, բացի այն գուցէ ինչ որ վերջինս ասում է:

II. Մի եռկորդը պատճառ կարող է համարուիլ այն հանգամանքը որ իւրաքանչիւր ճանապարհորդ իւր ուղևորութիւնից առաջ կարդում է այն բոլորը, ինչ որ գրել են իւր հետազօտելիք երկրի և ժողովրդի մասին նախընթաց ճանապարհորդները:

Հասկանալի է որ նախընթաց ճանապարհորդների նկարագրութեանց ընթերցումը ունի իւր կարևորութիւնը, հէնց այն պատճառով որպէս զի մարդու մէջ ցանկութիւն ծնի այս կամ այն երկիրը հետազօտելու, սակայն այդ ընթերցանութեան փնտնները շատ բազմաթիւ են. մարդուս դատողութիւնը կաշկանդվում է նա իրերի վերայ անկախ կերպով չէ նայում այլ ուրիշի աչքով, նա կանխապէս իրար կարծիքներ ունի:

Այդ երևում է մանաւանդ այն կարծիքների մէջ որ ճանապարհորդը յայտնում է մի ազգի բարոյական կողմերի մասին: Այն նայն հետագայ ճանապարհորդ մասնաւորիչ է անում այն պակասում

Թիւնների և այն լաւ կողմերի վերայ, և այդ բաները հաստատելու նոր ապացոյցներ բերում ինչ որ արդէն յայտնել են նախընթաց ճանապարհորդները:

Մենք այստեղ առաջ կրբերենք մի երևելի ճանապարհորդի կարծիքը որ ցոյց է տալիս այս մետոդի պակասութիւնները՝ յիշելով միևնոյն ժամանակ թէ ինչ կերպով պէտք է օգուտ քաղել նախընթաց ճանապարհորդների գրուածներէից:

Եւրոպեացիները եւս մի երկրում ճանապարհորդել, երբէք գրբերից չեմ ուսումնասիրում այդ երկիրը: Ես չեմ ուզում որ ինձ վրայ ազդեն ուրիշների դադափարներն և կարծիքները, որպէս զի կանխակար կարծիքներով չնայեմ իրերի և զանազան հարցերի վերայ: Այդ ունի իւր լաւ և խիստ վատ կողմերը: Ես աւելի ազատ, աւելի ուղիղ եմ նայում շուրջս, իմ կարծիքները անձնապէս առնելով աւելի ինքնուրոյն և ճիշդ են, բայց ի հարկէ իմ աչքի տակից փախչում է շատ բան, որի վրայ եթէ ուշադրութիւնս կանխապէս դարձրած լինէր, ես կը հետազօտէի, իմ նկարագրութիւններին պակասում է կրիտիկա և լիակատարութիւն: Երբ ես վերադառնում եմ, սկսում եմ գրել թարմ տպաւորութիւններով և հայեացքներով: Եետոյ միայն սկսում եմ հետազօտել երկիրն ու ազգը և կարդում եմ այն, ինչ որ ուրիշները տեսել, հետազօտել, ժողովել են և իմ ձեռագրին աւելացնում եմ հարկաւոր նկատողութիւնները:»

Մեր կարծիքով, եթէ ճանապարհորդը ուզում է մի ազգի մասին իւր կարծիքը յայտնել, նորա հասարակական և քաղաքական դրութիւնը ճշգրիտ բնութենել և նորա նշանակութիւնը ապագայում հստականկան կերպով որոշել, նա պէտք է ուսումնասիրէ այդ ազգի պատմութիւնը թորովհետեւ մի ազգի պատմութեան արժէքն այն է որ, նա ցոյց է տալիս նորա կեանքի զանազան կերպարանափոխութեանց մէջ մնայուն և յարատեւ ուղղութիւն, նորա բնաւորութիւնը, որ ոչ միայն անցեալն է հասկանալի կացուցանում մեզ, այլ և թոյլ է տալիս մի պարզ հայեացք ձգել ապագայի վրայ: Եւ փառք Աստուծոյ եւրոպական գրականութեան մէջ բաւական նիւթեր կան մեր ազգի պատմութեանը ծանօթանալու, բայց դժբաղդութիւնն այն է որ համարեա թէ ոչ մի ճանապարհորդ չէ ուսումնասիրել մեր անցեալը: Մենք հազարաւոր օրինակներ կարող էինք բերել հաստատելու համար թէ պատմութեան տեղեակ չլինելն ինչ սխալ մղար կարծիքների է առիթ տուել մեր ազգի մասին. թոյլ տուէք ինձ բաւականանալ միայն մի կարծիք առաջ բերելով յաստի:

Բօղէնշտէտը իւր Tausend und ein Tag im Orient զբօս
մէջ ի միջի այլոց ասում է թէ՛ Հայոց և ռուսաց եկեղեցու մէջ ե-
ղած տարբերութիւնը այնքան չնչին է, որ ռուսաց համար դժուար
չի լինիլ հաւատափոխութեան գործը հայոց նահագներում կարճ
ժամանակում գլուխ բերել:

Այս կարծիքը ջրել շատ դիւրին է.

1) Շատ հեշտ է ասացուցանել որ յիշեալ երկու եկեղեցեաց մէջ
եղած զանազանութիւնը շատ աւելի նշանաւոր է քան թէ երևում
է պ. Բօղէնշտէտին:

2) Եթէ մինչև անգամ ենթադրելու լինինք որ զանազանու-
թիւնը արդարև չնչին է, այնուամենայնիւ դորանից չի հետևում որ
միութիւնը կարճ ժամանակում կարող է գլուխ գալ: Բաւական
է նաև մի փոքր պատմութեան հետ ծանօթ լինել որ մարդս այն
եղրակացութեան դայ, որ մինչև անգամ շատ մօտիկ դաւանութիւն-
ներ կարող են դարերով միմեանց կողքին գոյութիւն ունենալ առանց
միանալու. վկայ Անգլիան, Ամերիկան, Զուիցերիան և նոյն իսկ
Գերմանիան:

3) Վերջապէս պ. Բօղէնշտէտը ծակ մարդարէ է հանդիսա-
նում. յիշեալ խօսքերը պ. Բօղէնշտէտը ասել է 28 տարի առաջ և
հաւատափոխութեան գործը բաղդաւորապէս ոչինչ արդիւնք առաջ
չէ բերել: Ահա ձեզ վերջին տարիների թուանշանները որ հանած ենք
ռուսաց սինօդի հաշիւներից.

Ընդունել են յոյն—ռուսական դաւանութիւնը կամ, ինչպէս
հաշիւները ասում են, կցորդւել են ուղղափառութեան:

1872-ին=13 հայ, 1873=7, 1874=11, 1875=7, 1876=8
1877=6:

III. Մի երրորդ սրտճառ կարող է համարուիլ այն հանգա-
մանքը որ ճանապարհորդները շատ ընդարձակ նպատակ են դնում
իրանց և շատ փոքր ժամանակ գործ դնում այդ նպատակն ի-
րագործելու:

Նոքա ամենայն ճիգ թափում են որպէս զի իւրեանց ըն-
թերցողներին ներկայացնեն երկրի լեւկատար պատկերը: Նոքա
աչքի տակից չեն թողնում և ոչ մի հետաքրքրական առարկայ ա-
ռանց նկարագրութեան և մի առանձին պատիւ են համարում ի-
րանց համար այն բոլորը նկարագրելու, ինչ որ արդէն նոցա նա-

խորդներն արեւ են, առանց ամենեւին քաշուելու թէ արդեօք նորա-
նոր փաստեր են առաջ բերում թէ ոչ:

Երբ, օրինակ, բոլոր գերմանացի ճանապարհորդները կովկասի
գերմանական գաղթականութիւններն են նկարագրում, այդ շատ
հասկանալի է և ոչ ոքին իրաւունք չի տալիս յանդիմանելու նոցա:
Բայց երբ ճանապարհորդների մեծամասնութիւնը նկարագրում է մի
երկրի թէ բնութիւնը և թէ ազգաբնակչութիւնը — աշխարհագրական
դրութիւնը, լեռները, գետերը, կենդանական, բուսական և հանքային
թաղանթութիւնը — երկրի մէջ եղած բոլոր ազգութիւնները, նոցա
բնակարանները, բերքերը, հագուստը, ապրելու եղանակը, լեզուն, բնա-
ւորութիւնը, գերդաստանական կեանքը, հասարակային յարաբերու-
թիւնը, ազգի անցեալը, ներկան, պատմական նշանակութիւնն ապա-
գայում — դա մի այնպիսի աշխատանք է որ առանձին մարդու ոյժե-
րից բարձր է և կամայ աւանդ տանում է նորան դէպի անձնյու-
թիւն, վայրաբանութիւն և ուրիշ այդպիսի գեղեցիկ յատկու-
թիւններ:

Գերմանիայում մի սուրբ է եղել երբեմն Ս. Դոնատան անու-
նով որ մի խորը քաղաքագէտ և երևելի աստուածաբան էր և մի և
նոյն ժամանակ մի շատ լուռ նալբանդ, զանգակներ ածող և կանանց
շորեր կարող: Այդ ժամանակները անդառնալի կերպով անցել են,
այժմ աշխատանքի բաժանման դարն է: Հէնց այս իսկ պատճառով
թէ և ճանապարհորդները ամէն բանի ձեռնամուխ են լինում, սա-
կայն իւրաքանչիւրը նոցանից այն բանի վրայ ուշադրութիւն է
դարձնում, աւելի լաւ կերպով այն բանն է հետազոտում որի հա-
մար նա աւելի լաւ է սրտորաստուած իւր նախկին պարապմունքով և
իւր ընդունակութիւններով:

Այսպէս օրինակ Բողէնշտէար ամէն բանից առաջ բնա-
ստեղծ է և բոլոր արեւելեան ազգերի վերաբերութեամբ նորա գլխա-
ւոր ուշադրութիւնը դարձրած է ազգի բանաստեղծական կողմի վե-
րայ — նորա Tausend und ein Tag im Orient լի է Միրզա Շաֆիի
բանաստեղծութիւններով:

Պ. Հաքստհաուզէն պատմութեամբ սնած և կրթուած մարդ է
և հիանալի աչք ունի ամէն բանի դիտելու և ձիրք այդ բոլորը նկա-
րագրելու, — նորա գլխաւոր արժանաւորութիւնն այն է որ քննում է
գերդաստանի և համայնքի կեանքը:

Dubois de Montpereux շատ լաւ հնագէտ է, Պետցօլը հիմնաւոր գիւղատնտես և այլն:

Այստեղից պարզ երևում է որ իւրաքանչիւր ճանապարհորդ պէտք է մի որոշ ուղղութիւն ունենայ իւր հետազօտութիւնների մէջ, իւր նկարագրութեան ասպարէզը սահմանափակի որով և անմիջապէս երևան կուգան աշխատանքի բաժանման բոլոր առաւելութիւնները: Այս կերպով իւրաքանչիւրը կարող կը լինէր իւր առաջարկի մէջ, իրան ընտանի գիտութեան մէջ, շատ օգտաւէտ գործ կատարել և իւր լուծման ընդհանուր գանձանակի մէջ դնել, բայց այդ շատ աշխատանք և ժամանակ կը խնայուի:

Վերջին հանգամանքը, ժամանակը մանաւանդ մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետեւ ճանապարհորդների մեծ մասը մինչև այժմ համեմատաբար քիչ միջոց են ֆապել մեր հայրենիքում:

IV. Չորրորդ և վերջին պատճառը կարող է համարուիլ մի հանգամանք որ շատ ծանրակշիռ նշանակութիւն ունի, բայց որի վրայ ես չեմ կարող այստեղ երկար կանգնել: Ահա այդ հանգամանքը:

Ամենայն գիտնական որ ճանապարհորդում է Ռուսաստանում, կամ նորա թաղից կախումն ունեցած երկրներում, կարող է համոզուած լինել որ տէրութիւնից հովանաւորութիւն և լաւ վարմունք կը գանի: Տեսէք թէ ինչ է ասում այն հանգամանքի մասին Պետցօլը իւր գրութեամբ. «Ով որ ուղղում է Կովկասում ճանապարհորդել և մի գիտնական կամ որեւէ ուրիշ օգտակար նպատակ ունի, լուսաւորուած և բարեաշխարհ տէրութիւնը անկասկած իւր օգնութիւնը կը հասցնի նորան և այնպիսի հեղինակութիւն կը տայ նորան որ նա կարողանայ հրամայել: Այն ժամանակ այն ճանապարհորդի վրայ նայում են այնպէս իբրեւ թէ նա տէրութեան գործքերով է ճանապարհորդում և տէրութիւնը անհետաշնորհ է ձեռքից եկածի չափ այն բոլոր խոչընդոտները որ կարող են նորան պատահիլ, ամենայն առաւելութիւն տրվում է նորան, ամէն ծառայող աշխատում է նորան օգտաւէտ լինել, ծառայել նորան, որովհետեւ այդպէս է հրամանը»:

Այսպէս ուրեմն տէրութեան գործքերով ճանապարհորդողը իրան տուած պաշտօնական բնաւորութեամբ մեծամեծ առաւելութիւններ ունի. բայց ով է կարող համարել այն բոլոր վնասները որ հէնց այդ պատճառով այդպիսի ճանապարհորդի համար են ծնում:

Անմիջական հետևանքն այն է որ ժողովուրդը այսպիսի ճանապարհորդին տերութեան ծառայող, չինովնիկ է համարում:

Այսպէս օրինակի համար Հաքսոտհաուզէնը պատմում է հետեւեալը. «Երբ ես մի քանի բանիմաց անձինքների հետ միասին, իմիջի այլոց և ոստիկանապետի հետ, ուզում էի Նրեանի նահանգի երևելի ջրանցքերի սիստեմը ուսումնասիրել և նոյն իսկ պ. Աբովեանը թարգմանչի պաշտօնն էր կատարում, ժողովուրդը սկսեց մտածել որ ես երևի մի գաղտնի յանձնարարութիւն ունիմ քաղաքի հանգամանքները քննելու և իմ վճիռը տալու այն զանգատների մասին որ ժողովուրդը վերջին ժամանակ տուել է տերութեան. ես քանիցս անգամ բողոքեցի այդպիսի կարծիքի դէմ, համոզելով որ ես մի պարզ ճանապարհորդ եմ որ ամենայն բան ուզում է տեսնել. բայց բոլորն ի զուր էր. ժողովուրդն հաստատ համոզուած է որ ես մի գաղտնի պաշտօնական յանձնարարութիւն ունիմ գուցէ անմիջապէս նոյն իսկ կայսրից:»

Մի քանի աւելի հետաքրքրական դէպքեր պատմում է պարոն Պետցօլը. «Բնձ շատ անգամ պատահել է, ասում է նա, որ ես իբրեւ իմ ուղեկիցների կարգում բարձրաստիճան անձն ստիպուած էի մի քանի ծէսեր կատարել. երբ համեում էի մի գիւղ՝ ճանապարհի զլին հաւաքուած ժողովուրդը սպասում էր ինձ. ես անպատճառ պէտք է նորան հետևեալ հարցերը առաջարկէի. — Ի՞նչպէս էք, զո՞հ էք, դուք, արդեօք գանդատ ունի՞ք: Եւ պատասխանը միշտ լինում էր «Շատ շորհակալ ենք, մենք գոհ ենք և ոչինչ գանդատ չունինք»: «Բնական է, աւելացնում է Պետցօլը, որ խելք չէին անիլ եթէ այնպէս պատասխանէին, որովհետեւ իմ ուղեկիցների մէջ անկասկած այնպիսի աստիճանաւորներ կային, որոնց վրայ նոքա գանդատելու շատ բան ունէին:»

Մեր խնդրից դուրս է ցոյց տալ թէ ինչ նշանակութիւն ունի այդ բանը: Նոյն իսկ Պետցօլը ասում է որ նա ամենայն տեղ նկատել է որ ժողովուրդը աստիճանաւորից քաշվում, հաւատ չի բնծայում նորան, և այլն: Այսքան միայն կ'ասենք, որ եթէ ժողովուրդը ճանապարհորդին չինովնիկի տեղ է ընդունում, այդ չէ կարող նպաստաւոր լինել նորան որ ուզում է մի ազգի ներքին կեանքը ուսումնասիրել:

Մենք անհրաժեշտ համարեցինք այս կարճառօտ տեսութեամբ պարզել թէ որպիսի աննպատակ հանգամանքների ներքոյ են դանդաղում Հայաստանի ճանապարհորդները, բայց և այնպէս հին քաղաքակիրթ

ազգ լինելով մենք այնպիսի յատկութիւնների տէր ենք, որոնք լուսաւորուած օտարի աչքից չէին կարող վրիպել: Այժմ ես առաջ կը բերեմ օտարների կարծիքը մեր մասին, գլխաւորապէս աչքի առաջ ունենալով այն եւրոպացոյ, որոնք գուշակել են մեր ապագայն:

Ահա ինչ գոյներով է նկարագրում և ինչ կարծիք է յայտնում մեր ազգի մասին անցեալ 18-րդ դարու դիտնական Ֆրանսիացի պ. Օլիվիէն իւր «Ճանապարհորդութիւն դէպի Օսմանեան կայսրութիւն, Նգիպտոս և Պարսկաստան» վերնագրով եռահատոր գրքի մէջ:

«Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայերն են ամենամեծ առուտուր ունեցողները և միւսոյն ժամանակ այդ գործը ամենից աւելի հմուտութեամբ առաջ տանողները: Նոքա համբերող են, խնայող ու անխոնջ. նոքա ճանապարհորդում են Սիւայում և Հնդկաստանում, նոքա խանութներ և մարդիկ ունին ամէն տեղ: Հայոց մեծ մասը մեքենական արհեստներով են պարապում: Նոքա սեղանաւորներ են, կապալառու և փաշաների ու ուրիշ մեծամեծ անձինքների գործակալներ: Նոցա մեղադրում են իբրեւ թէ ոչինչ միջոց չեն խնայում հարստանալու համար և թէ երբ կարող են խաբում են ապրանքների մէջ: Սակայն պէտք է խոստովանել, որ ձգտելով ձեռքից եկածի չափ շատ փող աշխատել, Հայերը, շատ սակաւ է պատահում, որ ճիշդ չկատարեն իւրեանց պարտաւորութիւնները և ճիշդ են կատարում իւրեանց խոստմունքները:

Հայերը խիստ են իւրիանց վարքութեան մէջ, ճշտութեամբ պահպանում են իւրեանց հաւատի պատուէրները, տգէտ են և նախապաշարուած. նոցա պակասում է միայն կրթութիւն և մի տէրութիւն որ այնքան ճշշող չլինէր որքան տաճկականը, աւելի արդար լինէր, որպէս զի Հայերը վերին աստիճանի յարգելի ազգ դառնային:»

Ահա ինչ է գրում հայերի մասին պ. Գամբան, որ 1820 թուականին Ֆրանսիայի հիւպատոս էր Թիֆլիսում:

Գովաբանելով հայկական հիւրասիրութիւնը նա շարունակում է. «Եթէ այս պատկերի վրայ աւելացնենք պարզ ծաշակ, խիստ

խնայողութիւն, զարմանալի կանոնաւորութեան ոգի, մեծ ընդունակութիւն առեւտրական գործերում, մենք նկարագրած կը լինինք Հայերի լաւ կողմերը: Գուցէ ոչինչ հակադիր պատկեր ներկայացնելու չունենայինք, եթէ Հայերը, անկախ ազգ կազմելով, միշտ խաղաղ դրութեան մէջ ապրած լինէին և կառավարուէին իւրեանց սեփական օրէնքներով, բայց հրէաների պէս կապուելով իւրեանց պատմական յիշատակներով աշխարհի սկզբի հետ, նոցա պէս ցրուած լինելով բոլոր Ասիայում, նոքա միշտ ենթարկուած են եղել բռնակալ տէրութիւնների, հպատակուած լինելով ճաճկաստանում, հին Հայաստանում, բոլոր Պարսկաստանում տարբեր հաւատի տէրերի, որոնք ուրիշ առաջնորդ չեն ունեցել բայց եթէ իւրեանց կրքերը, և ոչ ուրիշ օրէնք բայց եթէ իւրեանց կամքը:

Նոցա շքեղ ապրուստը, հարստութիւնները կարող էին գայթակղեցնել իւրեանց բռնակալներին, և նոքա յիրաւի զիջում էին գանձեր և ժլատ էին: Մի անգոյշ խօսք, մի անկեղծ կարծիք կարող էր յաճախ կորցնել նոցա—նոքա լաղ և երեսպաշտ դարձան: Երախտագիտութիւնը դէպի իրանց պատուազուրկ եղած բարերարները կարող էր վնասել իրանց, նոքա երբեմն ապերախտ են զտնուած: Մահմետական երկրներում չկարողանալով մեծամեծ պաշտօնների ու պատիւների հասնել, վաստակելու տէրը նոցա գործունէութեան միակ շարժառիթը դարձաւ:

Սակայն, ինչպէս վերեւ յիշեցինք, Գամբայի կարծիքով եթէ այդ ազգը անկախ կեանք վայելէր և իւր օրէնքներով կառավարուէր, այս պակասութիւնները բոլորովին տեղի չէին ունենալու:

Ահա ինչէ անում ամերիկական միսիօնար պատուիր Գվայտը Հայերի մասին: Պէտք է նախապէս նկատեմ որ այդ պարոնը երկար տարիներ ապրել է ճաճկաստանում բողոքականութիւնը տարածելու համար և առանձին պատճառ չունի Հայերից զոհ լինելու, որովհետեւ այդ ազգը այնքան հաւատարիմ է իւր հաւատին:

«Աշխարհիս երեսին եղած Հայերի թիւը կարելի է երեք միլիօն համարել: Այսինքն աւելին բնակուած են ճաճկաստանում: Շատերը ապրում են Բուսաստանում, մանաւանդ Վրաստանի նահանգներում, շատ Հայեր կան Նոյնպէս և Պարսկաստանում:... Ամենայն տեղ ուր գտնվում են նոքա, համարուած են ճարպիկ և բանիմաց մարդիկ և բոլորեքեան համաձայն են և խոստովանում են որ նոքա հասարակ խելքի տէր մարդիկ չեն:

Տաճկաստանումն նոքա աւելի բարձր են հանդիսացել քան շրջակայ ազդութիւնները իւրեանց առեւտրական գործունէութեամբ և այն ընդունակութիւններով որ ունին դէպի մեքենական արհեստները: Գլխաւոր վաճառականները Հայերն են ինչպէս և բոլոր մեծ սեղանաւորները և դուք կարող էք համոզուած լինել որ կը գտնէք նոցա ամէն մի ձեռնակութեան և գործի պարագլուխ, որ մասնագիտական պատրաստութիւն է պահանջում:

Նոքա տաճկի հաստատամտութիւնը ունին առանց նոցա անշարժութեան, նոքա յոյնի նուրբ և թափանցիկ միտքն ունին, առանց նորա թեթեւամտութեան, միով բանիւ նոքա Արևելքի Անգլո-Սալթոնայիքն են: Դուք զիտէք պարոններ, որ ամենամեծ գովեստը որ մի անգլիացի կամ ամերիկացի կարող է անել՝ այդպէս է որ համեմատի իրեն հետ, իւրեան հաւասար համարի, և այդ գովեստին մէջ արժանի ենք գտնուել:

Մի ուրիշ ազգ, որի հետ երբեմն համեմատում են մեզ, Զուլիերացիքն են: Այսպէս օրինակի համար Ֆրանսիացի հռչակաւոր բանաստեղծ Լամարթինը Տաճկա-հայերի վրայ խօսելով ասում է հետեւեալը. «Հայերը Արևելքի Զուլիերացիքն են, նոցա պէս աշխատասէր, հանդարտ, կանոնաւոր, բայց նոցա պէս էլ հաշուող և անյազ»:

Երանի թէ մեր բոլոր պակասութիւնը այն լինէր որ գուլիցերացոյ պէս հաշուող և անյազ լինէինք. մեր Տաճկաստանի եղբայրները հազիւ թէ զժգոհ լինին հռչակաւոր բանաստեղծի պարսաւանքից. ցանկանք նոցա միայն որ կիսով չափ գուլիցերացոյ նման անյազ լինին իրանց համար քաղաքական իրաւունքներ ձեռք բերելու:

Բայց պէտք է նկատենք, որ առաջին հայագէտներից մէկը՝ պրիւօրիէն, համաձայն չէ Լամարթինի կարծիքին: Սակայն ավերելու պատճառ չունինք. նա մեզ համեմատում է մի այլ ազգի հետ, որ նոյնքան յարգելի ու համակրելի է: Ահա նորա խօսքերը. «Ասում են, որ Հայերը Արևելքում նոյնն են ինչ որ Զուլիերացիք Արևմուտքում, աւելի արդար կը լինէր Հօլանդացիների հետ համեմատել նոցա—նոցա մէջ նկատվում է նոյն յարասեւ բայց հանգիստ գործունէութիւնը, նոյն ձգտումը հարստութիւն ձեռք բերելու, թէև դա մի փոքր բան լինէր, նոյն արհամարհանքը դէպի արտաքին փայլը: Բոլոր նոցա յառաջադիմութիւնները, որ կատարվում են ան-

դորրութեան մէջ, անյայտ են Ներուպային, ուր չեն համնում նոցա
զրբերը և պարբերական հրատարակութիւնները:

Շատ ցաւում եմ որ ժամանակի սղութեան պատճառով չեմ
կարող առաջ բերել այստեղ բարոն Աուգուստուս Հաքստհաուզէնի
Հայոց կեանքի հիանալի նկարագրութիւնը: Այսքանս բաւականա-
նանք միայն ասելու որ իւր երեւելի երկհատոր ճանապարհորդու-
թեան յառաջաբանի մէջ իւր խորիմաստ հետազոտութիւնների
զխաւոր արժանաւորութիւնն այն է համարում որ նորան յաջողել է
մատնանիշ անելու հայ ազգի ապագայ նշանակութեան վրայ Արեւել-
քում:

Ահա նորա բուն խօսքերը: «Ահա երկու առարկայ, որոնք ար-
ժանի են աւելի մեծ ուշադրութեան և աւելի մանրամասն հետա-
զոտութեան, նախ այն նմանութիւնը և ըստ երեւութին նաև ազ-
դակցութիւնը որ երևում է Օսէթների սովորութիւնների ու կենցա-
ղավարութեան և հին Գերմանացոյ մէջ և ապա այն ծանրակշիւ
գիրքը որ ներկայումս բռնում է Հայոց ազգը: Բոլոր նշաններից ե-
րևում է որ հէնց այս ազգը անտուածային տեսութեամբ ընտրուած
է իբրև միջնորդ քրիստոնէութիւնը և քաղաքակրթութիւնը տա-
րածելու Արեւելքում: Տարակոյս չկայ որ մեծ պատմական համաշ-
խարհական նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ այս քրիս-
տոնեայ ժողովուրդը ցրուած է մի մեծ տարածութեան վրայ: Մա-
րոկկոյից սկսած մինչև Զինաստան և միւսնոյն ժամանակ նորա բոլոր
անդամները կապուած են միմեանց հետ հասարակական, քաղաքա-
կան ու կրօնական կապերով և մի ազգային միութիւն են կազ-
մում:

Պ. Հաքստհաուզէնի գրուածը կարող է մի դասական գրուածք
համարուիլ Հայերի և Հայոց կեանքի մասին: Ես թոյլ կը տամ ինձ
մէջ բերել մեր երջանկայիշատակ Ներսէս Աթողիկոսի բարոն
Հաքստհաուզէնին շնորհած կոնդակը: Այդ հետաքրքրական, նոյն իսկ
կաթողիկոսի ձեռքով գրած կոնդակը ցոյց կը տայ մեզ թէ Ներսէս
Աշտարակեցու համարմունքը դէպի բարոն Հաքստհաուզէնը և թէ
ընդհանրապէս նորա հայեացքը օտար ճանապարհորդների գրածների
մասին:

Այս կոնդակի բնագիրը ի հարկէ գրաբար է եղած: Իսկ իմ
աշխարհաբար թարգմանութիւնը գերմանական թարգմանութիւնից
է, ուրեմն գեղեցկութեան և մասը կորած պէտք է համարել:

«Ներսէս, ծառայ ցիտուսի քրիստոսի և Աստուծոյ ողորմու-
թեամբ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց և Պատրիարք Սուրբ Էջմիած-
նայ Աթոռի, բարեսիրտ և զիտնական բարօն Փօն Հաքստհատուգէ-
նին:

«Հետեւելով մեր փրկչն պատուիրանին, որ հրամայում է մար-
դու հետ հանդիպելիս, ի նշան սիրոյ, խաղաղութիւն ցանկալ, պար-
տաւոր եմ և ես նախ խաղաղութիւն և բարիք ցանկալ քեզ և
ապա յայտնել իմ ամենամեծ շնորհակալութիւնը այն գեղեցիկ և
ճշդրիտ տեղեկութիւնների համար, որ դու հաղորդել ես որպէս
ռուս-կովկասեան նահանգների և նոցա բնակչաց մասին, նոյնպէս և
Հայոց ազգի վրայ: Ես ինքս այն երկրումն եմ ծնունդ առնում
տեսել եմ, շատ բան էլ կայ որ լսել եմ և յաճախակի շատ զարմա-
նում էի եւրոպացի ճանապարհորդների նկարագրութիւնների վրայ,
որոնք առանց որեւէ հիմնաւոր տեղեկութիւններ ունենալու խօ-
սում էին ամենայն բանի վրայ և իրանց առասպելներով ոմանց վար-
մանը էին պատճառում, իսկ միւսներին միանգամայն սխալ դադա-
վար էին տալիս այս երկրների մասին: Իսկ դու, բարօն, քո բոլոր
հետազոտութիւնների մէջ որոնում էիր ճշմարտութիւնը, կամենում
էիր ամէն բան մանրամասնօրէն և հիմնաւոր կերպով խմանալ և
քո բոլոր կարծիքների մէջ այս ազգերի մասին մի այնպիսի բուռն
և բուն քրիստոնէական սէր ցոյց տուիր, որ ես սրբազան պարտա-
ւորութիւն եմ համարում այս սակաւաթիւ ատղերով յայտնել
քեզ իմ սրտազին շնորհակալութիւնը քո մարդասիրութեան, արդարա-
դատութեան և այն պատրաստականութեան համար՝ որ դու յայտնում
ես իմ ազգակիցներին օգնելու ամեն տեղ ուր կը պատահիս նոցա:

(Ստորագրած)

Կաթողիկոս և պատրիարք ամենայն Հայոց Ներսէս:

Պետ. 27 յունվ. 1844.

Ժենեւալ թիւը խօսելով Հայաստանի մասին բացազանչում է.
«Հայաստան, մեծ անուն, մեծ յիշատակ անցեալ ժամանակների,
մեծ տարր մի նոր ապագայի: Ով զիտէ, ասում է նա, թէ 50
տարւոյ մէջ ինչ պիտի լինի այդ երկիրը ուր օր առօր անում է
հայ ազգը, սերունդ տոհմն և լի աղաղակով:

Ահա ինչպէս են խօսում հայ ազգի մասին երկու անդլիացի զիտ-
նականներ՝ պ. Ջէմմ Բրայյոր և կապիտան Բերնարդին: Երկու զիտնա-

կանններն էլ իրանց ճանապարհորդութիւնը յանձն առին սորանից մօտ երեք տարի առաջ և աւարտեցին, կարելի է ասել, անմիջապէս պատերազմից առաջ:

«Հայերը, ստում է Բրայսը մեր Կովկասէն ժողովրդի վրայ խօսելով, երկրի ամէնից եռանդոտ և ամենից աւելի աչքի երևացող ժողովուրդն են. վաճառականութեան մեծ մասը նոցա ձեռին է. նորա ոչ միայն խանութի առուտուր ունին, այլ և մեծ առևտրական ձեռնարկութիւններ են յանձն առնում: Շատերը պետութեան ծառայութեան մէջ են և լաւ կեանք են վայելում. խիստապէս ուստատիճանաւորների կէսը Անգրիովկասում հայեր են. (պարոն Երիցեանը հիմնուելով Կովկ. օրացոյցի վրայ՝ «Տիֆլ. Վեստ» տպած յօդուածում շատ աւելի փոքր քանակութիւն է ցոյց տալիս, նոցա մէջ կան շատ լուսասերուած, շատ ընդունակ մարդիկ, հայի կրթութիւնը ամձում է նորա նիւթական բարօրութեամբ, և այս տեսակ մարդկանց թիւը օրէցօր աւելանում է: Միով բանիւ, անկարելի է հայերի համար չգուշակել մի երջանիկ ապագայ:»

Թուրքիայի հայերի վրայ տեղեկութիւններ ունենալու համար՝ պէտք է զիմեւ Բերնարդի աշխատութեանը: Նա երկար ժամանակ մնաց Հայաստանի զանազան քաղաքներում և շատ անգամ առիթ ունեցաւ տեսնուելու և խօսակցելու հայոց հետ: Նորա ցոյց չէին տալիս անգլիացի ճանապարհորդին այն ծառայական շողքորթութիւնը, որով շեջատարուած էին նորան թուրքերը, չէին համբուրում նորա ձեռքերն ու կրունկները:

Բրայսի նման նա համարում է հայոց խելացի, եռանդուն, ընդունակ նաեւ կրթուած ժողովուրդ: Սիւական Տաճկաստանի նահանգներում, ստում է նա, հայերը քաղաքակրթութեան միակ ներկայացուցիչներն են:

Որպէս զի կողմնապահութեան մէջ չմեղադրեն ինձ ես առաջ կը բերեմ մի հայհոյական կարծիք, որ յայտնում է հայերի մասին հետեւեալը. «Ժողովուրդը (այս խօսքերը գրուած են 1877 թուին), թէպէտ շատ խտնուած, մեծաւ մասամբ հայ և քրիստոնեայ է: Հայը գլխաւոր տարին է կաղմում, նոյն իսկ սահմանից (այսինքն ուստաց սահմանից) այն կողմը, Երզրումի ճանապարհի վրայ. մի անվտէր ու անբարոյական ժողովուրդ որ չգիտեմ ինչ անկախ թաղաւորութիւն է պահանջում, մոտենալով որ տրդէն բաղմաթիւ տարիներ պարապում է միայն վատութեամբ, զոգութեամբ և ամէն

տեսակ խարէութեամբ: Ինքը պարսից, թուրքերի և ռուսաց հպա-
տակն է և միշտ խոնարհ երկրպագու վերջին յաղթողին:» Այս խօս-
քերը 1877 թուին Իգլիլիից գրուած են հաշակաւոր Լիտորէ Ֆրան-
սիացի դիւանականին. հեղինակը Journal positive-ի խմբագիր պ.
Վիրուբովն է, որ ապրում է Ֆրանսիայում: Դուք տեսնում էք որ
մինչև անգամ Ֆրանսիական քաղաքակրթութիւնը չի կարողացել
մեղմացնել պարսն.... օ՛յ ի բնածին կոպտութիւնը:

Դուք տեսնում էք որ ճանապարհորդները մնաստանիչ են անում
և մեր թոյլ կողմերի, մեր պահասութիւնների վրայ. բայց նոյա ա-
մենքին մեր փոխարէն պատասխանել է դարուս ամենամեծ բանա-
ստեղծ — Բայրը որ ասում է՝ «Դժուար է միուրիշ ազգ գտնել աշ-
խարհիս երեսին» որի պատմական անցեալը այնքան քիչ արատաւորու-
մի չի յանդանձնում: Հայերի գլխաւոր յատկութիւնները, խնդրա-
կան են, իսկ ախտերը՝ այն բռնակալութեան հետեւանքը, որի առաջ
հիծում են:»

Ինչ համար անկարելի է մի առ մի յիշել այն բոլոր կարծիք-
ները որ յայտնել են մեր ազգի մասին. սակայն իմ առաջ բերած դո-
օրինակներից պարզ երևում է որ այն օտարազգիքը, որոնք առիթ են
ունեցել մօտիկ ծանօթանալու մեր ազգին, գնահատում են նորա վեհագին
արժանաւորութիւնները և դեղեցիկ ապագայ են գուշակում նորան:

Այժմ ես կ'աշխատեմ ցոյց տալ թէ ինչ միջոցներ առնա-
լարից մի մեծ պետութիւն ճաճ կական Հայաստանի ապագայ վիճակ
նկար բարւոքելու համար. թէ ինչ հիման վրայ նա Հայաստանիս
համար խնքնավարութիւն էր պահանջում:

Այդ մեծ պետութիւնը ոչ Անդլիան էր, ոչ Ֆրանսիան, ոչ
Գերմանիան, ոչ Աւստրիան և ոչ Ռուսաստանը. խօսքը՝ 6-դ մեծ
պետութեան մասին է, որի անունը ՄԱՍՈՒՂ է:

(Վերջը հետեւեալ համարով)

ԱՐԳԱՐՅՈՎ ՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՒՐ ԵՒ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԲ

Մեր ազգի պատմական կեանքի առանձին պայմանների շնորհիւ, որոնց զարգացմանը զօրաւոր կերպով նպաստեցին Աւետարանի առաջին քարոզիչները՝ իրանց անձնական յատկութիւններով և իրանց գործունէութեան բնաւ որութեամբ, Հայոց եկեղեցին այնպիսի բարոյական նշանակութիւն ստացաւ ազգային կեանքի մէջ, որ Հայերը, նայելով իրանց քաղաքական թուլութեանը, չնայելով որ անկարող եղան մի զօրաւոր մարմին կազմել և յաջողութեամբ մրցել իրանց շրջապատող ազգութիւնների դէմ, չնայելով դարձեալ այն ցրուեալ ու անպաշտպան վիճակին որի մէջ նոքա մնացին երկար դարերի ընթացքում, այնու ամենայնիւ այնքան բարոյական զօրութիւն ունեցան որ կարողացան մրցել մէկ կողմից մահմէդական տալիսութեան դէմ և միւս կողմից՝ Հռոմի ու Բիւզանդիայի ճրգատումների դէմ, և այս անհաւանար հուռի մէջ յաջողեցան պաշտպանել իրանց հոգեւոր անկախութիւնը և առանհինգ դար շարունակ պահպանել մի բարեկարգ եկեղեցական վարչութիւն՝ հաստատուն սկզբունքների վրայ հիմնուած, որի գլուխը կանգնած է ազգի ընդհանրութիւնից ընտրուած ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը:

Հայոց կրօնական կեանքի կենտրոնը, նոցա եկեղեցական շահերի ներկայացուցիչը եղել է միշտ Էջմիածնի Հայրապետական զահր: Քրիստոնէութեան առաջին օրերից մինչև նորագոյն ժամանակները, քաղաքական անկախութեան ժամանակ ինչպէս և օտար ազգերի տիրապետութեան ներքոյ, Հայերը միշտ սփոր են ելել այս սրբափայլի վրայ նայել իբրև իրանց Մայր Աթոռի վրայ, և Ղուսաւորչի յաջորդների վրայ իբրև իրանց հոգեւոր գլխապետների վրայ: Ազգի այս հայեացքը զեղեցիկ կերպով արտայայտուած է վերջին դարերի

արտաճարներին մէկը թէ քի վերայ Աջոյն (Եւսաւորչին) և Եջմիածնի
ամենայն ազգն հայոց կապեալք կան (1): Բայց երբ կրօնական ան-
կախութեանը փոանգ էր ստանում, երբ կաթողիկոսը Եջմիած-
նում մնալով Հէր կարող իւր հայրապետական իրաւունքները գործ-
դնել, Հայերը, վերապահելով Եջմիածնին իւր Աթոռի նախամե-
ծարութիւնը, կաթողիկոսութիւնը ժամանակաւորապէս փոխադ-
րում էին մի ապահով տեղ, մինչև որ աւելի յաջող հանգամանք-
ներ թոյլ տային վերադառնալ նորան իւր նախկին աթոռանիստը:
Այսպէս երբ Աուրիկեան թագաւորութիւնը հաստատուեցաւ, Ելի-
կիայում, Հայոց կաթողիկոսները իրանց Աթոռ փոխադրեցին Նոյն
թագաւորութեան մայրաքաղաքը Սիւս: Դա էր Ելիկիան արաբներին
թշնամիներին և զլուսաւորապէս Եզրիպտոսի Սամբուկներին անընդհատ
արշաւանքներին ու ասպատակութիւններին ենթարկուելով: Աու-
րէնի հաստատում իշխանութիւնը կործանուեցաւ, կաթողիկոսական
Աթոռն էլ իւր առաջուան պոյծաւորութիւնը կորցրեց: Ընտրութիւն-
ները անկանոն կերպով էին լինում՝ աեղական օտար իշխանութիւն-
ներին ազդեցութեան ներքոյ և առանց ընդհանուր ազգի մասնա-
կցութեանը, մինչև իսկ եկեղեցական արարողութիւններին մէջ Հռոմի
պահանջած մի քանի փոփոխութիւնները մուծուեցան: Կաթողի-
կոսութեան այս վիճակը մեծ յաւ պատճառեց ազգային եկեղեցու
անկախութեանն ու պատուին նախանձախնդիր եղող անձանց, ամէն
կողմից դաւն դանդաւաներ ու արտուէջներ էին լսվում, ամէնքը խոր-
հում էին թէ ինչ միջոցներով կարելի է Սուրբ Աթոռը իւր նախ-
կին վիճակի մէջ վերահաստատել: Աւստի և երբ Արստանդին կա-
թողիկոսի մահից յետոյ նորա յաջորդը ընտրուեցաւ առանց Հայոց
աշխարհում բնակող Ժողովրդի մասնակցութեանը, Ելիկիայի եպիս-
կոպոսներին շատերը բանագնացութեան մէջ մտան Արևելեան Հայաս-
տանի եպիսկոպոսներին և նշանաւոր իշխաններին հետ կաթողիկոսա-
կան Աթոռը փոքր Հայաստանից աեղափոխելու նպատակով: 1441-ին
մի մեծ եկեղեցական Ժողով դումարուեցաւ Եջմիածնում, որ բազ-
մանում էր Եօթը հարիւր և աւելի անձինքներից. Ժողովականներին
ընդհանուր համաձայնութեամբ որոշուեցաւ առաջարկել նորընտիր
Գրիգոր կաթողիկոսին իւր աթոռանիստը Եջմիածին փոխադրել, իսկ
երբ նա մերժեց այդ առաջարկութիւնը, Ժողովը միաձայն հաւա-

(1) Առաջէլ Դարիթեցի, եր. 98.

նութեամբ Կիրակոս եպիսկոպոսին հրատարակեց ամենայն Հայոց Կաթողիկոս: Այդ ժամանակից Եջմիածինը վերադարձան իրաւասութիւնը ջորդների աթոռանիստը դարձաւ, որոնց հոգեւոր իրաւասութիւնը ճանաչեցին ամէն տեղ բնակող հայերը, բացի Կիլիկիայից, ուր յաջորդաբար նստան և մինչև այսօր նստում են Սոյ հակաթոռ կաթողիկոսները:

Կոստանդնուպօլիսը ճաճկաց ձեռքը ընկնելուց յետոյ, Սուլթան Մէհմէտ Բ. բազմաթիւ հայ գերդաստաններ բերելով իւր նոր մայրաքաղաքը, հրաւիրեց այնտեղ բրուտայու Յովակիմ եպիսկոպոսին և կարգեց նորան Պատրիարք կամ Ազգապետ Օսմանեան կայսրութեան մէջ բնակող Հայոց վրայ: Համաձայն ճաճկաստանի քաղաքական կազմակերպութեանը և հպատակ ժողովուրդների բաժանմանը ըստ դաւանութեանց, պատրիարքական կոչման հետ միանում են մի քանի վարչական և դատաստանական իրաւունքներ, ինչպէս և միջնորդի պարտաւորութիւն ազգի (միլլէթ) կողմից Բ. Դրան առաջ. իսկ եկեղեցական նկատմամբ՝ Կոստանդնուպօլիսի պատրիարքը սովորական թեմակալ առաջնորդից աւելի իրաւունքներ չունէր:

Չնայելով այն թշուառ վիճակին որի մէջ դանդաղէր նիւթականապէս Եջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռը Պարսից իշխանութեան ներքոյ, նորա բարոյական ազդեցութիւնը և հոգեւոր իրաւասութիւնը շատ մեծ էր այն ժամանակ իւր բոլոր հօտի վրայ, որի մեծադոյն մասը բնակում էր Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում: Ամէն անգամ որ նոր կաթողիկոս էր ընտրվում, Բ. Կոռը մի բերաթ էր հրատարակում, որով թոյլ էր տրվում սուլթանի հպատակներին դիմել իրանց հայրապետին հոգեւոր դործերում և որոշվում էին նորա ճաճկաստանի Հայոց հետ ունեւելք յարաբերութիւնները:

Այդ բերաթներից, ի միջի այլոց, երևում է որ միայն Եջմիածնի կաթողիկոսի ձեռնադրած եպիսկոպոսներն ու վարդապետները կարող էին հոգեւոր պաշտօններ վարել, թէ միայն նորա օրհնած Ս. Մեռոնը գործ էր անվում եկեղեցիներում, թէ Եջմիածնի հօտի հոգեւոր դատաստանը միայն նորան էր պատկանում և թէ նորա այս մասին տուած վճիռներին ամէնքը պիտի հնազանդէին, թէ ամուսնական գործերը նորա բարձրագոյն քննութեանն էին ենթարկվում, թէ նա իրաւունք ունէր նուիրակներ ուղարկել ժողովարարութիւններ անելու և Ս. Մեռոնը եկեղեցիներին բաժանելու, ինչ-

պէս նաեւ նուիրատուութիւններ ընդունել և անշարժ կայք ունենալ Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Բայցի սորանից, բերաթի մէջ յիշատակութիւն էր լինում կրօնական ազատութեան, եկեղեցական արարողութիւնների և հոգևոր թափօրների կատարման մասին, ինչպէս և կաթողիկոսի և նորա իշխանութեան ներքոյ գտնուող անձանց մի քանի անձնական իրաւունքների մասին: Եջմիածնի կաթողիկոսները ուղարկում էին Կոստանդնուպօլիս իրանց փոխանորդներին (վէքիլ), որոնք իրանց բնակութիւնը հաստատում էին «Եջմիածնայ տան» մէջ, իսկ մայր եկեղեցում առանձին աթոռի վրայ էին նստում: Այս բաւական չէ. երբեմն եթէ որեւիցէ տարածայնութիւններ էին ծագում Կոստանդնուպօլիս հայ հասարակութեան մէջ, կամ եթէ գթաութիւններ էին լինում պատրիարքի և իւր հօտի մէջ, կաթողիկոսները անձամբ գնում էին Կոստանդնուպօլիս խաղաղութիւնը վերահաստատելու, երբեմն նաեւ իրանց իշխանութեամբ պատրիարք էլ էին նշանակում և ապա վերադառնում էին Մայր Աթոռը: Այսպէս ահա Յակոբ կաթողիկոսին երկու անգամ (1655—1689) վիճակուեցաւ Կոստանդնուպօլիս գնալ այս խաղաղասիրական նպատակով, ուր և վախճանելով՝ թաղուեցաւ Պերայի Հայոց գերեզմանատան: Բայց միւս կողմից Կոստանդնուպօլիս Հայերն էլ մեծ ազդեցութիւն ունէին Եջմիածնի գործերի վրայ մանաւանդ ընդհանրական կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ, որի գահի վրայ ամէնից յաճախ օսմանեան մայրաքաղաքի պատրիարքներն էին բարձրանում:

Այս յարաբերութիւնները Կոստանդնուպօլիս Հայոց և Եջմիածնի մէջ առեցին մինչև ներկայ դարու սկզբները, երբ Ռուսաստանը սկսաւ կամաց կամաց ազդեցութիւն ունենալ Եջմիածնի գործերի վրայ, մինչ Մայր Աթոռ տակաւին Պարսկաստանի սահմաններումն էր գտնվում: Այդ ազդեցութիւնը ամէնից առաջ նորանում երևեցաւ որ Բ. Կոռը, ուսաց արքունիքի պահանջմամբ, պարտաւորուեցաւ Եջմիածնի կաթողիկոս ձանաչել Ռուսաստանի Հայոց տառջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղւթեանին, թէև Տաճկաստանի Հայոց մեծամասնութեան ընտրութիւնը ուրիշ անձի վրայ էր ընկել: Բայց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը իւր Աթոռը գնալիս յանկարծական մահով մեռաւ Թիֆլիսում, և Եջմիածնի գահը պարտաւորուեց: Այն ժամանակ մի մեծ կռիւ ծագեցաւ գահակալութեան համար Դաւիթ եպիսկոպոսի մէջ, որին պաշտպանում էր Տաճկաս-

տանը և մանաւանդ Պարսկաստանը, և Գանիէլ եպիսկոպոսի մէջ, որ վայելում էր ռուսաց պաշտպանութիւնը: Ռուսաց արքունիքը այնքան մեծ նշանակութիւն էր տալիս այս դործին, որ երկար զբաղութիւններից ու դեսպանական բանադնացութիւններից յետոյ, վրաստանի զլխաւոր հրամանատար իշխան Յիգիանովին հրաման գնաց մանկէլ Երեւանի նահանգը և զէնքի զօրութեամբ նստեցնել Գանիէլին կաթուղիկոսական Աթոռի վրայ: Այս խռովութիւնների ժամանակ Կոստանդնուպօլսի յարաբերութիւնները Եջմիածնի հետ և այս վերջինի ազդեցութիւնը թուլացան: Գանիէլի յաջորդ Նիբեմը, որ Ռուսաստանի Հայոց ատաջնորդութիւնից բարձրացաւ կաթուղիկոսական Աթոռը, 1813-ին հին սովորութեամբ՝ նուիրակութեան պաշտօնով ուղարկեց Կոստանդնուպօլսի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին. նորա գալուստը մեծ շփոթ ձգեց մայրաքաղաքի Հայոց ներկայացուցիչների և նոցա պատրիարքի մէջ, որ ինչոքեց Յովհաննէսին շուտով յետ դառնալ, դրաւոր խտառում անելով որ ինքը անձամբ Եջմիածին կուղարկէ յօգուտ Մայր Աթոռի եղած նուիրաբերութիւնները: Իսկ 1826--29-ի պարսկական և տաճկական պատերազմներից յետոյ, երբ հայ ժողովրդի և հոգևորականութեան համակրութիւնը այնքան նպաստեց ուսուցչների յաջողութեանը, յաջողութիւն որի հետևանքն եղաւ Հայաստանի մի նշանաւոր մասի Եջմիածնի վանքի հետ ռուսաց ձեռքն անցնելը և բաղմաթիւ հայերի կայսրութեան երկրները վաղթելը, — ճաճկաստանի հայոց պաշտօնական յարաբերութիւնները Եջմիածնի կաթուղիկոսական Աթոռի հետ բոլորովին ընդհատուեցան. Մայր Աթոռի միաբանները քշուեցան ճաճկաստանի սահմաններից և արգելուեցաւ նոցա որ այլ ևս ուր չիօխեն Սուլթանի երկրները. նոյն իսկ Ս. Աթոռի հասցիների համար օսմանեան կառավարութեան կողմից արգելք դրուեցաւ որ Եջմիածին չուղարկուին:

Եջմիածինը Ռուսաստանի հետ միանալուց յետոյ, կաթուղիկոսների բոլոր ջանքն եղաւ Հայրապետական Աթոռի իրաւունքները վերահաստատելու կայսրութեան սահմաններից դուրս գանուած Հայոց վրայ:

Վերոյիշեալ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը 1831-ին կաթուղիկոս ընտրուելով, սուրբ օծումը ընդունելուց անմիջապէս յետոյ, ինդիր արժարձեց որ օսմանեան իշխանութեան ներքոյ գանուող Հայոց թոյլ տրուի կրօնական կարեւոր դործերի համար զիմեւ Եջմիածնի Աթոռին: Կոստանդնուպօլսի և Երուսաղէմի պատրիարքները յայտնելով իրանց հպատակութիւնը հայրապետական Աթոռին և

Ճանաչելով նորա գերագոյն իրաւունքները միեւնոյն ժամանակ խնդրեցին որ Բ. Ռբան կասկածներ չապու համար եկեղեցական նուիրակներ չուղարկուին և ընդհանրապէս Ռբան չդիմանի մինչև որ մի առանձին հարկ չլինի այդ քանն անկող: Կաթողիկոսը պատրիարքներին անկեղծութեան վրայ կամկած եղով և կարծելով թէ նոքա այս ընթացքը բռնութեան մէկ կողմից հպատակութիւնից և հակողութիւնից պատժաւ մնալու և միւս կողմից Էջմիածնի Աթոռին հաւատարիմ եղող ժողովրդին տագնաթութիւն չպատճառելու համար Ռպնացի կառավարութեան միջնորդութեանը դիմեց: Ընդրելով որ նա յայտնէ որ պաշտպանէ իւր հեռեկալ տոհմի ջոհները: 1) որ ընդհանրական Կաթողիկոսի անունը պատարագիւմէ յիշատակուի Տաճկաստանի Հայոց բոլոր եկեղեցիներում: 2) որ Ս. Սեռնը Կաթողիկոսի կարգով դրութեամբ երեք տարին մի անգամ քաժանուի Տաճկաստանի բոլոր Հայոց: 3) որ Էջմիածնի վանքի անունով առանձնապէս դանձանակ սահմանուի Տաճկաստանի Հայոց եկեղեցիներում և վերջ ջապէս 4) որ Էջմիածնի կողմից մի առանձին դործակալ չնստի Կ. Պոլսում, որի պարտաւորութիւնը լինի հսկել Վայր Աթոռի օգտին եղած նուիրակութիւններին վրայ: Ս. յս. բանի վրայ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքը յայտնելով իւր պատրաստականութիւնը Էջմիածնի հայրանդատական Աթոռի նախագատուութիւնը ճանաչելու, մերժեց Յովհաննէս Կաթողիկոսի անունը յիշատակել եկեղեցիներում: Նոյն բաղդին հանդիպեցան Կաթողիկոսի միւս պահանջումները որոնք գնահատան պատճառներով մերժուեցան:

Բանագնացութիւններն ու թղթակցութիւնները համարեաւ օգտը տարի տեւեցին սոյն նիւթի վրայ. վերջապէս պատրիարքը այս խնդրի մասին հեռեկալ որոշումները ընդունեց: 1) թէ Տաճկաստանը ճանաչում է Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռի նախապատուութիւնը և թէ Վայր Աթոռը կը յիշատակուի եկեղեցիներում միայն առանց Յովհաննէս Կաթողիկոսի անունն: 2) թէ ինքը պատրիարքը չէ խորշում ընդունելու Սեռնը Ս. Էջմիածնից: 3) թէ պատրիարքը պարտաւորվում է Էջմիածնի վանքի անունով զանազանակեր սահմանել Տաճկաստանի բոլոր Հայոց եկեղեցիներում և հասցնել Էջմիածնի բոլոր հանգանակութիւնները ինչպէս և ուրիշ կամաւոր նուիրակութիւնները ոչտախ և անելորդ է համարում: Էջմիածնի դործակալն ներկայութիւնը Կոստանդնուպոլսում: Սորանից յետոյ մի քանի ուրիշ բանադնացութիւններ էլ տեղի ունեցան:

Կոստանդնուպօլսի պատրիարքի հետ, բայց նորա ոչինչ էական փոփոխութիւններ չընելին այն որոշումների մէջ որ Տաճկաստանի հայ հոգեորականութիւնը արեւ էր կաթողիկոսի առաջին պահանջումներին պատասխանելու ժամանակ: Այս վիճակի մէջ փնաց գործը մինչև Ներսէսի կաթողիկոսական Աթոռի վրայ բազմիլը:

Յովհաննէս կաթողիկոսի այս խնդրի մէջ հանդիպած արգելքները բացատրելու են մասամբ նորանով որ Տաճկաստանի Հայոց ներկայացուցիչները վախենում էին թէ մի գուցէ Բ. Դրան կասկածներ ի ու տժգոհութեան տեղիք տան, մասամբ բարձրատիճան հայ եկեղեցականների ունեցած փառասիրական ձգտումներով, բայց աւելի մանաւանդ այն հանգամանքով որ Յովհաննէսի ընտրութիւնը եկեղեցական կանոնների համաձայն չկատարուեցաւ, և Տաճկաստանի Հայերը այդ ընտրութեանը մասնակից չէին եղել: Նորա յաջորդը, Ներսէս Աշտարակեցին, որի համբաւը ամէն տեղ հռչակուած էր, ընտրուեցաւ Տաճկաստանի Հայոց համաձայնութեամբ:

Նորընտիր հայրապետը, 1844-ին, կաթողիկոս օծուելուց յետոյ, դիտաւորութիւն ունեցաւ մի քանի գործունեայ և բանիմաց միաբաններ ուղարկել Կոստանդնուպօլսի էջմիածնապատկան կայուածները կարգի բերելու և նոցա վրայ հսկելու համար: Ներսէս կաթողիկոսի այս դիտաւորութիւնը նոր բացատրութիւնների առթիւ տուեց Տաճկաստանի հայ հոգեորականութեան հետ, բացատրութիւններ որոնց գլխաւոր նպատակն էր Տաճկաստանի Հայոց աւելի մօտեցնել էջմիածնի հետ: Այս նոր յարաբերութիւնների հետևանքն այն եղաւ որ Բ. Դուռը, Կոստանդնուպօլսի Հայոց պատրիարքի, և եկեղեցականների և առաջաւոր աշխարհականների միջամտութեամբ, իրաւունք տուեց յարաբերութիւններ սկսել Ներսէս կաթողիկոսի հետ և պատասխանել նորա օրհնութիւնաբեր կոնդակներին: Առանձին ժողովով որ գումարուեցաւ հոգեորականներէից և աշխարհականներից Մատթէոս պատրիարքի նախագահութեամբ, սահմանուեցաւ Ներսէս կաթողիկոսի անունը յիշատակել ժամերգութեան մէջ, պատիւ որ քանիցս անգամ մերժուել էր հանդուցեալ Յովհաննէս կաթողիկոսին: Բացի սորանից պատրիարքը պարտաւորուած էր ընդունել ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կոնդակները և Ս. Մեռնը ըստ վաղեմի սովորութեան: Միայն Ն. կաթողիկոսի մի ցանկութիւնը, այն է Տաճկաստանում հոգեորական վերլ կամ փոխանորդ ունենալ, Բ. Դրան կողմից կասկածներ չյարուցանելու հա-

մար՝ չկատարուեցաւ, բայց պատրիարքը իւր կողմից մասնաւոր կերպով յայտնեց, թէ Կաթողիկոսը կարող է ժամանակաւորապէս մի աշխարհական փոխանորդ ուղարկել, որի միջնորդութեամբ, պատրիարքի ասելովը, կարելի էր մինչեւ անգամ օրհնութիւնաբեր կոնդակ ուղարկել Կաթողիկոսի Հայրապետական Աթոռը նստելու մասին, միայն խորշելու էր այս դէպքին հանդիսաւոր ձև տալու օսմանեան կառավարութեան և ժողովրդի աչքում:

Ներսէս Կաթողիկոսը իւր ձեռնարկած գործի անյաջողութիւնից վշտացած՝ համարեա յարաբերութիւնները կտրեց Տաճկաստանի Հայոց հետ, այնինչ Կոստանդնուպօլսի հայ հասարակութիւնը հասկանալով թէ ինչ օգուտներ կարող էր քաղել և թէ Կաթողիկոսը իւր ներկայացուցիչը ունենար օսմանեան մայրաքաղաքում, 1853-ին դիմեց այս խնդրի մասին Էջմիածին. բայց Խրիմի պատերազմը վրայ դառնալով բանադնացութիւնները դարձեալ ընդհատուեցան: Այդ միջոցին Ներսէս Կաթողիկոսը մեռաւ և նորա տեղ նստաւ Կոստանդնուպօլսի նախկին պատրիարքը Մատթէոս:

Արևելեան պատերազմից յետոյ օսմանեան կառավարութիւնը մի առանձին Սահմանադրութիւն շնորհեց իւր հպատակ Հայոց, որի զօրութեամբ նոքա պիտի կառավարէին իրանց քաղաքական ու կրօնական գործերը: Այս սահմանադրութեան մի քանի յօդուածները պարզ ցոյց են տալիս Բ. Գրան ձգտումը Էջմիածնի ազդեցութիւնը թուրքացիներու Տաճկաստանի Հայոց վրայ, այսպէս ահա թեմակալ Առաջնորդները և նոյն իսկ վանահայրերը, սահմանադրութեան սղծով, օսմանեան հարստակներից պիտի նշանակուէին, իսկ պատրիարքական աստիճանին, կրօնական ժողովի որոշմամբ, կարող էր հասնել միայն այն անձը որ օսմանեան հպատակ ծնողաց որդի է: Բացի սորանից, Կրօնական ժողովին իրաւունք էր տրվում քաղաքական գործերի հետ և այնպիսի կրօնական խնդիրներ լուծել, որոնց լուծումը կարող էր պատկանել միայն Կաթողիկոսին, և սահմանադրութեան ոչ մի յօդուածով որոշուած չէն ոչ Տաճկաստանի Հայոց հոգևոր իշխանութեան յարաբերութիւնները ընդհանրական Արևելիկոսի հետ, ոչ էլ այս վերջինի իրաւունքները, ինչպէս միշտ լինում էր առաջ Բէրաթներին մէջ: Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռի ազդեցութիւնը Տաճկաստանի Հայոց վրայից կտրելու նպատակով, Բ. Գրան և արևմտեան պետութիւնների յորդորմամբ Կոստանդնուպօլսի Հայոց մէջ կազմուեցաւ մի կուսակցութիւն, որ պըն-

դում էր թէ Եջմիածնի կաթուղիկոսը չէ կարող իւր հոգեւոր իշխանութիւնը ազատօրէն գործ դնել, և թէ 1836-ին Ռուսաց տէրութեան հաստատած Պալատենիան (կանոնադրութիւն) Հայոց Եկեղեցւոյ կառավարութեան համար՝ եկեղեցական կանոններին հակառակ է, ուստի և ժողովրդի կրօնական զգայմունքը զրգուելով, խնդիր արծարծեց թէ պէտք է Մայր Աթոռի իրաւասութիւնից անջատուիլ, և հետեւեալ Սոյ կաթուղիկոսութեան նախամեծարութիւնը ընդունել:

Մտքերը այս խնդրով զբաղուած էին, երբ 1865-ին մեռաւ Մատթէոս կաթուղիկոսը. նոյն տարին մեռան և Սոյ ու Աղթամարաց կաթուղիկոսները և այսպէսով երեք Աթոռներն էլ միևնոյն ժամանակ պարագա դնուեցան:

Կոստանդնուպօլսի Բնֆհանուր Ժողովը ընտրեց մի յանձնաժողով, որի պարտաւորութիւնը պիտի լինէր քննել Եջմիածնի կաթուղիկոսական Աթոռի արդի վիճակը, այսինքն թէ 1836-ին սահմանուած Պալատենիան կամ կաթուղիկոսի ընտրութեան այժմեան եղանակը համապատասխանո՞ւմ է արդեօք Հայոց Եկեղեցւու նախնի աւանդութիւններին ու սովորութիւններին. նոյնպէս և որոշել ճաճ կատանի հայոց մասնակցութեան եղանակը ընտրութեան գործի մէջ: Կանձնաժողովը, երկար քննութիւններից յետոյ, հասաւ այն եզրակացութեանը թէ Եջմիածնի կաթուղիկոսական Աթոռի այժմեան վիճակը ինչպէս և Պալատենիայով սահմանուած ընտրութեան եղանակը Հայոց Եկեղեցւու կարգերին ու սովորութիւններին համապատասխան չեն: Որոշելով այն եղանակը որով ճաճ կատանի Հայերը իւր կարծիքով, պիտի մասնակից լինէին կաթուղիկոսի ընտրութեանը, յանձնաժողովը վերջացնում էր իւր տեղեկագիրը Սոյ և Աղթամարաց կաթուղիկոսութիւններին մասին արած հետեւեալ խորհրդածութեամբ. Թէև մեր Եկեղեցւո նուիրապետութեան կանոնադրութիւնները, ասում էր նա, պահանջւում են որ Հայոց Եկեղեցւո չորսուպետը մէկ անձն լինի, որին միայն յատուկ է ամենայն Հայոց կաթուղիկոսութեան տիտղոսը և ծայրագոյն Հայրապետութեան պաշտօնը, բայց որովհետև Սոյ և Աղթամարաց կաթուղիկոսները շատ դարեր շարունակ պահպանել են իրանց զոյւթութիւնը, ուստի պէտք է զգուշութեամբ վարուիլ և չաշխատիլ յիշեալ երկու Աթոռները վերացնելու, այլ թողնել ժամանակին այս խնդրի կատարեալ կարգադրութիւնը: Առ այժմ պէտք էր միայն փոփոխութեան

ենթարկել ազգի անասրբեր ընթացքը դէպի այդ Աթոռները և Ազգային ժողովի հովանաւորութեանը տակ առնելով նոցա՝ նուիրապետական յարաբերութեան պատշաճ վիճակի մէջ դնել նոցա: Այս նպատակը գլուխ տանելու համար՝ յանձնաժողովը առաջարկում էր Ընդհանուր ժողովին կարգադրել, որ այնուհետեւ Սոյ և Աղթամարայ կաթուղիկոսների ընտրութիւնը Ը. ժողովի ձեռքով լինի այն անձինքներից որ կը ներկայացնեն յիշեալ կաթուղիկոսութիւնների միաբանական ուխտերը: Այս եղանակով ընտրուած կաթուղիկոսները պարտաւոր են այդ մասին տեղեկութիւն տալ ամենայն Հայոց կաթուղիկոսին:

Ի վերջոյ յանձնաժողովը ցանկութիւն էր յայտնում որ Ը. ժողովը օգուտ քաղէ այն հանգամանքից որ երեք կաթուղիկոսական աթոռները միեւնոյն ժամանակ պարապ մնացին, և կաթուղիկոսների ընտրութեան ժամանակ պատշաճաւոր յարաբերութիւններ հաստատէ նոցա մէջ, որոնք ապագայում կարողանան նպաստել ազգային եկեղեցական նուիրապետութեան օրինաւոր և կանոնաւոր բարեկարգութեանը: Այս մտքով յանձնաժողովը ենթադրում էր որ եթէ Սոյ և Աղթամարայ կաթուղիկոսների ընտրութիւնը յետաձգուէր մինչև ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի կոստանդնուպօլիս հասնելը, և եթէ նոքա իրանց օժումը ծայրագոյն Հայրապետի ներկայութեամբ ընդունէին, այն ժամանակ կարելի կը լինէր օրինաւոր յարաբերութիւններ հաստատել յիշեալ կաթուղիկոսների և Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի մէջ. Այկեղեցին խաղաղութիւն կը վայելէր ներկայում, և կատարեալ ու օրինաւոր բարեկարգութիւն ապագայում:

Այդ միջոցին տեղի ունեցաւ Գէորգ Դ. Վեհափառ կաթուղիկոսի ընտրութիւնը. տախալին նորընտիր Հայրապետը կոստանդնուպօլսումն էր որ նոյն ժամանակի պատրիարքը մի քանի եկեղեցականների հետ խորհուրդ արին Նորին Վեհափառութեան հետ Սոյ և Աղթամարայ կաթուղիկոսների խնդրի մասին. այդ խորհրդի մէջ հետեւեալ կէտերը սահմանուեցան. 1. Սոյ և Աղթամարայ կաթուղիկոսները ընտրվում են իրանց վիճակի ժողովրդից և Ը. ժողովից և այս վերջինի միջնորդութեամբ ներկայացվում են Նորին Վեհափառութեան հաստատութեանը: 2. Սոյ և Աղթամարայ կաթուղիկոսները օժվում են Էջմիածնում Վեհափառ կաթուղիկոսի ձեռքով: 3. Սոյ և Աղթամարայ կաթուղիկոսները իրաւունք ունին Եպիսկոպոս-

ներ ձեռնադրել իրանց թեմերի թուին համեմատ ըստ վաղեմի սո-
վորութեան, միայն թէ նոցա ձեռնադրութիւնը վեհափառ Կա-
թողիկոսի հաւանութեամբ պիտի լինի: 4. Սոյ և Աղթամարայ
կաթողիկոսները պատարագ մատուցանելիս՝ յիշատակում են ամե-
նայն Հայոց կաթողիկոսի անունը. իսկ եպիսկոպոսները, վարդա-
պետները և քահանայները նախ յիշատակում են ամենայն Հայոց
կաթողիկոսի անունը, և ապա իրանց հայրապետին: 5. Միայն
Եջմիածնի կաթողիկոսը իրաւունք ունի ստորագրուելու ամենայն
Հայոց կաթողիկոս, իսկ միւսները պիտի ստորագրուին՝ Սոյ կա-
թողիկոս և Աղթամարայ կաթողիկոս և 6, կրօնական կարեւոր
խնդիրներում Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսները պարտաւոր են
զիսմէլ Ծայրագոյն Հայրապետին և նորա վճիռն ընդունել: Այնու-
հետեւ Բ. Ժողովն մի քանի անդամները, Սէրվիլէնի բերանով, ա-
ռաջարկեցին Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսների խնդրի լուծումը
յանձնել ամենայն Հայոց կաթողիկոսին. Ժողովը այս առաջարկու-
թիւնը ընդունեց և 1867-ի փետրվարի 24-ի նստում ընտրեց մի
յանձնաժողով 4 եկեղեցական և 4 աշխարհական անձինքներից,
որին յանձնուեցաւ ներկայացնել մի տեղեկագիր Սոյ և Աղթամա-
րայ կաթողիկոսների ընտրութեան կարգի և նոցա Մայր Աթոռի
հետ ունենալու յարաբերութիւնների վրայ, ինչպէս և այս վերջինի
Կոստանդնուպօլսի պատրիարքարանի հետ ունենալու յարաբերու-
թիւնների և Նորին վեհափառութիւնից սպասուելիք կարգադրու-
թիւնների վրայ: Նոյն տարուայ վերջերը յանձնաժողովը, որին մաս-
նակից էր և Սիւս ձեռնադրուած Ներսէս եպիսկոպոսը, ներկայացրեց
իւր տեղեկագիրը, որով առաջարկում էր Սոյ և Աղթամարայ կա-
թողիկոսներին օրինաւոր համարել և նոցա իրաւունքներն ու յա-
րաբերութիւնները հաւասարել ամենայն Հայոց ընդհանրական կա-
թողիկոսի հետ: Այս լսելով, վեհափառ Կաթողիկոսը 1868-ի
ապրիլ ամսին մի կոնդակ հանեց, որով յիշեցնելով այդ կաթո-
ղիկոսութիւնների ծագման առիթ տուող հանգամանքները և նոցա
ու Եջմիածնի կաթողիկոսների մէջ սահմանուած յարաբերութիւն-
ները, իւր զարմանքը յայտնում էր յանձնաժողովի եղբակացութիւն-
ների մասին, որ փոխանակ արմատախիլ անելու դարեւոր ժամանակ-
ներից անվաւեր համարուած վնասակար իշխանութիւնը, կամենում
է աւելի հաստատուել նորան և փոխանակ բաժանուած անդամները
ազգի և եկեղեցու գլխի հետ միացնելու, ազգային եկեղեցու ընդ-

հանուր գլխին հակաթուռ իշխանութիւնները վաւերական է համարում՝ հակառակ սուրբ հայրերի հայրապետական կանոններին և ի վնաս ազգային միութեան: Ի վերջոյ նորին Վեհափառութիւնը աչքի առաջ ունենալով այն վնասը որ կարող է առաջ գալ Հայոց եկեղեցու Հովուապետական իրաւասութեան բաժանումից, և կրկնելով իւր մի անգամ Կոստանդնուպոլսում ասածը, թէ յիշեալ կաթողիկոսների իշխանութիւնը վաւերական կը համարի միայն այն դէպքում՝ եթէ նոքա հպատակութիւն ցոյց տան Ս. Եջմիածնի հայրապետական Աթոռին և նորա աթոռակալներին, իսկ հակառակ դէպքում՝ սախալած կը լինի առաջուան պէս հակաթուռ և ապօրինաւոր համարել նոցա: Այս բոլորից յետոյ պատուիրում էր ամենայն եպիսկոպոսներին, վարդապետներին ու քահանաներին, իբրև եկեղեցական կանոնների և իրաւունքների անաչառ պաշտպանների, Հայրապետական միութեան նախանձախնդիր, և ընդհանուր Ազգի բարօրութեան ցանկացող լինելով՝ չխառնուիլ այնպիսի գործերի մէջ որ Մայր Աթոռի իրաւունքներին ու շահերին հակառակ են: Այս կոնդակը կարգացուեցաւ մայրաքաղաքի հայ եկեղեցիներում:

Կոնդակի հրատարակութեանը, կամ դուցէ նաև ուրիշ հանգամանքների հետևանքն այն եղաւ որ յանձնաժողովի առաջարկութիւնները անդործադրելի մնացին և խնդրի լուծումը յետաձգուեցաւ: Պէտք է ենթադրել որ Բ. Դուռը դժգոհ մնաց որ Սոյ կաթողիկոսութեան գործը այս կերպով ձգձգուեցաւ, ապա թէ ոչ՝ դժուար կը լինէր մեկնել իւր նոր օրոշումը, որով իրաւունք տրուեցաւ Սոյ ինքնակոչ կաթողիկոսին Կիլիկիա գնալու, հակառակ իւր առաջին կարգադրութեանը որով բերել էր տուել նորան Կոստանդնուպոլիս: Բայց նոյն ժամանակի Պօղոս պատրիարքը սաստիկ բողոքեց Գրան դէմ, որ այս կերպով խառնվում էր Հայոց կրօնական գործերի մէջ, և նորա պահանջմամբ կրկին հրաման գնաց ինքնակոչ կաթողիկոսին Կոստանդնուպոլիս վերադարձնելու և Հայոց Պատրիարքարանին յանձնելու:

Պատրիարքի այս բողոքն ու խիստ պահանջը Բ. Դռնից դուցէ մեծապէս նպաստեցին նորա դէմ յարուցուած տժգոհութիւններին, որոնց պատճառով նա սախալուեցաւ իւր պաշտօնից հրաժարուիլ: Բացուեցաւ նոր ընտրութիւնը: Բ. Դրան քաղաքականութեան կուսակիցները, այսինքն Ազգային ժողովի այն անդամները որոնք Մայր Աթոռի ազդեցութեան զօրանալուն հակառակ էին, ընտրելիների

կան են, Սոյ և Աղթամարայ կաթուղիկոսների իւր գերագոյն իրաւաւորութեանը հպատակեցնելու պահանջները անընդունելի կը լինին, և այլն:

Այս հանգամանքների մէջ մօտենում էր Բնդհանուր Ժողովի նստերի ժամանակը, որ պէտք է քննէր ու լուծէր Սոյ և Աղթամարայ կաթուղիկոսների խնդիրը: Ախճաբանութիւնները այս խնդրի մասին սկսուեցան օգոստ. 28-ին 1870-ին Քաղաքական Ժողովի առաջարկութեամբ ուղարկել մի եպիսկոպոս Սոյ թեմերը անօրինելու որ տեղական եկեղեցականներն ու ժողովուրդը ընտրեն երեք կաթուղիկոսացուք, որոնցից Ը. Ժողովը մէկին կաթուղիկոս կ'ընտրէ:

Այս առաջարկութիւնը կարդացուելուց յետոյ, անդամներից ոմանք յայտնեցին թէ Սոյ կաթուղիկոսի ընտրութեան այդ ձևը, առանց Բնդհանրական կաթուղիկոսի հաճութիւնը խնդրելու, նորա իրաւունքների հակառակ պիտի համարուի, և թէ և Եջմիածինը, շարունակում էր, ատենաբանը, ներկայումս այնպիսի վեճակի մէջ է գտնվում որ չէ կարող իւր կաթուղիկոսական իրաւունքները գործ դնել, բայց մի՞թէ դորանից հետևում է որ մենք էլ չպէտք է կատարենք մեր որդիական պարտականութիւնները:

Այս կարծիքի դէմ զինուեցան ոմանք ասելով թէ՛ մինչև որ կաթուղիկոսը ձեռք չի բերիլ այն իրաւունքները որոնցից իւր թէ զրկել է նորան Պալաթէնիան, մենք չենք կարող մեզ վերաբերեալ խնդիրների լուծումը նորան յանձնել: Ուրիշները պնդում էին թէ՛ չէ կարելի կաթուղիկոսին յանձնել այս խնդրի լուծումը, որովհետև նա Սոյ և Աղթամարայ կաթուղիկոսների վրայ նայում է իբրև հակաթոռ կաթուղիկոսների վրայ, մինչդեռ նոքա ամենն ին հակաթոռ չեն:

Առաջարկողներ եղան նոյնպէս թէ՛ որովհետև այս խնդիրը դաւառական գործերին է վերաբերում, չէ կարող լուծուիլ առանց դաւառական երեսփոխանների մասնակցութեանը. այս հիման վրայ ոմանք առաջարկում էին ընտրութեան իրաւունքը յանձնել Սոյ վանքի միաբանութեանը:

Այս առաջարկութեան դէմ ոմանք ասացին թէ՛ միաբանների ձեռքով և առանց Ը. Ժողովի մասնակցութեան կատարուած ընտրութեան հետևանքը կը լինէր եկեղեցու պառակտումը երեք առանձին մարմինների, երեք զանազան և միմեանցից անկախ գլուխներով, որ Ս. Եջմիածնի Մայր Աթոռի շահերին հակառակ կը լինէր, և թէ Սոյ և Աղթամարայ կաթուղիկոսներին իւր հովանաւորու-

յարբերութիւններ հաստատել Տոցա և Էջմիածնի կաթողիկոսանիսն Աթոռի մէջ և դուրս բերել Տոցա իրանց ամբարկան որութեան և անհնազանդութեան վիճակից:

Ս. յս. խնդիրներով զբաղուեցաւ ժողովը և քանի նիստ շարունակ, որոնցից մէկում Ս. Պատրիարքը խօսք տուաւ և Քաջաթի տրեխով Հայաստանեայց Հայրապետութեան նախկին և արդի վաճառներուն իրարմէ տարբերութիւնը և Արարատեան Մայր Աթոռ Սուրբ Կաթողիկոսին հայրապետական իրաւասութիւնը ընդհանուր ազգին վրայէն կտրուած ըլլալը յայտնեց թէ բարեկարգութիւնը պէտք է գլխէն սկսիլ նախ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին անկախութիւնը և յարբերութիւնը վերահաստատել և յետոյ միւս կաթողիկոսներէ: Եւ այս խնդիրն այսպէս ի հիմանց սկսելու համար հարկ է ըստ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ը. Ժողովը դումարել: Ուստի առաջարկեց որ յանձնաժողով մը կազմուելով այս խնդիրը կարգադրելու հոգ տար՝ իսկ Սոյ և Եղ. Աղթամարայ կաթողներն ալ առ այժմ տեղապահներու ձեռքը կառավարուին:

Յաջորդ նստին պատրիարքը իւր առաջարկութիւնը չափազանց համարելով, հրաժարուեցաւ նորանից և ուրիշ առաջարկութիւն արաւ: Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեան ընտրութեան խնդիրը, ասաց նա, պէտք է հաւասար իրաւունքով բաժանել Ը. Ժողովոյ և Թեմականաց վերայ, որուն եղանակը սա է. Թեմական Ը. Ժողովը պէտք է երեք ընտրել յոյց տայ և Պոստոյ Ը. Ժողովը անոնց մէջէն մէկն ընտրէ: իսկ Այրարատայ նախամեծար Մայր Աթոռոյն նախնի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազատ հայրապետութեան խնդիրը պէտք է ի կախ թողուլ այժմ և նախ բանակցիլ Սրբազան Կաթողիկոսին հետ, նախապատրաստել խնդրոյն ծրագիրը և ասկա ձեռնարկել ի նոյն:

Այնքանով թիւնները վերջացան: Քուէարկութիւնը սկսուելու վրայ էր, երբ Ռուսիեան էֆէնտին ոտք կանգնելով ասաց. «Վտանգ մ'կրտեսնեմ քուէտուփին քովը. ազգային կենդրոնական իշխանութիւնը և երեսփոխանական վարչութիւնը անդունդի մ'բերան հասած կրտեսնեմ: Ուստի ժողովից խօսք խնդրելով ընդարձակ ատենադրանութեամբ բացատրեց, թէ Սոյ կաթողիկոսները Թեմական առաջնորդներէր բարձր են միայն նուիրապետական վերաբերմամբ:

Թեան տակ առնելով ընդհանուր ժողովի նպատակն է պատշաճաւոր
իրանց հոգեւոր աստիճանի և այդ աստիճանին յատուկ իրաւունք-
ների կողմից իսկ պաշտօնով նորա հասարակ Թեմակալ առաջ-
նորդներ են: Այս պատճառով այդ կաթողիկոսների ընտրութիւնը
ընդհանուր ժողովի ձեռքով բռնաբարութիւն կը լինէր դաւաճական
հայոց իրաւունքների, իրաւունքներ որ սահմանադրութեամբ ապա-
հոված են. իսկ այն վտանգը՝ թէ դաւաճական ընտրութեամբ Սոյ
և Աղթամարայ կաթողիկոսները կը ձգտին կենտրոնական իշխանու-
թիւնից անկախ լինել, ինքնուրոյնութեան վերանում է, ասաց նա,
ընդհանուր ժողովի այդ ընտրութիւնները վաւերացնելու իրաւունք
քով: Այս հիման վրայ նա իւր առաջարկութիւնը հետևեալի մէջ
ամփոփեց. Գաւառի ընտրութիւն, կենդրոնի վաւերացումն:

Այս ատենաբանութիւնից յետոյ, յաջորդ նստին որ կայացաւ
հոկտեմբերի 7-ին, ժողովի ատենապետ Ստեան էֆէնդին խօսք խնդ-
րեց: Ամենից առաջ նա հարկաւոր համարեց յայտնել, թէ ձեռքով
դրսէն քան թէ ներսէն խառնաշփոթ ձայն մը թէ մենք մէկ քանի
երեսիոխան իբրեւ քաղաքականութեան վերաբերեալ մարդիկ այս
խնդրոյն մէջ ինչպէս ամէն ազգային խնդրոց մէջ քաղաքականու-
թեան մը և ազդեցութեան կը ծառայենք: Հերքելով այդ ձայները
իբրեւ անարժան ամբաստանութիւններ, նա անիծում էր այն անձին
որ կը յանդգնէ ազգի օգուտը իւր անձնական շահերին զոհել: Ապա
խնդրին գիմելով շարունակեց այսպէս. «Սոյ կաթողիկոսը ուրիշ
բան չէ, այլ Եջմիածնայ կաթողիկոսին հակաթուոն է: Թող ուրա-
նայով որ կուզէ իր այս յատկութիւնը, պատմութիւնը բարձրա-
ւայն կը հռչակէ զայն: Հակաթու. ուրեմն անպատմութեան է, ուրեմն այդ
կաթողիկոսութիւնը կարգաւորեալ անիշխանութիւն մըն է, գայթակ-
ղութիւն մը, անպատմութիւն մը ազգին ու եկեղեցւոյն, ուրեմն պէտք
է վերցունել զայն: Զէ, պէտք է պահել Սոյ կաթողիկոսութիւնը, և
գիտէք ինչու համար. — Եջմիածնայ կաթողիկոսութեան համար...»

Մինչև հիւսիս ըսածներէս կը հետևի թէ Սոյ կաթողիկոսը պէտք է
մնայ իբրեւ կաթողիկոս, այլ որչափ կարելի է պէտք է իբրեւ հա-
կաթու, ոչ թէ միայն վասն զի գայթակղութիւն աւանդատու
թիւն մըն է, այլ և վասն զի օր մը վտանգաւոր կրնայ ըլլալ,
եթէ Եջմիածնէն ու նոյն իսկ Թուրքիոյ մէջ կեդրոնական վարչու-

Թեհէն անկախ կերպով կատարուելով իր ընտրութիւնը, բոլորովին ազգէն անջատ մարմին մը կը կազմէ:

Այս հիման վրայ Օտեանը պաշտպանում է Ռադաքսկան թուղովի առաջարկութիւնը, որ Բնդհանուր Ժողովը Սոց. կաթոլիկոսին կամ մասնակից լինի նորա ընտրութեանը. նախնայաբար եղ յոյսկէս թէ Սոց. կաթոլիկոսի Բ. Ժողովից ընտրուելու չէ կարող բոլոր ճաճ կապտանի Հայոց կաթոլիկոսի նշանակութիւնը տալ նորան, ինչպէս որ ոչ ոք չէ մտածում այդ նշանակութիւնը տալ երուսաղէմի պատրիարքին, որին նոյնպէս Բնդհանուր Ժողովը չէ ընտրում:

Սորանից յետոյ Պարճեալ խօսեցան Ռուսինեանը և մի քանի ուրիշ երեսփոխաններ, և վերջապէս 38 ձայների բազմութեամբ Ծի հակառակ ընդունուեցաւ Ռուսինեանի առաջարկութիւնը, այսինքն թէ ընտրութիւնը զաւագականների ձեռքով լինի: Այնուհետեւ խօսքն եկաւ վաւերացման խնդրի վրայ: Պատրիարքը, Օտեանը և մի քանի երեսփոխաններ պահանջում էին որ Սոց. և Աղթամարայ կաթոլիկոսների հաստատութիւնը Բնդհանուր և ոչ Խառն Ժողովի ձեռքով լինի, ինչպէս որ առաջարկում էր Ռուսինեանը: Մինչև անգամ պատրիարքը յայտնեց որ եթէ իւր առաջարկութիւնը չընդունուի, կը հրաժարուի իւր պաշտօնից: Այս առաջարկութիւնը ընդունեցաւ 43 ձայների բազմութեամբ 3-ի դէմ: Օտեանի նշանակութեամբ (և ոչ Ժողովի ընտրութեամբ) ինչպէս շատերը պահանջում էին) կազմուեցաւ մի յանձնաժողով, որի վրայ պարտք դրուեցաւ պատրաստել մի տեղեկագիր Էջմիածնի կաթոլիկոսի փոխադարձ յարաբերութիւնները որոշելու համար Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի և Սոց. ու Աղթամարայ կաթոլիկոսների հետ: Այս յանձնաժողովի մէջ ընկան այնպիսի անձինք որոնք այնքան նախանձախնդիր չէին Էջմիածնի կաթոլիկոսական իրաւունքներին:

Արդիւշեալ որոշման համեմատ ընտրութիւնը սկսուեցաւ և ընտրուեցաւ Մկրտիչ եպիսկոպոսը որ Էջմիածնումն էր ձեռնադրուել: Երբ բանը հաստատութեան եկաւ, անդամներից շատերը յայտնեցին թէ անկարելի է Մկրտիչ եպիսկոպոսին հաստատել այդ պաշտօնի մէջ, առանց նախապէս որոշելու Երբ և որտեղ ընտրութիւնները Ս. Էջմիածնի կաթոլիկոսական թուղովի հետ, որովհետեւ իրական կոչման և դեռնելու թիւերը այդ յարաբերութիւնները որոշելուց առ

ուաջ գուցէ թէ հակառակ լինի այն ուխտին որ նա արել է եպիսկոպոս ձեռնադրուելու ժամանակ: Բայց պատրիարքը յայտնելով թէ Մկրտիչ եպիսկոպոսը խոստացաւ հպատակիլ ժողովի որոշումներին այն մասին թէ ում հետ ինչ յարաբերութիւններ պիտի ունենայ, աւելացրեց թէ ինքը իբրեւ լքմիածնի եպիսկոպոս և՛ վեհափառ Կաթողիկոսի փոխանորդ, յայտնում է թէ այդ ընտրութիւնը ոչ միայն կաթողիկոսական Աթոռին հակառակ է, այլ՝ ընդհակառակն եկեղեցական միութեան զրաւական է. որւտիւ և՛ առաջարկեց ընտրութիւնը վաւերացնել: Նոյեմբերի 12-ի 1871-ի քուէարկութեամբ Մկրտիչ եպիսկոպոսի ընտրութիւնը վաւերականութիւն ստացաւ: 54 ձայների առաւելութեամբ 6-ի դէմ պատրիարքը և Օտեանը շտապեցան հեռադրով շնորհաւորել նորընտիր կաթողիկոսին և իրենց ղեկավարութիւնը և նորեմբեր ամսին 28-ին նորաօգնութիւնը պատրիարքը նոյնպէս և Մկրտիչ եպիսկոպոսը ոչ միայն հարկաւոր Համարեցին նորին վեհափառութեան ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հաճութիւնը խնդրել, կամ գէթ նորա կարծիքը հարցնել այս սոսկ եկեղեցական խնդրի մասին, այլ մինչև անգամ Խաւերդը համարեցին Ազգային ժողովի վախճանական վճիռը նորա գիտութեանը հասցնել:

Այս անցքերին տեղեկանալով, Նորին վեհափառութիւնը դեկտեմբերի 11-ի հեռագրով յայտնեց պատրիարքին, թէ Կոստանդնուպոլսի ժողովը նորա նախագահութեամբ այնպիսի եկեղեցական խնդիրներ է յուզում ու լուծում որոնք իւր իշխանութիւնից և իրաւունքներից բարձր են, և որ ցաւարին է, նորին սրբազնութիւնը, իբրեւ ընդհանրական կաթողիկոսի փոխանորդ և նորա անունով, բայց առանց նորա գիտութեանը, գործում և այնպիսի սահմանադրութիւններ է հեղինակում որ կարող է անել միայն ընդհանուր եկեղեցական ժողովը ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախագահութեամբ: Այս պատճառով, եղբակացնում է Նորին վեհափառութիւնը, որ մեր եկեղեցու կանոնները և ոչ մէկը չենք կարող օրինաւոր ճանաչել այդպիսի մի որոշում, և նորա վնասակար հետևանքների առաջն առնելու համար՝ զգուշացնում ենք ձեզ չլեղուիլ Սուրբ Հայրերի շահից:

Նոյն թուին ուղարկուեցաւ մի կոնդակ և Մկրտիչ եպիսկո-

պոսի անունով, որով նորին վեհափառութիւնը հրաւիրում է նորան իւր տուած ուխտին համեմատ պահպանել կաթողիկոսական Աթոռի իրաւունքները յօգուտ և իմութիւն Նկեղեցոյ:

Այս հեռագիրը և կոնգակը ինչպէս կարելի էր ենթադրել, միշտ յօգուածների առիթ տուին լրագիրներին, որոնք ուղղուած էին կաթողիկոսի և նորա կողմնակիցների դէմ: Այդ մեղադրանքները մեծ մասամբ առաջուան մեղադրանքների կրկնութիւններն էին. որպէս թէ վեհափառ կաթողիկոսը անստոյգ անդեկութիւններ է ընդունում Ընդհանուր Ժողովի մի քանի անդամներից, թէ Սոյ խնդրի լուծումը և Եջմիածնական եպիսկոպոսի ընտրութիւնը վերադնում է եկեղեցական վարչութեան միութիւնը և Եջմիածնի Հայրապետական Աթոռի շահերին բոլորովին համաձայն է, թէ ինքը կաթողիկոսը Ս. Երրորդութեան եկեղեցում տուած խոստման հակառակ՝ մինչև այժմ անսկիզբ է եղել Մայր Աթոռի իրաւունքները Պալատեան վերաքննելու:

Այս դրութեան մէջ էր գործը երբ արևելեան պատերազմը վրայ եկաւ և Ս. Աթոռի իրաւունքների խնդիրը ճաճ կաստանի Հայոց վերաբերմամբ կախ մնաց: Սակայն Հայոց եկեղեցու պատիւը և Հայ ազգի էական շահերը պահանջում են օր առաջ լուծել այս խնդիրը. ներկայումս Հայոց եկեղեցին երեք միմեանցից անկախ կաթողիկոսներ ունենալով զուրկ է միութիւնից և իւր ներքին անբարեկարգութեամբ մի տխուր տեսարան է ներկայացնում. քրիստոնէական աշխարհին, անբարեկարգութիւն որի վրայ Հարախնդութեամբ մատնանիշ են անում ուրիշ եկեղեցիների հերձուածների դէմ մաքառող անձինքը: Մենք կարող էինք բազմաթիւ վկայութիւններ առաջ բերել մեր ասածը հաստատելու համար, բայց առ այժմ աւելորդ ենք համարում: Հայոց եկեղեցին չունի մի կանոնաւոր հոգևոր դատարան, չունի առանձին ատեաններ եկեղեցական անձանց պարտադանցութիւններն ու յանցանքները քննելու, որոնցից ամուսնական գործերի քննութիւնը պատկանելու էր Եջմիածնի բարձրագոյն ատեանին. որոշուած չեն այն պայմանները որոնք պիտի իրաւունք տային ճաճ կահայոց վարդապետներին եպիսկոպոսական աստիճանը ընդունելու Եջմիածնում, և սորա վնասակար հետևանքն այն է որ անդործ ու անպաշտօն եպիսկոպոսների թիւը աւելանում է, որոնք իրանց արժանաւորութիւններով ու ծառայութիւններով միշտ չեն համա-

պատասխանում իրանց ստացած բարձր աստիճանին՝ եկեղեցա-
կան նուիրապետութիւնը խանգարեալ վեճակի մէջ է և ամէն տեղ
տիրապետում է կամայականութիւն, հսկողութեան ու պատասխա-
նատուութեան բացակայութիւն:

Մեզ թվում է թէ այլևս անհնար է անտարբերութեամբ
նայել իրերի այս կարգի վրայ, որի փաստկար հետեանքները ազ-
գային շահերի համար հաղիւ թէ կարելի լինի ժխտել, և մենք
կարծում ենք թէ ներկայ ժամանակը յաջող պայմաններ է ներ-
կայացնում մեզ ձեռնամուխ լինելու այս կարեւոր գործին և մեր
զօրազդ անդեալի այս ժառանգութիւնը վերցնելու մեր կրօնական
ու ազգային կեանքից: Մենք կրկնում ենք, ներկայ ժամանակը յաջող
պայմաններ է ներկայացնում այդ բանի համար, որովհետեւ ազգային
միութեան կարեւորութիւնը ամէն օր աւելի ու աւելի զգալի է լինում
ազգի ընդհանրութեան համար, ինչպէս որ ցոյց են տալիս մեր հոգեւոր
ու մտաւոր կեանքի բոլոր երևոյթները, մանաւանդ որ Ս. Էջմիածնի
Սթոռի վրայ նստած է մի հայրապետ, որ իւր երկարատեւ ծառա-
յութեամբը եկեղեցական նուիրապետութեան բոլոր աստիճանների
վրայ՝ անտարակոյս կատարելապէս տեղեակ է եկեղեցու շտապներին,
միևնոյն ժամանակ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութիւնը այնպիսի
անձի ձեռքին է, որի փառասիրութիւնը պիտի լինի հարկաւ ոչ
թէ մի կարծեցեալ անկախութիւն պահպանել, — անկախութիւն
որի արդիւնքը եկեղեցական վարչութեան խանգարումն է — այլ, ազգի
ու եկեղեցու բարձրագոյն շահերը իրականացնել: Գուցէ մտածողներ
կամ ասողներ լինին թէ քաղաքական հանգամանքները և միջազ-
գային յարաբերութիւնները թոյլ չեն տալ մեզ այդ խնդիրը մեր
ցանկացածի պէս վճռել: Ս. Երեմիայիներին կը յիշեցնենք միջազգային
մի նորագոյն պայմանադրութիւն, Բէրլինի դաշնադրութիւնը, և
յաակապէս նորա 62-րդ յօդուածը, որի զօրութեամբ «ոչ մի ար-
գելք չպիտի կարողանայ դրուիլ զանազան դաւանութիւնների նուիր-
ապետական կազմակերպութեանը, ինչպէս և նոցա յարաբե-
րութիւններին իրանց հոգեւոր գլուխներին հետ:
(Aucune entrave ne pourra être apportée, soit à l'organisation
hiérarchique des différentes communions, soit à leurs rapports
avec leurs chefs spirituels.)

Ներկայ յօդուածի մէջ մենք լոկ մի պարզ տեսութիւն ա-

Յ Դ Ն Ո Տ
(* մեղմ տրամադրած)
ՕՐՕՐՈՑԻ ԵՐԳ

ԴԵՃ

Արի՛, իմ սոխակ, թող պարտեզ, մերին,
Տաղերով քուն բեր տղիս աչերին.
Բայց նա լալիս է. դու, սոխակ, մի՛ գալ,
Իմ որդին չուզէ տիրացու դառնալ:

Եկ, արեղաձագ, թող արտ ու արօտ,
Օրօրէ՛ տղիս, քրնի է կարօտ.
Բայց նա լալիս է. դու ձաղուկ, մի՛ գալ,
Իմ որդին չուզէ արեղայ դառնալ:

Թող դու, տատրակիկ, քու ձագն ու բունը,
Վաւուցով տղիս բեր անուշ քունը.
Բայց նա լալիս է. տարաակիկ, մի՛ գալ,
Իմ որդին չուզէ սրգաւոր դառնալ:

Կաշաղակ՝ ճարպիկ, գող, արծաթասէր,
Շահի զըրուցով որդուս քունը բեր.
Բայց նա լալիս է. կաշաղակ, մի՛ գալ,
Իմ որդին չուզէ սովորաբար դառնալ:

Թող որսըդ, արի՛, քաջասիրտ բազէ,
Քու երգը գուցէ իմ որդին չուզէ...
Բազէն որ կհաւ՝ որդիս լռեցաւ,
Ռազմի երգերի ձայնով քրնեցաւ:

ԳԱՄԱՌ—ԲԱԹԻՊԱ

Ծ Ա Հ Ե Ն

(Շարունակութիւն *).
Բ Գ Ժ Գ Ծ Ո Ղ Ո Գ Ո

ՃԺԵ.

Առաջին ամիսը Շահէնի կեանքի մէջ նոր փոփոխութիւն չէր եղել, դասերը միայն աւելացել էին, գրպանը միայն հաստանում էր: Ապառիկ ոչինչ չկար, ժամը լրացաւ, հնգանոցը չէր քափէ ու դուրս արի: Կոմսի տանն էլ օրական երեք ժամ պարապելու պայմանաւորուել էր:

Կոմսուհին շարունակ սկզբի օրից պարտք էր համարել ներկայ լինիլ իւր որդւոյ դասերի ժամանակը: Նա մեծ բաւականութեամբ սեղմում էր Շահէնի ձեռքը պարապմունքից յետոյ, մեծ բաւականութեամբ պատմում էր իւր ամուսնուն Շահէնի եռանդուն աշխատութիւնը և մեծ բաւականութիւն էր համարում իրեն մի քանի ժամեր նուիրելու, իւր հոգեկի, այդպէս էր կոչում որդուն, վարժապետին զուարճացնելու և նորա աշխատութիւնը թեթեւացնելու:

Հարկ չկար տեսնու, որ կոմսը նոյնպէս շատ ուրախ էր և շնորհակալ Շահէնից. նա ինքը թէպէտ շարունակ իբրեւ պաշտօնական մարդ տանը չէր լինում, բայց իւր կնոջ խօսքերից միթէ երկմտելու տեղիք ունէր:

Սկզբումը Շահէնը պապութեամբ ոչինչ մեկնութիւնների ոչ տեղիք և ոչ իրաւունք ունէր. բայց հետզհետէ նորա աչքերը բացուեցան և նա գլխի ընկաւ մի վտանգաւոր իրողութեան. նա պարզ հասկացաւ տիկնոջ խարդախ մտադրութիւնները, նորան հիմի ակնյայտնի էին կոմսուհու հաճոյախօսութիւնները, քնքշութիւնները, նիստուկացի, զրօսանքների և այլ վարմունքների ներքին նպատակը:

Բազդն ինքն իրեն կոյր կոյր եկել Շահէնի դասերը չօքել էր, բայց նա այն խելացիներէն էր, որ կարողանար օգուտ քաղել այդ աստուածուհու յիմարութիւնից: Ուրիշ շատերն, ի հարկէ, ուրախ

*) Տես «Փորձի» Ե. յրջան № № 11—12.

կրկնէինն այսպիսի հանգամանքից, Կոմսէհին. [Թէպէտ 30—40 տարիներէ լմէջ, բայց իւր [Թարմութեամբը, հրէշտակային գեղեցկութեամբն և բարեկից շարժումացքներովը ոչ միայն միջահաս օրիորդից պակաս էր կարելի համարել, գեղեցկութիւն գնահատող ամէն նունը ճաշակի տէրերը, բոլորը երջանկութիւն կը պղպային իրենց համար նազիկ կոմսէհուն երկրպագու լինելը բայց մենք մեր շանտաշ ուսանողին շատ փաղուց ենք ճանաչում:

դնում, ինձ արհամարհում էք, ինձանից նախադասում էք, ծռմա-
տուող, խոռնջուկ, մուկնիկ անող, իշխանուհի, հայրեժեա Սիմիծնով,
նային, որը իմ անգլխինների և ոչ իմ հաւասարս կարող է համա-
րուիլ, իսկ ես, ի սէր ձեր պնքան յիմարացայ, մինչ նորան իմ
տունս ընդունեցի, իմ ընկերութեան մէջ խառնեցի, այո՛, այո՛, ես
հիմայ հասկացայ, ձեր անցեալ օրուան վարմունքը ձեզ մասնեց,
դուք սիրում էք նրան:

— Բայց, մտիկին: Եւ որ ինչ որ ասում եմ, դու չես հասկացում:

— Ոչ, պարոն, մի՛ պատրուակէք, էլ ինձ խաբել չէք կա-
րող: Ես իմ մէջ մի բան եմ տեսնում, որ իմ ասածը չի մտնում:

— Մեղք է ձեզ համար, կոմսուհի, մի օրինաւոր ընտանիքի
պատիւնը դու անունն արատաւորել, իմ յայտարարութիւններս դէպի
իշխանուհին, ինչպէս և դէպի ձեզ, անկեղծ քարեկամական եմ ե-
ղել, և և վերջապէս ձեր կամքով և յօժարութեամբ եմ ձեր ընտանիքը
աշակերտներին ծնողացի, թիւս որոց և իշխանուհուհի հետ ծանո-
թացել եմ:

— Զգուշացնում եմ ձեզ, պարոն, վախնալ ինձանից, ես
չեմ կարող տանիլ, որ մի չնչին իշխանուհի յայտնուի ինձանից
սրտին արարկան, ես հողի հետ կը հաւասարացնեմ նորան, ես ոտս
նստակ կը տամ ամենքի պատիւը, թոյլ չեմ տալ ձեզ բացի ինձանից
ուրիշ վերայ մտածել, թէ կուգնա յունական յաւերժահարսունք-
ներից ամենագեղեցիկուհին լինէր:

— Աղաչում եմ, ձեր պայծառափայլութիւն, զուր հասկա-
ներ մի տանէք:

— Ես դեռ առնից եմ, ձեզ գեղեցիկ եմ, դեռ երեսն չի
ինձնակալել, ես սիրոյ կարիք ունիմ, իմ կեանքս սիրահարու-
թիւններով եմ անցկացրել, եւ շատերի աղերսանքը ոսկորտակ եմ
տուել ու այսօր ինքս եմ քո ոտքերն ընկնում:

— Կոմսուհին խոնարհեցաւ և ուղում էր փախիլ, Շահէնի ծնկ-
ներով:

— Ներեցէք ինձ, կոմսուհի, ես արժանի չեմ ձեր զգու-
նացը. ձեր կողմը պնդեմտահմութիւնը, ձեր բարձր դիրքը հա-
սարակութեան մէջ, թոյլ չի տալիս ինձ մի դուհիկ գիւղացու, մի
հասարակ օրավարձ մշակի, վերջումը բազդի բերմունքով ուսանո-
ղական նստարանին համող աւուր հացին կարօտ անտուն անտէր
բաղդախնդրի ձեր վսեմութեանն այլապէս նայել, բայց եթէ իւր
բարեբարի կնոջը բարեբարի որ վերջին ճգնաժամին հասաւ ինձ

օգնութիւն, իսկ անօթութեան և յուսահատութեան ճանդիցը մի աշխարհէ աշխարհ տարագիր ընկած հայկ. . . Հայկ. . . արձակեց յանկարծ կոմսուհին, ասում էք հայկ. . . ուրեմն դուք հայ էք, իւր քնքոյշ ու շողորթ դէմքը զնայանային կերպարանքի փոխելով, աստիճանաբար ձայնը բարձրացնում էր նա, դուք հայ էք, երկրազնդին վերայի ամենից անարգ և անպիտան ազգի զաւակը, ուրեմն դուք պարսիկ չէք, ինչպէս որ ինձ պատմել էք, այլ հայ, որ եկել էք պղծել մեր շնած մաքուր օդը:

— Սխալ էք, տիկին, արհամարհական ակնարկ ձեզեց Շահէնը, ես երբեք ձեզ չեմ բռնել, որ պարսիկ եմ, այլ պարսկաստանցի, և եթէ կամիք, ես հայ եմ, այսօր այն անարգութեամբ, բայց ոչ անպիտան ազգի որդին եմ, իրաւ է, անտէր ենք, թշուառ ենք, նախկին փառքեր կորցրած ու աստանդական ստրուկներ ենք, բայց ազգութիւն, կրօն և ազնուութիւն պահել ենք և կը պահենք՝ քանի աշխարհքիս երեսին այդ ազգի մի որդին էլ չունէ քաջում:

— Դուք, դուք, շեշտեց խստաձայն կոմսուհին և նորա աչքերից ցայտում էին զզուանաց և դառն արհամարհանաց կայծերը, մի քանի րոպէ յառաջ սէր շնոյ, կիրք շարժող պատկերը, վայրագ, մարդախանձ և արենկզակ կնճիւղներով ծածկունեցաւ:

— Եթէ իմ հայութիւնս ձեզ այդքան անհաճոյ է, ես շատ ուրախ եմ այդ մասին, իմ ազգայնութեան ուրիշ յատկութիւնն է ինձ ձեր ձեռքից ազատողն, ասաց Շահէնն ու դէպի դուռն յառաջեց:

— Հա, հա, հա, բարձրաձայն կրկնաց կոմսուհին և Շահէնի յառաջը կտրեց:

— Թողէք, տիկին, շատ շնորհակալ եմ, որ ինձ պարզ միայնակներ ձեր դէպի իմ ազգն ունեցած ատելութիւնը:

— Հա, հա, հա, և դու հաւատացիր իմ դիմամբ, դուք թողած խօսքերին և դու նկատեցիր, որ քո հայրենասիրական զգացմունքովդ տանապատիկ բարձրացար իմ աչքում, այժմ՝ քան ուրիշ անգամ արիւնի ձգտեմ քո սէրդ գրաւելու:

Այս խօսքերով կոմսուհին ձեացրեց իբր թէ կամենում է գրկախառնիլ Շահէնին, բայց նա խոյս տուեց դէպի անկիւնը:

— Ո՛հ, մի վախիր, այժմ նախկին կիրքը չէ ինձ դէպի քեզ հրապուրողը, ազգասիրական եռանդդ փոխարինեց մոլի կիրքը սուրբ սիրոյ վերայ: չանդարտուիր, ազնիւ պարոն, և անվրդով շարունակ:

վերայ: նա կամենում էր իւր գերագանցութիւնը և նորայած ճաշակը՝ սիրահար ընտրելու գործումը՝ ամէնքին ցոյց տալ, նա հաստատ համոզուած էր, որ իւր նմաններից շատերը պիտի ամենայն ծիգ թափեն իւր ձեռքից խլելու այս կատարելատիւը՝ գիտէր և թոյլ էր տալիս մինչև վերջին կէտը այս հրդեհը բորբոքելուն, յուսալով ի հարկէ, որ յաղթութեան դարեման իւրն է լինելու: իգտաւ տաւ ին

Առաջին անգամը կոմսուհին Շահէնի սառնութիւնը գէպի ինքը վերագրում էր նորա ամաչկոտութեանն և խոհեմութեանը, բայց վերջերումը յանկարծ նորա միտքը մի բան ընկաւ և սարսափեց. տիկինը կարծեց, թէ իւր սեռի ուրիշ երջանիկ մահկանացուները զողացել են նորա սիրոյ առարկայի սիրտը և բարձր շրջանում իւր անունը ծիծաղելիք է դարձած, թէ ամէն տեղում կանանց ժողովներում արհամարհանք և սառն հայհոյանք է բերանէ բերան պտրտում իւր վերայ, մտածում էր կոմսուհին, և այս նախատինքը կուտայու համար իւր կոկորդը շատ նեղ էր:

Ո՞վ կը համարձակի այն աստիճան յանդգնանալ, ով կը վատահանայ նրան պառաւ անուանել, միթէ իւր հարսնացու աղջկին իրանից շքեղ և գեղեցկուհի է, միթէ նորա պատճառաւ ինքը կորցրել է ջահէլ մայր կոչումը, եթէ այդպէս լինէր, վաղուց նա նախանձած կը լինէր իւր զաւակի փառքին. ընդհակառակն արքունքի հասած զուտար ունենալն այսպիսի թարմ հասակում իրան մեծ պատիւ էր համարում. այդ նշանակում էր, որ ինքը շատ վաղուց է խլել իւր ընկերակիցներից հարսնութեան պատիւ: Բայց հիմա մի րոպէի մէջ Շահէնի պաղարութեան շնորհիւ այդ վեհաշուք չքանալով հին վնքն իրան նուաստացած, ստորացած, հողի հետ հաւասարուած տեսաւ: Նա այժմ այն վերաւորուած և մինչև սիրտը խոր խոցուած էգ տուհիւն է, որ վեժխնդրութեան ծախս է և արհամարհում է իւր բոլոր կեկիծներն ու ցաւերը:

— Ի՞նչ, մի նաեղժդա Սիմէօնովնա սրտիս սիրելւոյն ինձանից յափշտակի՞, ձեռքիցս դուրս կորչի՞, ինձ արհամարհի՞, օ...օ...օ... ես չակ ձուի նման կը ձգվեմ նրան: Իտասա՞ զմէ՛ տղա՛ տղա՛ —

Սակայն և՛ այնպէս փաստ է, որ հանգամանքները փոխուեցան, մի մեծ յեղափոխութիւն կատարուեցաւ նորա բոլոր ծրագիրների մէջ, իրերի դրութիւնն այժմ շուտ եկաւ, հիմա նա ուրախ է իւր անյաջողութեան մասին. այսօր նորա նախանձայնը սիրտն ուրիշ կեդրակուր ունի, այն բարձրագոյն ծիծաղի, այն դուռը ծածկել հե-

այցելութեան շարժառիթը նախանձն է եղել, դուք սխալուում էք, տիրուհի:

— Հա՛, հա՛, հա՛, շատ հազուադիւս բանի էք հանդիպել, ձեզ եմ ընծայում տարով գլխով:

— Բայց ում:

— Մի հայի կտորի:

— Աւելի վատ ձեզ համար, խղճալի կոմսուհի, եթէ Շահէնը միայն իմ երեխաների ուսուցիչն է եղել, մենք ոչինչ մեծ կորուստ չենք ունեցել մի հայի մի քանի ժամանակ մեր տունն ընդունելով, իսկ դուք ձեր տան մէջ սնուցել էք ձեր չսիրած հային և ձեր խօսքից երևում է, որ անձնատուր ևս եղել էք:

— Պատրուակուել չի հարկաւոր, ես ամէն բան գիտեմ, մի աննշան քաղցած՝ փողոցներումն ընկած հայն իւր բնական խաբէութեամբն ու սատանայական խորամանկութեամբը խնդացել է մեր քաղաքակրթեալ Նւայի աղջիկներին վերայ: Մենք կանայքս բաց աչքով կոյրեր ենք և այլ ոչինչ: Ասիայի թխազոյն մեծ մեծ աչքերը մեզ շլացրել են և չենք խմացել, թէ մի հայի կտորի համար ենք գլխներս կորցրել: Ի միջի այլոց, դուք՝ իշխանուհի, մեր ամէնքի մէջ երջանկազոյնն և դերադասը հանդիսացաք, պարսկաստանցի հայ մշակն՝ ուսանողական վարադուրի տակ՝ ձեր պատճառաւ ամէնքի սէրը յետ խփեց, որի համար եկել եմ ձեզ շնորհաւորելու, բարև՝ վայելէք:

— Կրկնում եմ, թշուառ կի՛ն, ամենաողորմելի արարած, ես ինձ թոյլ չեմ տուել մի չնչին սխալմունք անել, իսկ դու և՛ խաբուել ես սևաչեայ պարոնից և՛ քո մէջդ նախանձել, ես քո խօսքերը քեզ եմ վերադարձնում, բարև՝ վայել ես հայիդ սէրը և քաղցրութիւնը:

Իշխանուհին սիղաբար դուռը կրկին յետ բացարեց և ցուցամատով կոմսուհուն սանդուխքները ցոյց տուեց:

ՃԻԱ.

— Եթե դուրս ես կարճել ձեր պարապմունքը մեր երեխաների հետ:

Այսպիսի բովանդակութեամբ համառօտ նամակներ ստացաւ Շահէնը մի քանի ժամի մէջ իւր բոլոր աշակերտաւերերից:

— Ստացի՛ք ձեզ հասանելի բոլոր վարձն և այսօր խօսք թողէ՛ք իմ տունս, մի ծրար էլ կոմսի կողմից հասաւ նրան սպասարի ձեռքով :

— Բայց ի՞նչն է պատճառը, չգիտես, հարբեց Շահէնը կոմսի ծառային մի քանի կողէի տալով :

— Որովհետեւ ամառանոցի բոլոր բնակիչներն իմացան ձեր հայ լինելը, իմ օրինիս էլ այդ լսելուց յետոյ ջգացաւ ի հիանդ է, ևս թէպէտ չգիտեմ հայն ի՞նչ է, բայց ասում են, որ հրէից էլ վատթար է :

ՃԻԲ.

Ամառանոցում աշխատած փողն ամբողջ տարին պահեց Շահէնը և հետեւեալ ամառը տունը նրան բժշկականութեան յարգելի վկայագիր :

ՃԻԳ.

Վաղուց միաք ունէի ընթերցողներն ձանձրութիւն չպատճառելու աղաքաւ յայտնել, որ իմ վնասասն բժշկիս անունը շատ կրկնելու չեմ. թող ամէնքն իմանան, որ եթէ բժիշկս չլինէր, ևս այս ամէն մանրամասնութիւնները հանդամանօրէն պատմել չէի կարող և Շահէնի վերայ ոչինչ գաղափար չէի կազմիլ :

Մարդասէր բժիշկս իմ օտարութիւնն սկսեց իմ խնամքով ինձ Շահէնի հետ ծանօթացրեց. ո՞վ գիտէ, դուցէ մի ներքին միտք էլ ունէր, այդ էլ վերջը կ'իմանանք :

Եթէ իմ բժիշկը կուռս բռնած երկրէ երկիր չմանածէր, ևս ո՞վ, մայրաքաղաքների շքեղ պալատներն ու սիրաշարժ արարածներն ո՞վ, ուսանողական կեանքի դառն և քաղցր ճիշդ նկարագրութիւններն ո՞վ :

Ուրեմն քեզ հետ խօսողը, հետաքրքիր բանասէր, բժիշկս է և ևս նորա թարգմանը, եթէ երբեմնապէս իրան էլ տեսնես, այն էլ քեզ օգուտ :

ՃԻԴ.

Ուռտաստանի արեւմտահարաւային շահանդներումը խօսեցան մեծ զօհեր էր անում, որ չլինէր, որ մեծ մեծ գիւղերումը քանի մի

տասնեակներով հողին չտային. ոչ քահանայ էր հասնում ջերմե-
ռանդ՝ առիկ քղղափառին և ոչ օրինաւոր թաղումն, օրերով մե-
ռածները վարտիւածներին հետ կողք կողքի բնկած՝ մնում էին,
տպահանու թիւնն ամբողջ մթնոլորտը բռնել էր:

Սկզբումը տեղական ոստիկանութիւնն ուշք չզրեց այս արեւել-
քից եկած անկոչ հիւրին, տանուաէրներն, ու ստորին պօլիցիա-
կանները դիտութեամբ ծածկում էին, բայց վերջումը իշխանութիւնը
սթափուեց, միայն անսոգան էր. հսկողութիւնը քաղաքներումը հա-
զիւ բաւում էր, դիւղերն իսպառ անխնամ էին:

Որչափ էլ լուրն ուշ հասաւ բարձրագոյն վարչութեանը, այ-
նու ամենայնիւ անմիջական տնօրէնութիւնը զանցառութեան չտրուե-
ցաւ:

Նոր՝ Մոսկուայի և Պետերբուրգի համալսարաններից դուրս էին
թողել աւարտավարժ բժիշկ ուսանողներ, նոքա դեռ մի քանի շա-
բաթ էլ ունէին ճանապարհի պատրաստութիւնները տեսնելու և
խրեանց սիրելի ընկերներին հրաժարական ողջոյնն ասելու, որ ընդ-
հանուր հրամանն ամէնքի քաղցր երազներն և հայրենեաց սիրա-
կեզ այցելութեան փափագը բողբոջն մէջ խեղդեց:

Բոլոր նոր բժշկներն առանց բացառութեան ուղարկուեցան վա-
րակիչ հիւանդութեան դէմ կռուելու: Ո՛վ ինչպէս յաջողեցրեց,
ուղեորուեցաւ, ճանապարհի հաղորդակցութիւնները շատ անկանոն
էին, այն ժամանակը, փոստային սայլակները բաւական չէին բազմա-
թիւ պատանիների միւլետոյն ժամանակի մէջ մի ուղղութեամբ յա-
ռաջ մղելու: Բազմաթիւ եւ մասում, որովհետեւ բարձր դասատան
աշակերտներն էլ առանց աւարտելու ճանապարհ դրուեցան ցաւի
յառաջն առնելու:

Կարգադրութիւն եղաւ գեղական ծանր և անճոռնի սայլեր
ևս գործ դնելու:

— Հայրենեաց ապագայ յոյսեր, խրախուսում էին անփորձ ճա-
նապարհորդներին իւրեանց պրօֆեսօրներն և նոյն ինքն բարձր վար-
չութիւնը, դուք ուղարկուում էք ինչպէս ոչխարներ քաղցած գայ-
լերի դէմ, զնում էք դէպի անվերջ կորուստը, բայց իմացէք, որ ձեր
կեանքի զնովը պիտի փրկէք հաղարաւոր թշուառներին մահուան
ճանդից:

Այս մի քանի խօսքերով կարճ ոգևորութիւնն էր, որ տաք
զլուխ երիտասարդներին թեւ տուեց: Բոլորը միասին ուխտեցին մեռ-

նեւ, կամ զխառնութեան զօրութիւնը և նշանակութիւնը կենդանաց-
նեւ Ռուսաստանի այն ժամանակուան ազէա մեծամասնութեան
սրտում:

ՃԻԵ.

Մարդկութիւնը պարտք է պահանջում, վճռեց Շահէնը, Ռու-
սաստանն ինձ հասարակ մշակից գիտութեան որդու յարգելի կո-
չումը շնորհելուց յետոյ ինչը կ'արգելէ ինձ կեանքով պարտաւճար
լինելու:

Այս զրգիւն էր, որ մի օր նորա ձեռքն էլ մի կտոր անցա-
թուղթ տուեց և իւր նման մէկ երախտապարտ հրէայ բժշկի հետ
առաջնորդեց դէպի խօլերայի բունը:

ՃԻԶ.

Զարմանալի չէին թուում Շահէնին և իւր ընկերին իջեան-
ներում պատահած արկածքները: Բոլոր ուսանողները քաջ ծանօթ
էին մեր հերոսի աչքերի գրաւիչ մագնիսի հետ: Աւսանողական ժա-
մանակամիջոցում կանացի սեռից Շահէնի կրածներն իւր ընկերնե-
րին ամէնքին յայտնի էին: Այս անգամ էլ խիստ անտարբերու-
թեամբ էին վարուում մարդկութեան պարտաճանաչները գիւղացի
ռամկուհի սիրունների հետ:

Ուզո՞ւմ եմ ասել, թէ իւրաքանչիւր քայլափոխում գիւղացի
հարս ու աղջկունքը նրանց արդելք էին լինում գիշերելու, ժամա-
նակ անց կացնել և սիրուիլ, ահա ինչ էին առաջարկում պարզ-
օրէն խաբարիչազեղ գեղջկուհիքը մեր սեպեայ ճանապարհորդին,
ինչպէս ռամկօրէն ասած է, ողջ ողջ կուլ տալ էին հիւսնում:

Հաստատ կարելի է ասել, որ ոչ մի անցորդ մեր երիտասարդ-
ների չափ հիւրասիրութեան չի արժանացնել. դեռ նոր նոքա իջեա-
նած էին լինում, որ տեղային գեղեցկուհիքը շրջապատում էին ըստ
իւրեանց ասութեան արեւելքի կրակոտ զաւակին:

Երիտասարդներն ՚ի հարկէ միայն ծիծաղում էին միամիտ գիւ-
ղացիների վերայ. ահա միակ շահմունքը՝ որով օգուտ էին քաղում
նրանք մոռանալ ճանապարհի տաժանելի նեղութիւնները:

ՃԻԷ

— Այ խորթ բան, այս ի՞նչ սառն ընդունելութիւն է, զարմացմամբ միմեանց հարցրին բժշկներն, երբ մի մեծ գիւղում ոչ մի տան իրենց չընդունեցին:

Սայլապանը սովորաբար կանգ էր առնում իջևանների համար յատկացրած դռներին, կամ զիւղական տանուտէրի տան առաջը, ներս մտնում և յայտնում նոր հիւրերի դալուստը: Գորան հետևում էր քաղցր ընդունելութիւնը և գեղեցիկ սևօր հաւաքուելը:

Սայլապանն իջածին պէս առաջին սրարօքն էր համարում նորեկ սեակնեայ բժշկի գովքն ամբողջ գեղը թնդացնել:

— Եւ իրսւ, այս ի՞նչ է նշանակում, ամէնքը մեզ այս գիւղում բացասացին, այստեղ մի օտարոտի երևոյթ կայ:

— Կարծես բոլորեքեան մեզանից վախում են, ինքը սայլապանն էլ առաջուանը չէ, նա մեզանից փախս է տալիս:

— Բայց ընչի՞ ամէնքը շփոթութեան մէջ են և որ գլխաւորն է, ամէնքի աչքն էլ իմ վերայ է տնկած, տես, մատնացոյց են լինում ինձ, նկատեց Շահէնը:

— Կանց, ես տեղեկանամ, հարկաւոր է իրաւունք դործ դնել, պէտք է հրամանաթերթը ցոյց տալ և մեր տէրութեան պաշտօնեայք լինելն ու յանձն առած պաշտօններս յայտնել իրենց, կարծիք յայտնեց հրէայն:

— Կանչի՛ր սայլապանին:

Նա մօտ չի գալիս, նա էլ սարսափածի նման է. շատ սովորելուց յետոյ ուամիկը մօտեցաւ. ահահար հրէայ բժշկին և նշանացի գէպի ինքը կանչեց նրան:

— Ոչ այս գիւղումը ձեզ կը հիւրընկալեն, վճառաբար յայտնեց սայլապանը և ոչ ես յանձն կ'առնում արիօսական հեթանոսի հետ ճանապարհ գնալը, բաւական է՝ ինչքան իմ անգլխութիւնից մեղանչելեմ, շուտով պիտի գնամ ապաշխարեմ և քահանայից թողութիւն ստանամ:

— Ի՞նչ ես յիմար յիմար դուրս տալիս, շփոթուեց հրէայն:

— Ոչ ապաքէն քո ընկերդ անհաւատ արմենին է:

— Քեզ ո՞վ տաաց:

— Ես լսեցի, երբ երկուսդ ի միասին խօսում էիք, նա իւր բերանով խոստովանեց, որ ինքն արմենին է:

— Յեա՞նց:

— Յետոյ էլ ոչինչ, եթէ մի մարդ արմենին, կամ արիանին (արիոսական) է, ուրեմն նա պիղծ է, նա կռապաշտ է, նա հրէայից էլ վատ է, Յուդայ խկարիովաացի է:

Հրէայն մի խոր յոգւոց հանեց:

— Իսկ այս զիւղացիք որոնցից զիտէին մեր խօսակցութեան մասին, որ սկզբից խի մեղանից խոյս տուին, հարցրեց հրէայն:

— Ի՞նչ թագցնեմ, ես ինքս ինձ արդէն պղծուած համարելով՝ հերետիկոսների հետ միասին զալուս եւ խօսելուս մասին, ուղիղակի ձեզ բերի քահանայի դուռը եւ պատմեցի մեր հոգեւոր հօրը մի առ մի եղելութիւնը: Նա ինքը նկատեալ կարգալով իմ զխիստ պատուիրեց զոռնէզուռն ձեզ պտըտել իջևան զտնելու պատրուակաւ՝ եւ ամենքին տեղեկութիւն տալ: Տէր հայրն ինձ խոստացաւ ծանր ապաշխարանքի եւ վերջը թողութեան արժանացնել:

Մեր ճանապարհորդները սկզբումը սայլապանի ուղեղը հիւսնդացած համարեցին, բայց իսկութիւնն աչքի առջև էր, երկմտելու տեղեք չկար, միմեանց երեսի նայելով՝ մնացին սայլակի վերայ նստած:

— Բայց մեր խօսակցութեան մէջ արիանին բառ չի եղել եւ կարէք էլ չկար, ընդհատեց հրէայն երկար լռութիւնը, զառնալով դէպի Շահէնը:

— Իսեղձն արմենին եւ արիանին բառերը չի կարողացել զանաղանել:

— Սպասիր, ես ուղղեմ, մտածեց հրէայն եւ հասկացրեց սայլապանին իւր սխալմունքը, նա հաստատ հաւատացրեց, որ իւր ընկերն արմենին եւ ոչ արիանին է, թէ արմենինն էր ճշմարիտ եւ ուղղափառ քրիստոնեաներ են, եւ հրամայեց զնոսլ եւ ժողովրդին խաղաղացնել:

Սայլորդի պատմելովը զիւղական տանուէրն ու ծերունիները հրապարակի մէջ ժողով կազմեցին:

Վճիռ կայացաւ ներողութիւն խնդրել մեծապատիւ հիւրերից եւ ամենայն յարգամբ ընդունել:

Ամենքը միասին զիւղական պատուելիների առաջնորդութեամբ զխարկները հանած՝ փոքր էր մնում մօտենում էին մեր երիտասարդներին, երբ զիւղի միւս ծայրից քահանայն երևեցաւ:

— Իրաւ, մենք զլիաւորը մոռացել ենք, նկատեց նոյանից մի

նախապատիւը և ամբողջը դարձաւ զէպի քահանայն խորհուրդ հարցնելու:

— Մզմէք, նզովք ու անէծք, անաթեման, ականջները պինդ բռնեց ջերմեռանդ հոգեւորականը, երբ արմենին բառը յնեց. այդ դարձ շէլիներն արիօսականներից ևս վառթար են, արմենիները հրէաներիցն ևս անպիտան են, նրանք հերետիկոս են, նրանք քրիստոնէութեան նախառնքն են, նրանք շուն են պաշտում, նրանք նեղանի քամակին մի մեծ սև շուն են պահում և օրը մի սպիտակ գէր ոչ խար նորա համար մորթում և անուանում են զոհ, իսկ շանն սպանաւորում են չորս հոգեւորական, որոնք կերակրուում են շան կերածի յաւելուածով: Թուք, թուք, թուք, երեք անգամ թքեց քահանայն՝ դառնալով զէպի օտարականները, նախ դոցա այս կողմերը ուղարկողին, որ պատճառ են դարձել ուղղափառների երկիրը պղծելու, երկրորդ՝ բերող անպիտաններին) (սայլապանը կուրծքը թակելով՝ աղի արտասուք էր թափում) և երրորդ՝ ընդհանրապէս դրանց երեսը տեսնողին: Վայ մեզ, վայ մեզ, մենք ամենքս անէծքի տակ ենք, մենք էլ հերետիկոսացանք, այսուհետև եօթը տարի մեր երկրի բերքը կը կտրուի, մեր գլխին երկնային բարկութիւնը կիջնի, կրակ պիտի թափուի անձրևի փոխարէն և մեր գլխերը լափէ: Ծունկ չոքեցէք, երեսներդ վերայ գետին տարածուեցէք, հող ցանեցէք զլիններից, արտասուք թափեցէք առատ առատ, գոցէ՛ սրբերը բարեխօս լինին, Առողած այս պատուհասն ընդհանուր ուղղափառաց աշխարհը չափուի: Բայց որպէս զի մենք կարողանանք քաւել մեր ծանր յանցանքն և վերնային զթութեանն արժանանալ, ճնկան վերայ մի սրտանց աղօթելուց յետոյ պէտք է նզովալ արիօսականին ողջ ողջ պատառոտները, ծուառները և զէջը քարշ տալով՝ գիւղեցն երեք վերստ հեռաւորութեամբ փայրենի գաղանհների կերակուր անենք:

— Իսկ միւս ընկերին, մէջ մտաւ ծերունիներից ամենախելացին:

— Իսկ միւս անպիտանին, եթէ ուղղափառ է, արժանաւոր ծեծը տալուց յետոյ՝ մի մութը սենեկի մէջ եօթն օր — եօթը գիշեր փակենք, օրական մեռնելուց պահելու չափ սև հաց տանք և երկու օրը մի անգամ ծարաւութիւնից չպապակուելու չափ պղտոր ջուր:

Խղճալի բժշկները քահանայի բարձրաձայն առնելով խոսն

իւրեանց ականջովը լսեցին ու ավիշած՝ միմեանց երեօի են նայում:

— Փախչի՞նք, բայց ուր և ի՞նչպէս, կոկիմայ Շահէնը, իմ դատակնիքս արդէն կարդաց, արի ոսակ տն ու թիւնը, գէթ կեանքս կը խնայէր, իսկ արմենիս ու թիւնս, իսկ ազգս ինձ ուղղակի դադանաց կերակուր արեց, դու գոնէ քեզ ուղղափառ ներկայացրու և գլուխդ մահից աղատիր:

— Հոգ չէ՛, մենք սովոր ենք հալածանքի, պատասխանեց հրէայն, եթէ դու, մի քանի մոլեռանդ Փանատիկոս աղէտների մէջ էք աւարդուած, մեր ազգը 19 դար է տանջուում է:

— Սկիայն եթէ սորա քո ազգութիւնը իմանան, աւելի կը կատաղին և քեզ իմ վեճակիս կ'ենթարկեն:

— Մեռանել և ապրել ՚ի միասին, նահատակուել ձեռք ձեռքի տուած գիտութեան անունով, վճռեց հաստատապէս հրէայն:

— Կեցցես, ընկերի ձեռքը սղմեց Շահէնը:

— Անաթեմա՛, երեք անգամ նշովեալ եղիցի, մի խառնաշփոթ ճիշ բարձրացրած՝ վեր թռաւ չոքած տեղից խաժամուժն և քահանայի առաջնորդութեամբ գրոհ տուեց դէպի թշուառները:

— Համբերութիւն, յետ դարձաւ քահանայն ձեռքը վեր բարձրացած դէպի ժողովուրդը:

Ամբոխը կանգ առաւ:

— Մօտ արի՛, մոլորեալ, ցուցամատով յառաջ կռնեց սուրբ հայրը հրէային:

Ճար չկար, հրամանը կատարելու էր:

— Ծնկան վերայ եկ այդ տեղ:

Հրէայն խոնարհեցաւ:

— Հիմա խոստովանիր, թէ ի՞նչ կրօնի ես դու պատկանում:

— Հրէայ եմ:

— Անէճք, նզովք, հայհոյանք ֆրիստոսի թշնամոյն, երկուքին էլ նոյն մահով մեռցնել անօրինեց քահանայն և ինքը մի կողմը կանգնած՝ մատով յառաջ մղեց խուժանը դէպի օտարականները:

Մոլեռանդ հրոսակները քաղցած դադանների նման ատամները կրճտելով՝ անհասկանալի ուռնոցով օդը թնդացրին և յարձաւ կուեցան:

Քաջ հրէային աւելի շուտ պիտի հասնէր նահատակութեան

կարգը, թէ մեր անվախ Շահէնը չվազէր դէպի հաւատարիմ ընկերն և չմիանար նորա հետ: — Չէ, մտածեց Շահէնը, իմ կողմից կենամարդութիւն է, առ իմ պատճառաւ է մեռնելու, զոնէ թող իմանայ, որ իւր համաժողովներէն իրանից շուտ կենսալքաւ եղան:

Շահէնն արդէն հրէայիցն աւելի յառաջ էր ընկել, երկու քայլ և ահա ինքն իրեն ձգելու էր բարբարոսների ճիրանների մէջ:

ՃԻՐ.

— Կացէք, կացէք, դուռաց տանուէրը, երբ առաջին բառնցքի հարուածը նոր էր իջել մեր նահատակների գլխին:

— Կացէք, միանգամից հետևեցին մի քանի ձայներ:

Վերջին գոչողները ձիաւորներ էին՝ նիզալները ձեռքներին, նորանք մի բոպէի մէջ յետ մղեցին խառնիճաղանձ ամբոխին:

Եկաւորը զաւառապետն էր քսանի չափ հեծեղազօրով:

Խուժանը յետ քաշուեցաւ, բայց չըրուեցաւ, ջրմուռանդ քահանայն յառաջ վազեց և ժողովուրդին կանգնացրեց:

— Ո՛ւր էք փախչում, հազարապատիկ մեղաւորներ, կուրծքը դէմ առեց արժանապատիւ հովիւը, մի՞թէ վախեցաք մի քանի զինուորներից և զաւառապետից, ամօթ չէ՞ ուղղափառ քրիստոնէին, դոնէ օրինակ առնէիք անհաւատ արիստական հայից և մեր Տիրոջը չարչարող հրէայից, թէ ի՞նչ քաջութեամբ սպասում էին մահուան: Համբերեցէ՛ր՝ տեսնենք, ի՞նչ արդարադատ դաւառապետը չի կամենալ՝ ինչպէս արժանաւոր ուղղափառ՝ մեզ հետ մասնակցել, մենք զլիններս մահի կըտանք և քրիստոնէից աշխարհքիցն այս առնէ՞ք կը բառնանք:

ՃԻԹ.

— Շատ և շատ շնորհակալեմ ձեզանից, ճշմարիտ քրիստոնեայ եղբայրների, ձայն առեց զաւառապետը քաղցր դէմք առած, որ դուք այդքան ջրմուռանդ էք գտնուել դէպի մեր սուրբ հաւատը: Աստուած ինքն է ձեզ ներշնչել, այս անպիտաններն արժանի են մահուան, մեր ողորմած կառավարութիւնը ցանկանում էր սրանց կախել, բայց սրանք փախել են, ապրիք, իմ որդիքս, որ

Թող չէք տուել յանցաւորներին խոյս տալ արդարութեան ատենից. ես ուղարկուած եմ սորանց հաւելոյ, ուր լինէին՝ զանելու և տանելու էի. մեր նահանգական քաղաքումը կախաղանը ցցած՝ սրանց է սպասուած, անողոք դահլիճը կարծիր շորերը հագին սարանն օղակ արած՝ սրանց է մնում: Ուրեմն դուք միամիտ կացէք, սրանք այս բուսկից իմ կալանաւորներս են և օրէնքի անունով ես սրանց բանտարկում եմ. դուք վերադարձէք ձեր տները և միամիտ կղէք, որ ձեր քրիստոնէական սուրբ պարտականութիւնը կատարել էք:

— Աստուածային շնորհքն և օրհնութիւնը լինի մեր արդարադատ դաւառապետի վերայ, խաչախնդեց քահանայն:

Գաւառապետը դիտարկը հանեց և համբուրեց դէպի ինքը ձգուող աջը:

— Մենք քո ամենախոնարհ ծառաներն ենք, մեր հարազատ հայր, մեր խնամակալ, մինչև ծունկը երկրպագութիւն էին անում Ժողովուրդը գաւառապետին:

— Դէհ, փախտաւորներ, նստեցէք ձեր սայլակի վերայ և թող իմ ձիաւորներիցս մէկը վարի ձեր ձիանքը: Իսկ դու՝ բարձրարժան սուրբ հայր, արթուն և եռանդուն հովիւ Ժողովուրդի, շտապիր լծել տալ քո սայլակը, կամ ձի նստել և ինձ հետ միասին զնալ մեր սրբազան առաջնորդի մօտ, որից ես անձամբ խնդրելու եմ արժանաւոր վարձատրութիւն քո անխոնջ արխանութեան համար:

ՃԼ.

— Տղայք, անորինեց գաւառապետն իւր ձիաւորներէից չորսին, երբ մի ասպարիւղաչափ հեռացել էին զիւղեցը, կողքեցէք այս խոռվորար քահանայի ոտը ու ձեռքն և տարէք մեր կայարանումը բանտարկեցէք, մինչև որ սրան յանձնենք հոգևոր ատենի արդարութեանը, իսկ դուք, պատուական երիտասարդ բժիշկներ, գնացէք դէպի ձեր սուրբ նպատակն և պիտանի եղէք հայրենիքին ու մարդկութեանը, միայն թէ զգոյշ եղէք միւս անգամ չզրգուել ագէտ ամբոխի մոլեռանդութիւնը:

Մեր տղայքը շնորհակալ եղան բանիմաց և խոհական գաւառապետից և երկու հեծեալների ուղեկցութեամբ գնացին իւրեանց ճանապարհը:

ՃԼԱ

Ես մեծ չեղաւ մեր Շահէնի բերած օգուտը, ինքը Ռուսաստանի բնութիւնը շուտով իւր մեծագործ տնօրէնութիւնն արաւ ամառուան մերջնէր, որ նորա տեղ Շատան բայց այդ բանն իւր բուն նշանակութեամբը չի կարելի գործածել այդ ցրտաշունչ աշխարհի համար, յանկարծ մի պարզեկայ կ'անի և մեր հայրենիքի նոյնմբերի վէտը մեզ յիշեցնի, եւ ինչ վարակիչ հիւանդութիւն կ'արողէ զլուխ պահել: Չեաւաբար նորաւ արաւ քեզինքն իրաւունք արեւնյաւ մերադանոյն իւրնայց հայրենիքը: Եւ մի միջոցով անհաշիւ միջոցով, որ մի քանիս պեռահաւ ազնիւ երիտասարդներ այդ թշուառ քեզինքնից աշխան ծորերում բուսած բոլորջն նման իւրեանց կոկոնի մեջ սալարեցան: Այդա թուում և մեր Պարսկաստանցի հայն էլ գուցէ լինէր, եթէ չհասնէր նորան այդ կողմերը բնակուելու համար իրեւ աբտոր յազարկում գերմանա հայ լինաւ մածութեան կենդանարար օգնութիւնը:

ՃԼԲ

Օտարութեան մեջ սրտացաւ և կարեկից անձնաւորութիւնից աւելի միտթարութիւն չկայ մարդու համար, մանաւանդ Շահէնի նման անտէր ու անօգնականի:

Ես չեմ պսո՞ւմ թէ Շահէնն շայնքան անհուսափ լինէր, որ իւր հայրենիքը կամ բարեկից խովհար փոխարինէր օտար երկրի հեռւ բայց ինչ պէտք է արած, շատ լանգամ շրջակայ հանդամանքներն դործել են տալիս մօրդուն իւր ոչ ցանկացածը: Եթէ Շահէնը մի քանի կռակի ձանապարհածախք ունենար և որ արդարացին է, եթէ իւր գլուխը փոքր ինչ խնայէր, զգոյշ լինէր՝ շուտով ցուր հանդարտելուն պէս իւր շատ նմանների օրինակին համաձայն լինէր և պատերազմի դաշտից վերադարձող յաղթական պատին առաջ քաջ զինուորի պէս կը դար գէսի ուր սիրաւ ձգտում էր, ի հարկէ եթէ ոչ Սալմաստ, որտեղից մի անգամ ընդ միշտ յոյսը կտրել էր, գոնէ իւր երկրացիների նոր հայրենիքը այնտեղ ուր պետի լէր Սալմաստեցու աղաւաղած հայ բարբառը, կամ ուր հայի շնչով է լրուած օդը:

Նորա վերջին նպատակը Հայաստան գալն էր:

Մէկ կողմից ալքատութիւնն ու հագուստի պակասութիւնը, միւս կողմից ամենամեծ անձնանուիրութիւնը ճկեցին Շահէնին և ոտքերը տարածեցին:

Ինչպէս ասացի, հիւանդութեան վերջանալուն մօտ էր որ Շահէնը տեղ հասաւ, բայց անխնայ գործողներից մինը հանդիսացաւ ամբողջ Սարատովի նահանգը վարակիչ հիւանդութեան պատճառաւ բժշկներով լցուել էին:

Շահէնը իւր ուրիշ համարուեստների նման զանազան հոտաւիտ դեղերով ու կծու թթուաստերով չէր օծուում, կամ հեռուից տկարին մի երկու խօսք ասելով՝ պաշտօնը կատարած համարում, նա թշուառ վարակուածների ամէն մի երակն առանձապէս զննում էր, ժահահոտ ապականութեանց մէջ իբրև մի ծաղկահոտ բուրաստան էր ներս մտնում, իւր ձեռքերով տեսակ տեսակ օծանելիք էր քսում, ամէն բան անում էր անձամբ, միայն թէ մահուան ճանգից դուրս կորզէր անմեղ զոհին:

Եկած օրից երիտասարդ բժիշկը մամբուխ ուշադրութիւնը գրաւեց, իւր հսկողութեանը յանձնուած գիւղացիներին տները անխտիր ներս ու դուրս էր անում և ձեռքից եկած օգնութիւնը հասցնում:

— Մի աներեւոյթ զօրութիւն գործակից է սրան, ձայն տարածուեցաւ գիւղի մէջ, սա Աստուածանից մեղ մխիթարիչ հրեշտակ է ուղարկուած:

Այնուհետև ամէն բերանից օրհնութեամբ էր արտասանուում Շահէնի պատկառելի անունը:

— Արդարև, Աստուծոյ մատը կայ մեր գիւղի վերայ հսկող, յաւերացնում էին գիւղացիք, ապա թէ ոչ, ռրանդից այս երկու անձնաւորութիւնները մեզ կը հանդիպէին. ի՞նչ կըլինէր մեր դրութիւնը, եթէ աքսորական կնոջը գործակից չհասնէր մեր ազնիւ բժիշկը:

Նոցա խօսքը զերմանուհու մասին էր, երկու երեք տարի էր, այս կինը լոյս էր ընկել այս գիւղում և ամէնքի համակրութիւնը գրաւել: Միջակ տարեօք, բաւականին բարեսէսիլ, և զիզեցկաւ կազմ ու բարեհամբոյր էր այդ տիկինը:

Առաջին անգամները անձանօթ օտարուհին կասկածելի ոմն էր գիւղացի ռամիկների համար, բայց հետզհետէ նա այդ անտաշ

վայրենիների մէջ առաջին խորհրդատուի դերն էր կատարում: Ամէնքը յարգում ու սիրում էին նրան, ամէնքի դուռը նորա համար բաց էր, ամէնքի տան հիւանդապահն ու խնամածուն էր:

Այժմ էլ բարի գերմանուհին ընկերացել էր Շահինի հետ և ուր որոշեց սեռը բժշկի բազկիցը յետ էր քարշում հիւանդ կանանցը պէտք եղած օգնութիւնը հասցնելու, այդտեղ գերմանուհին էր Շահինի խորհրդով գործում:

Ռամիկն ամէն տեղ ուամիկ է, նախապաշարմունքն ամէն տեղ նոյնն է, քաղաքակրթութիւնն է միայն անարգել թոյլ տալիս առանց սեռը հարցնելու ձեռքիցդ եկածին չափ ընկերիդ կարիքին հասնիս. ինչպէս մեզանում՝ նոյնը և Ռուսաստանի խորքերում, մանաւանդ 20, 25 տարի սրանից յառաջ, այր մարդը վստահութիւն չունէր կանանց հետ մօտիկ յարաբերութիւն անելու, թող թէ նրանց մարմնոյն մօտենալու: Հարեմը շատ հին է, նորա ոյժը դեռ շատ տարիներ գուցէ և դարեր պիտի տևէ: Մենք չենք ուրանում, որ Շահինի աչքերը շատ կանանց սիրտ էր գողանում, մենք դեռ մի քանի անգամ պատմել ենք մայրաքաղաքում և գիւղերում Շահինի գլխովն անցածները, բայց այն ուրիշ ժամանակ է. հիւանդ կնոջը կամ նորահաս օրիորդին հեշտութեամբ կաշել էր կարելի:

Գերմանուհին այստեղ էր պիտանի:

ՃԼԳ.

Շատ չտեսց Շահինի հեղինակութիւնը, ժողովրդի կարծիքը մի քանի ժամանակից իսպառ փոխուեց նորա վերայ:

Այդ գիւղի, քան այլ տեղերի մէջ խօլերան իւր կոտորածն արեց, մի քանի տներ իսպառ բնաջինջ եղան, բոլոր ընտանիքն երկու երեք օրուան մէջ միմեանց ետևից բռնուեցան և մեռան:

Մարդս շատ սառն էակ է, նա այդպիսի միջոցներում երբեմն այնպէս քարասրտանում է, որ սառնութեամբ տանում է ամէն պատահարների, նա իւր սեպհական զաւակիցն էլ կարեկցութիւնը խնայում է: Քիչ օրինակ չի եղել, որ սովի ժամանակը ծնունդ իւր զաւակին է կերել:

Նոյնանման իրողութիւն էլ այս գեղումն էր կատարւում,

ոչ միայն օտարներին՝ իւրեանց սեղփալանն չեն շնորհակալէն էլ չէին ճշտեալ տեսում։

Ոտարականութեան հակողմ թիւնն այժմ չունեցաւ որքա՞ն ամիլի վերայ՝ զիւղական տանտէրներին էր յանձնաճարհանին միջոցներով այբալիսի դէպքերումը ձեռնարկներու ինչպէս այդ հնարքն էլ անգործադրելի էր։ Ինքը տանտէրը ոչ մայր ինչ էրոյս եթէ ունէր նոյն և մի սղէտ ուամիլը, և վերջապէս որին գէ՛տ գներ, միւս ստիճ պէր, աչքի առջևն երկու որդիքը մեռան և վերջնոց չեղաւ։

Միակ մարդիկը, որ ամէն մեռածին հասնում էին, բժիշկն ու զերմանուհին էին։ Վերջերումը նրանց պաշտօնը մեռեալ կզած տներից որեւիցէ հնարքով դիտները դուրս տանէին էր. երբեմն խնդրանք, երբեմն պոխմամբ զանում էին մի երկուսին նոյն ծառայութեան համար։

Շահէնի գալստից յետոյ այս սարսափելի կոտորուածքը մի շաբաթ տեւեց. որովհետեւ մի գիշեր խիստ ցուրտ արեց և վարակեալ ատի ազդեցութիւնը դանակի պէս կարեց։

ՃԼԴ:

Նոր բան լսել ես, քչիւմ էին ամէն որ գիւղի մեջ, ասում են պառաւ Մատթոնիան երազ է տեսել, որ բժիշկ Շահէնն է կղել ցաւի առաջնորդը. նա է կղել մահ տարածողը։

— Եւ իսկապէս, երբեմն չենք միտք արել, չէիք տեսնում, որ տունը մտնում էր, մահն էլ հետն էր դնում։

— Դրա ասպայոյցն էլ այն է, որ բժիշկն երկու օր է հիւանդ է և մեր դիւղի տկարութիւնը թեթեւացել է, համարեա բոլորովին չկայ քանի օր է, որ մարդիկ չեն մեռնում։

— Ի՞նչպէս վաղուց չի մացանք, որ սղանելիք ու այբալի տնայ բողդութիւնը մեր դիւղի գլխին չգար։

— Եթեմանք հիմա սղաննք։

Աւերդի էլ անկարծիք ինքն էլ շուտով կը մեռնի։

— Էլի մի նորութիւն կայ, ասում են էդ տնիժուածն անհաւատ հերետիկոս է, մի դիւղում ճանապարհին կամեցել են սղանելու, վախեղ է։

— Ո՞վ ասաց։

— Մի բժիշկ է սրբամիւս լոր ընկերներէից մէկին մօտիկ դիւ-

ղումը, իսկ մեր Մխարաֆանը, որ նորա մօտ ծառայելուս է եղել, լսեւ է:

— Եթէ այդպէս է, նորան սպանողն արքայութիւն կ'երթայ:

— Ո՛չ, արդէն հիւանդ է, թողէք անտէր մնայ ու ինքն իրեն մեռնի, եթէ ուղղափառ քրիստոնեայ չէ, Աստուած նորան կը պստոժի:

— Ես բժշկի համար չեմ ցաւում, մեր բարի զերմանուհին էլ նորա հետ բարեկամանալով ինքն էլ հերետիկոս դարձաւ:

— Ուրեմն շատ լաւ է եղել, բժիշկը հիւանդ է, զերմանուհին էլ նրան պահպանողը, երբ որ մենք ուշք չենք դարձնիլ, երեսի վերայ կը մնան, երկուսն էլ կը մեռնին:

ՃԼԵ.

— Ա՛յ զարմացք, մեր կարծածի պէս չեղաւ, բժիշկն ու զերմանուհին կատարեալ առողջ են, բժիշկը մի քանի օր հիւանդ է եղել, բայց անգնաս է պրծել:

Այս լուրը բերողը մի գիւղացի էր, որ իսկոյն տեսել էր մեր օտարականներին և եկաւ խաժամուժի մէջ զարմացմամբ պատմեց:

— Դուք ի գուր էք ուրիշ բան սպասում, ոչ բժիշկն և ոչ իւր ընկերուհին կը մեռնին, նրանք մարդիկ չեն, նրանք սատանաներ են մարդի կերպարանքով, որ մեր մեղաց համար մեր գլխին պատիժ են ղրկուած:

— Ընչի՞ց գիտես.

— Երբէք տեսել ես նրանց եկեղեցումը:

— Եկեղեցու մօտոյն անցնելն էլ ոչ ոք չի նկատիլ:

— Չէ՞ք յիշում, սկզբներումը՝ ցաւի դեռ թոյլ ժամանակն այդ անիծուածը մեզ խորհուրդ էր տալիս մեռածներին եկեղեցի չդնել, զիտմամբ փաստակարութիւնն էր պատճառ բռնում, բայց ի հարկէ ստտանայն եկեղեցուն հակառակ է:

— Իւր ասածն էլ կատարեց, տանուտէրին հրամայեց օրէնքի անունով արգելել եկեղեցին ննջեցեալ դնելը, իբր թէ զբանով մեռնողների թիւը չաւելացրեց:

— Բայց ի՞նչպէս խաբեց մեզ՝ մուխ ու ծխի և սատանայական զղուէրի հոսերի մէջ նստացնելով:

— Այն անկասկած դիւական խուսկը կը լինէր:

— Այն մեզ, ուրեմն մեր հողիները հիմա բեհեզդղեբուղե
ճանդերուամն են՝ դժոխքի վերին անիկունումը:

— Ինչ պիտի անել, ուսերը չեր քաշած, մտածում էին զի-
րայիքը, գնանք քահանային հարցնենք:

— Սատանայն խաչակնքել չի կարող Աստուծոյ անունը տալուն պէս անդունդը կը հալածուի, շատ հեշտ է խմանալը, լուծեց մեծ խմածոտ, հովիւը դժուարակնճիւ հարցը, գնանք, ուրիշներ Աստուծոյ անդունդ խաչակնքել :

— Մենք ևս ձեզ նման մարդիկ ենք և քրիստոնեայ, միմեանց երեսի նայելով ստիպուեցան՝ ասել Շահէնն ու գերմանուհին, խաչ քաշելով երեսներին յունական ծխակաւարութեան համաձայն:

Պէտք է ասել, որ մազաչափ մնաց, զերմանուհին իրեն և Շահէնին վստանդի էր կնխարկում: Ինչ իբրև բողոքական՝ չէր ուզում խաչի նշանով իրեն տեսառնագրել, բայց Շահէնն աչք ու յօնքով համոզեց:

— Այդ ինչո՞ւ ձեռնայներ էք հագել և միշտ կրում էիք մեր սնները մանեկուս, դրանով դուք թագցնում էք սաստմնայական և զուսպները, յայտնի է, որ դեւերն երկար եղունգներ կ'ունենան:

Խեղճ երևա ստիպուեցան ձերնոցները հանելու:

ԲԺշկական խորհուրդին համաձայն լինելը Շահինն ու ղերմա-
նուհին ժողովրդի մէջ վարակուելուց զգուշանալով՝ միշտ ձեռնոյ-
նեցէին կրում:

— Պէտք է սրանց մերկացնել, երկայն եղունգներ նոյա լերայ չզտնելուց յետոյ՝ ակնդիլին մի քանի պառաւ կանայք, դէները պո-
չաւոր են, անպատճառ հազուստի տակից և սորանք պոչ կ'ունենան:

Ի՞նչ անել, ամբոխի մոլեռանկու թիւնից ազատուելու համար
և այդ արին. ռամիկ խուժանն ամօթ չհամարեց հրապարակի մէջ
ստոտանայ կարծուածներին նախահարդ. վեճակն ենթարկել:

— Յիսուս Բրիտոնս, խաչակիցելով՝ ուները շարժում էին ա-
մենք, գուցէ սորանք անպուշ դւեր էին:

— Դիցուք, այստեղ հրապարակի մէջ Աստուծոյ անունից
 ՀՀալածութեան դրանք, եկեղեցումն ի՞նչ կարող են դիմանալ՝ սրբոց
 պատկերների առաջին, Նիկողայոս յօբանէւրդործի երեսին նայելուն
 պէս՝ գետինը կ'անցնին, տնօրինեց քահանային:

— Աւերդ է դիմագրելը, յստաջ անցէ՛ք դէպի եկեղեցին, ձայն տուեց բազմութիւնը, եթէ շուք դէւեր լինիք, մեր սրբերի

անէծքը ձեղ կը խորտակէ, իսկ եթէ մարդիկ էք, էլ ի՞նչ ասելք ունինք:

Խեղճ դերմանուհին ստիպուեցաւ իւր համոզմանց հակառակ իւր ծայրայեղ վերանորոգիչ Լուսերի հիմնական վարդապետութիւնը ոտնատակ տալ: Նա գլխիկոր հարկադրուեցաւ մամեր անել և պատկերների առաջին վառատել ու ծունր կրկնել, և այդ ծանր խաչ էր իւր համար: Գերմանուհին որքան և զարգացած կին, այնու ամենայնիւ բողոքականութեան չորուցամաք սկզբունքներով գլուխը լըրած՝ բնագէտ էր ամենայն արտաքին ծիսակատարութեանց: Նա միախնդրական պաշտօն էր կատարում, այդ իսկ պատճառաւ իբրեւ աքսոր ուղարկուած էր Սարատովի գիւղերից մէկը: Նորա արքայութեան լրացել էր և եթէ խօսերան արգելք չլինէր, նա զնացած կը լինէր:

Մեր Շահէնը մի կողմից ծիծաղում էր ժողովրդի անհասկացողութեան վերայ, միւս կողմից իբրեւ ճշմարիտ հայ — քրիստոնեայ, Լուսաւորչու հարազատ զաւակ՝ ամենայն յարգանքով մերձենում էր նուիրական պատկերներին: Շահէնի մանկութեան օրերում Պարսկաստանում թէև ցանցեր լարում էին կաթոլիկ և բողոքական մարդախաբ քարոզիչները, բայց հայերից շատ սակաւներն էին խճճուել նորանց թախարիւների մէջ:

— Հեռացէք, աղաչում ենք, մեր գիւղից, արբեր էլ որ լինիք, մեզ համար երկմտելի էք, մենք չենք ուզում ձեզ վնասել, օգնւած թէ վատ էք կամեցել մեզ համար, թող ձեր զխմացը զայ, խնդրեցին գիւղացիք մի օր Շահէնին, մինչև դուք չեք թաքցրել, մեր սրտերը չեն խաղաղուել, ճէրը ձեզ հետ:

— Այս հրաժարականն իւրեանց պաշար առած՝ օտարականները թողնին ազէս ժողովրդին:

ՃԼԶ.

— Շատախօս կաշաղակ ես շինել ինձ, ծար չկայ, պէտք է վերջացնեմ, ասաց ինձ բժիշկս հետևեալ առաւօտը պատրաստուելով խօսելու:

— Խնդրում եմ:

— Ասացի որ անկարելի է:

— Խնայեցէք ինձ:

— Շատ 'ի վրա:

— Ախ, ընչի՞ ծանօթացաք ինձ հետ, ընչի՞ այդքան աղնիւ բնաւորութիւն ունիք, ընչի՞ ինձ գրաւեցիք ձեր յատկութիւններովը:

— Ես երբէք տեղիք չեմ տուել ձեզ այլապէս ճանաչել ինձ, քան մի բարեկամ, դուք իրաւունք չունէիք ուրիշ ենթադրութիւնների հասնել, չնայելով մեր սեռերի զանազանութեանը, մեր տարիներին, մեր բնակարանների կից լինելուն մեր մէջ միայն եղբայրական միութիւնն է թագաւորած եղել:

— Այո՛, բայց իմ համեստ առաջարկութեամբն ազնուութեան դէմ ես ոչինչ բանով չեմ մեղանշում, դորանով անբարոյականութիւնը չի թունաւորում ձեր ողջախոհ սիրտը, մեր բնաւորութիւնները համապատասխանում են, մենք կը լինինք քաղցր և երջանիկ ամուսիններ, երկու երեք քնքուշիկ անմեղ արարածներ կը հարթեն մեր դէմքերից մեքամաղձոտութեան կնճիռները և մենք միասին ապրելով՝ պիտանի անդամներ կը լինինք մարդկութեանը:

— Ես չեմ ասում, թէ երբեւեցէ այդ լծի տակը չեմ մանելու, ես շատ լաւ յիշում եմ ինձ կեանք տուող արեւկոլով ծերունուն նորա վերջին շնչում տուած խոստումն, հօրս անդառնալի հրամանը թէ՛ և ականայ, բայց կատարելում եմ, սակայն ներեցէք ինձ, տիկին, Շահէնը մի որոշ ազգութեան անդամ է, մի օրից մի օր նա թողնելու է այս սառը կլիման, այս անհիւրընկալ ռամկութիւնը, որ նորա դործունէութեան առաջին օրից հալածում է իրեն, անհաւատ, հերետիկոս, արիոսական և մինչև խօլերայի առաջնորդ ու դե կոչելով:

— Շատ բարի, բայց մեզ ո՞վ է ստիպում այս կողմերը մնալ. սորանից երկու տարի առաջ մեր կեանք մաշած գիւղում կոշիկներս յառաջներս դրին, մենք վերջացրած ենք համարեա այս աշխարհի հետ մեր հաշիւը, իմ ապաշխարանաց օրերն էլ վաղուց լրացել են, լուսաւորեալ Նւրոպան մեր առաջին է, գիտեմ քո քսակդ թոյլ չէ տալիս, բայց ես տեղ հասնելու չափ միջոց ունիմ, իմ հայրենիքս՝ լայնատարած ու քաղաքակրթուած Գերմանիան մեզ սիրով ապրնջական կը լինի, քո բժշկութիւնդ իմ ազգի մէջ մեծ յարգ ունի և մենք մի համեստ անկիւնում բաղդաւոր կեանք կը վարենք:

— Հայրենիք, ազգ, բարեբաղդ վիճակ, զաւակներ, ի՛նչ քաղցր, ի՛նչ վսեմ, ի՛նչ հրապուրիչ բառեր, խորին շնորհակալութիւն, տիկին, տուէք ինձ թո՛թուել ձեր ձեռքը:

Գերմանուհու ոտքերը գետնիցը կտրուեցան, նա կարծեց թէ իւր առաջարկութիւնն ընդունուեցաւ Շահէնից, նա ուրախ ուրախ պարզեց իւր ձեռքը:

Այս խօսակցութիւնը լինում էր Շահէնի և գերմանուհու մէջ խօրեան վերջանալուց երկու տարի յետոյ Սարատովեան նահանգի մի գիւղում:

Երկու տարի / ր Շահէնը բնակուում էր գերմանուհու հետ այս կողմերը մի բնակարանում: Խնչպէս ասացի, նորա ընկերները վաղուց վերադարձել էին իսրեանց հայրենիքը, բայց նա աղքատութեան պատճառաւ ստիպուեցաւ ընդունել խօրեայից յետոյ այս կողմերի գաւառական բժշկութիւնը:

Գերմանուհին թէպէտ ազատ էր այնուհետեւ, բայց Շահէնից չէր բաժանուում, նա բժշկի ընկերը, տանտիկինն և մխիթարիչն էր: Ամէնքը նորա ամուսինն էին համարում գերմանուհուն, բայց այդպէս չէր. մի քանիսը վերջերումն իմացան և սկսեցին բամբասել երիտասարդ բժշկին, բայց նորա հոգն էլ չէր, խիղճն իրեն չէր մեղադրում և այդ էր իւր լուռ պատասխանը, ուրիշներն ինչպէս կամին, թող ընդունեն, Շահէնը գիտէ, որ ինքը գերմանուհու գէմ իւր սրտումը միայն տածել է կղքայրական սէր:

Մենք իրաւունք չունինք ասածներէս ճշմարտութեան վերայ երկմոխլ, մեր կոպիտ ճղնաւորը մեզ վաղուց ծանօթ է, մենք տեսել ենք նրան ուսանողութեան շրջանում Վարվառիա Վասիլենաների ընկերութեան մէջ, հետն ենք եղել կոմսուհու առանձնախօսութեանց ժամանակը, ինչն էր ուրեմն, հարց է այստեղ յառաջ գալիս, Շահէնի կենակցութեան շարժառիթը գերմանուհու հետ: — Այդ բոլորովին բարի տիկնոջ ցանկութիւնն էր: — Թոյլ տուր ինձ քանի դու այս կողմերումն ես, քեզանից անբաժ ապրել, խնդրեց Շահէնին հիւանդ ժամանակն իրան հարազատ քրոջ նման խնամք տանող տիկինը, և Շահէնն ուրախութեամբ համաձայնեցաւ:

Իսկ գերմանուհու կողմից մենք չենք կարող երաշխաւոր լինիլ, նա իւր մտքումն ուրիշ նպատակ է ունեցիլ, վերադրեալ խօսակցութիւնից մենք պարզ հասկացանք, որ խորամանկ և խելացի կինն առաջին օրից սիրահարուած է եղել մեր երիտասարդ բժշկի վերայ. ազատ ու ջահէլ այրի կին, բաւականին բարետեսիլ, ի՞նչ պատճառաւ պիտի արհամարհէր աշխարհիս վայելչութիւնները, և մի՞թէ Շահէնն իւր սրտի ուզած ընկերը չէր, վերջապէս երբ կարող էր

երևակայել անգամ խեղճ կինը, թէ երկու շարունակ տարի միասին ապրելուց և բնաւորութեամբ ու շատ յատկութիւններով համաձայն լինելուց յետոյ՝ այսպիսի մեծ արգելքի կը հանդիպի:

Երկու շարունակ տարի համբերեց տիկինն ի միշտ սպասումէր Շահէնի կողմից լսել առաջարկութիւնը, բայց երբ այլ ան մօտ յարաբերութիւնից յետոյ ոչինչ ակնարկ կամ նշոյլ չնկատեց, նոր հասկացաւ, թէ ինչպիսի անհատի հետ զործ ունի, ինչ անկշռելի ժայռի է հանդիպել իւր խովը:

Ինչ պիտի արած, գերմանուհին սկսաւ իւր կողմից նշաններ դործ դնել, սիրահարական լեզու բանացնել, կանացի շողմբորութիւններ անել, սրտաքարշ ժպիտներ շարժել, բայց և դրանք չօգնեցին: Միակ ճանապարհը մնացել էր ուղղակի առաջարկութիւն տանել և իւր սէրը յայտնել:

Թէ ինչ խօսքեր էր ծախել տիկինը մենք չգիտենք, մեզ միայն վերջէն խօսակցութիւնը յայտնի է, մենք ականատես եմք, թէ ինչ սիրալիր և ուրախ սրտով պարզեց նա իւր ձեռքը Շահէնին:

— Ուրեմն ես այժմ ամենաերջանիկ կ'ինն եմ, կարծելով թէ ձեռք տալը Շահէնի կողմից համաձայնութեան նշան էր, ուրեմն ես իմ հայրենիքումս կարող պիտի լինիմ պարծենալ Ասիայի բնական աղնիւ ծաղիկը եւրոպական մշակուած պարտիզի ծաղկանց ոստերի վերայ պատուաստելով, արեւելքի կործանուած աւերակների մի կուրած ու քանդակագործած քարով արեւմտքի հրաշալիքների ու փառաշուք հոյակապ պալատների ճակատը զարդարելով:

— Դուք կարող եղաք ձեր խօսքերով բորբոքել իմ մէջ կիսաաշէջ կրակը, դուք պատճառ դարձաք ոռոգելու սալարած բողբոջը՝ ժամանակին իւր հայրենիքում աճելու և պողաբերելու, թող այդ աւերակի քարը շարէ իւր հայրենիքի բխրաւոր աւերակներից մի խօտը և այդ բաւական է: Այո, տիկին, դուք իմ պարտաւորութիւններս ինձ հասկացրիք, դուք իմ մէջ հայրենասիրութիւն գարթնացրիք, դուք ձեր առաքելութեան պարտքը կատարեցիք, դնացէք ուրեմն պարծեցէք ձեր հայրենակիցների մէջ, որ մի չորացած, իւր մայրենի հողից դուրս խլուած, արեգակին ցոյց տուած արմատը դուք վերատնկել էք իւր բուն հողի վերայ: Այս օրուանից ես ձեզ խոստանում եմ՝ վերադառնալ այն թշուառ աշխարհը, որ Հայաստան է կոչուում, որն ինձ պէս շատ տարագիր եղած գաւառներին կարօտ է և նրանց դարձին անհամբեր սպասում է, ձեզ խոստա-

նումեմ զնալ և մի ադէտ հայուհու հետ իմ կեանքս կապել, իսկ իմ երջանկութեան քաղցր ըսպէներում խոստանումեմ չմոռանալ ձեր արած մարդասիրութիւնը:

— Եթէ այդպէս է, եթէ դուք չէք կարող ձեռք քաշել ձեր հայրենիքից, թոյլ տուէք ինձ գտնել իմ աշխարհս քո պատճառաւ, յոյսը կտրեց գերմանուհին իւր հայրենիքի փառքով Շահէնին շլայնելու յաջող միջոցից:

— Ո՛չ, և՛ դուք չպէտք է այդքան զոհաբերութիւն անէք և, ևս չեմ կարող երևակայել, թէ մի գերմանուհի կարող է հայ վաւականեր ունենալ, հայութիւն ներշնչել իւր օրդուոց մէջ, բուն հայ կնոջ պարտականութիւնները կատարել:

— Յանձն եմ առնում հոգւով և սրտով հայանալ:

— Դորանով միայն կը համարուիս դու հայրենեացդ դաւաճան օրդի, կը սերմանուիս օտար հողի մէջ, բայց չես իւրանալ, իսկ քեզանից յառաջացած պտուղները կը լինին տտիպ և անհամ՝ նման անտառային վայրենի տհաս և դառն պտղի, որ ոչ մարդկանց և ոչ ծմակի արջին են պէտք դալիս, քեզանից սերած օրդիքը խորթ կը լինին դէպի իւրեանց հայրենիքն և անպէտք դէպի ընդհանուր մարդկութիւնը, իսկ այդ թշուառ արարածների մեղքը միշտ իւրեանց ծնողաց վզին է: Յաւիտեանս դատապարտելի և ազդադրութ են այնպիսի մարդիկը, որոնք ինչևիցէ պատճառով օտար ազգից աղջիկ կ'առնեն, կամ օտարին աղջիկ կը տան:

— Բայց ցեղն ազնուացնելու գլխաւոր պայմաններից մինն այդ է:

— Այո՛, բայց այդ հայի համար չէ ասած, հային այսօր հարգատ օրդիք են հարկաւոր, նրանք դեռ ժամանակ չունին արտաքին կատարելատիւների վերայ մտածելու, մանաւանդ որ շնորհիւ իւր ցեղի և օդ ու ջրի այսօր հայը կովկասեան ցեղի մէջ առաջին տեղ բռնածներից մինն է:

— Ուրեմն:

— Ուրեմն դուք ինձ վերայ յոյս մի՛ կապէք, մօտեցել են մեր բաժանուելու օրերը, դուք դէպի արեւմուտք կ'երթաք և ես արևելք:

ՃԼԷ

Շատ խնդրից, շատ աղաչեց գերմանուհին, բոլորն ի՛ր գուր, նրա աղերսանքն ու արդասուքը չկակղեցրին Շահէնի քարի նման

կարծր սիրտը: Մի օր էլ իւր գլխի բոլոր արկածքներն իւր բարեկամուհուն պատմելուց յետոյ, Շահէնը տուեց նրան իւր վերջին հրաժարականն և շունչը թիֆլիսումն առաւ:

Շահէն ու Սուսամբար, ահա այն երկու նուիրական բառերը, որ մեր հերոսն իւր ձեռքով գրեց գերմանուհու յիշատակարանի մէջ:

ՃԼԸ.

Թիֆլիս — վրաստանի մայրքաղաքը, հայերի կիսահայրենիքը, այն լիճը, որի ջրի քաղցրութեան համար ամէն կողմից ծուարել են հայերի մեծամասնութիւնը. ձուկը ծովումը կը մեծանայ. հայն իւր նշխարհը քանդուելուց յետոյ սովորել է աշխարհէ աշխարհ ընկնել, առնել իւր տունը, իւր գերդաստանն ու այնպիսի ծովեր որոնել, ուր իրեն համար լողալու լայն տեղ ունենայ:

Վնասակար է այդ ընթացքը, կորստաբեր է այդ սովորութիւնը, բայց հային մի անգամ վիճակուած է, գաղթականութիւնը հայի դառն ճակատագիրն է և նա աչքերը փակած՝ գնացել է և գնում:

Փառք Աստուծոյ, ուրախ ենք, որ մի պատկառելի քանակութիւն հայերի իրենց համար բնակարան են ընտրել Թիֆլիսը, որ էլի՛ մօտ է մեր աշխարհին, մեր հայրենի աւերակաց նշխարներին և այսօր մի հայութեան կեդրոն է կազմում այդ բազմամարդ քաղաքը, Թիֆլիսում ամէն օտարական հայ կը գտնի իւր ազգականը, ծանօթն և ընտանին:

Թիֆլիսն էր այն մագնիսը, որ քարշում էր Շահէնին գէպի ինքը: Հայրենասէր էր մեր բժիշկը, բայց ուր էր հայրենիք, ուր տուն ու տեղ, ուր ազգ ու ընտանիք. բոլորը բոլորն Ասլանիկումն իւր ձեռքովն էր թաղել, էլ ուր պէտք է գնար հայ որոնելու համար, եթէ ոչ Թիֆլիս: Նա գալիս էր գէպի Թիֆլիս և քանի մօտենում էր, նորա սիրտը արօրում էր:

Ի՞նչն էր նորա այդ փոփոխութեան պատճառը, ինքն էլ չգիտէր, ում համար նա այդպէս շտապում էր օր յառաջ հասնել, ինքն էլ չէր հասկանում: Եթէ մէկը կար, որ իրեն ձգտում էր, որի կենդանութեան վերայ երկմտում էր, որին յաւիտեանս մեռցրել էր իւր սրտի մէջ, կամ որ աւելի ճշմարիտն է, ինքն էր նորա համար մեռած, այդ անձը Թիֆլիսումը չէր. նա հիմա կամ թմբուումը

պիտի լինէր Սահրատի մօտ, կամ Երևանի նահանգումը մէկի հետ ամուսնացած:

— Եւ վերջապէս ինձ ի՞նչ, եթէ կամի, թող Թիֆլիսումն էլ լինի, ես ո՞վ, նա ո՞վ, մեր մէջ ամէն հաշիւ վերջացած է:

— Ի՞նչպէս թէ վերջացած է, կրկնում էր նրան մի ներքին ձայն, եթէ ոչինչ արտաքին հաշիւներ էլ չունենաս Սուսամբարի հետ, մի՞թէ դու կը մոռանաս, որ քո ամենամերձաւոր արեւակից ազգականն է:

— Այո՛, այո՛, իմ ամենամօտիկ արեւակիցն է, իմ քրոջ որդին է, ես իրաւունք չունիմ Սուսամբարի վերայ չմտածելու, նրան չսիրելու, խօսում էր նա ինքն իւր հետ:

Խեղճ տղայ, քանի Թիֆլիսին մօտենում էր, իրեն կորցրածի պէս էր լինում:

ՃԼԹ.

Շահէնը Թիֆլիսումն է, նա այժմ հայերից կուշտ է, նա ամէն քայլափոխի հայի է հանդիպում, Սալմաստեյի իւր հայրենակիցներն ամէն տեղ հանդիպում են նորան, ամէն օր նա լսում է իւր աշխարհի կոշտ ու կոպիտ դարձումները, և այժմ տուն է վարձել վանքի մայր եկեղեցւոյ շքակայքումն՝ ամենահայաշատ կեդրոնում և նա այս արեւէ նպատակով, այդ թաղումն են հաւաքուած նորակներն ու գաղթականները:

Բայց Շահէնն այսօր մեր նախկին անկիրթը չէր, նրան ներելի չէր այդպիսի միջոցներ ընտրել իրեն ամուսին գտնելու համար. նա այժմ գիտնական է, նա բժիշկ է, մարդկութեան հիւանդ անդամների բարերարն է, նրա համար անվայել է երազական ցնորքների քամակից հողմարածութիւնն անել, տարիքն էլ նորան չեն ներում առաջուան դեղձուկ ուամկի ճանապարհը բռնել, նրա համար դժուար չէր այն ժամանակուան քաղաքակրթութեամբ աղջիկների հետ ծանօթանալ և այնպէս իւր ընտրութիւնն անել, բայց նա հեռու էր փախչում այդ դրական ճանապարհից, նա անպատճառ ցանկանում էր ամուսնանայ և այն իւր երկրացու վերայ:

— Սէ... անի ժամանակ դեռ կը համբերեմ, մտածում էր նա, եթէ այստեղ չգտայ, ու շղակի կ'երթամ դէպի Նախիջևան գաւառը:

ՃԽ.

Երեսուցարդ բժիշկը շատ նշանաւոր եղաւ Թիֆլիսումը, նա շատ յաջողակ էր և թիթե ձեռքի տէր, նորա ձեռք տուած հիւանդը չէր մեռնիլ, վերջին շնչումն էլ հասնէր հողին բերանիցը յետ կը դարձնէր իւր տեղը, դեռ այսպէս բժիշկ առաջին անգամն է Թիֆլիս է դալիս, ինքն էլ շատ խոնարհ ու զլուխը քաշ տղայ է, կանչողին չէ չկայ, գիշերուան կիսին էլ քաղաքի էն ծայրիցը մի փոքր երեխայ ուղարկիր, քամակիցը կ'ընկնի կը գայ:

Ահա այն գաղափարը, որ կարճ միջոցի մէջ Թիֆլիսի ժողովուրդը կազմեց նորա վերայ, կարճ ժամանակի մէջ նա Թիֆլիսի հասարակ դասի հայրն, եղբայրն ու բարերարը հանդիսացաւ, նորա սիրելին դարձաւ:

Սեր բժիշկը շատ շահասէր չէր, նա առանց ինչ ակնկալութեան գիմում էր իւր սրբազան պարտականութիւնը կատարելու, աղքատներից բոլորովին ոչինչ չէր առնիլ, կարողութեան տէրերից վերցրածի մեծ մասն էլ չքաւորների համար դեղորէից և ուրիշ անհրաժեշտ պիտոյքների էր ծառայեցնում:

Շահէնի այցելած տնանիւններն երբեք դեղարանի դրամ չէին վճարիլ:

— Գնացէք և կ'ըստանաք, ուղարկում էր ամէնքին դեղատուն:

— Դուք տուէք և ինձ վերայ հաշուեցէք, պատուիրում էր դեղավաճառին:

Եւ նա ճիշդ վճարում էր: Նա այն բժշկներիցը չէր, որոնց դեղատների հետ ունեցած ներքին հաշիւը հիմա ամէն մարդի յայտնի է, իւր արուեստի դէմ այդպիսի յեղեղնագործութիւն Շահէնի հոգւոյն և բնաւորութեանը հակառակ էր:

Օրըստօրէ ջահէլ բժշկի հռչակը բարձրանում էր ոչ միայն հայերի, այլ և օտարազգիների մէջ: Ամենատեսակ գիտութիւն աւեցող պարսիկներն էլ հաւատ էին ընծայում այս նոր բժշկի հմտութեանց:

Սեզանից է, մեր լեզուն հասկանում է, եղպէս մարդը մեր գլխին, մեր աչքին տեղ ունի, մենք ինչպէս վստահանանք դիմել լեզու չհասկացող շէկերին, որոնք մեր շեմքը մտնում ու մեր վերայ թքում են, մեզ կեղտոտ ու ապականուած անունն են տալիս:

վերջը որքան էլ վճարում ես՝ բաւական չեն լինում, իսկ իւրեանց տուած օգուտը՝ ոչինչ։ Շատ լաւ էլ դիտենան իւրեանց արհեստը, մեզ համար չեն, թարգմանի ձեռքով այդքան միայն կարելի է աշխատել, եւ իր հիւանդիցը ձանձրացել է, թող նրանց հրաւիրի։

— Ա՛յ, պատուական բժիշկ, ասում էին օտարազգիքը, մեր բժշկները հիւանդից հինգ զաւլ հեռու են կանգնում, երակին մօտենալուց յետոյ ձեռքերը լուանում, կամ սրբում են, երկու բոսի վայր ի վերոյ հարցեր տալուց և անմտածել դեղատոմսը գրելուց յետոյ՝ այցելութեան վարձն ստանում և իսկոյն հեռանում են՝ միւս օրը իւր ժամանակին գալու խոտամունքն անելով, այսինքն՝ պարզ յիշեցնելով միւս օրուան համար նոյնպիսի մի թղթադրամ պատրաստելը, իսկ սա և՛ բժիշկ է և՛ Ֆելդշեր և՛ հիւանդապահ, շատ անգամ հիւանդի տիրոջ զլուանօք կատարած պարտաւորութիւնն ինքն իւր ձեռքովն է անում։

— Ա՛յ, եղբայրք, պատասխանում էր Շահէնն իւր համարուեստներին, երբ վերջիններս ուղղակի մեղադրում էին նորան՝ հիւանդերի հետ այդպէս մտերմաբար վարուելու և իւր ձեռքով խնամ տանելու համար, դուք իրաւունք ունիք ձեզ բարձր պահելու, իսկ ես ինչպէս սովորել եմ, ինչ տեսել եմ, այն պիտի գործեմ։ Այստեղ նա մէջ էր բերում իւր բարերար Տէր-Ղուկասեանցին։

— Աւամիկների ռամիկն է, ծաղրելով արհամարհում էին Շահէնին մեր էսկուլպները։

Թող ինչ կամին՝ ասեն, բայց նորա դուռը՝ սուրբ Գեորգի դուռն էր դառել։

ՊԵՐՃ ՊՈՕՇԵԱՆՑ

(Կը շարունակուի)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս Ո Ւ Մ

Հնախօսական գիտութիւնը այսօր միմիայն դարգացած և հարուստ ազգերի սեպհականութիւն է: Պարսկաստանը և Տաճկաստանը ոչինչ քայլ չեն արած իւրեանց երկրի անցեալը ուսումնասիրելու համար, այնինչ Անգղիան, Գաղղիան և Գերմանիան տարեց տարի հազարաւոր ոսկիներ են ծախս անում՝ փոքր Ասիայի դարեւոր հնութիւնները հանգէս դուրս բերելու համար, և եթէ այսօր օրինակի համար մէկը կամենայ Նիւ-րոսի դահոյքը տեսնել — թող չորոնէ նա այդ բանը Պարսկաստանի մէջ, այլ զնայ Լոնդոնի Ասիական թանգարանը, ուր կը տեսնէ ժողոված Ասիական ազգերի մինչև այսօր լոյս աշխարհք եկած նշանաւոր հնութիւնները: Ո՞վ չգիտէ, որ մեծամեծ տէրութեանց Ասիայում գտնուող հիւպատոսները ամէն տարի քանի մի սնտուկ հնութիւններ են ուղարկում իւրեանց երկիրը: Ո՞ւմը չէ յայտնի, որ եւրոպական քաղաքներում չկայ և ոչ մինչև նաւոր թանգարան և մատենադարան, ուր չգտնուէին հայոց անցեալ կենաց յիշատակները՝ արձաններ, զանազան իրեղէնք, ընտիր դրօշակներ, կոնդակներ և հրովարտակներ, դրամներ և այլն և այլն: Եւ այս բոլորը առել են եւրոպացիք մեր ձեռքից կամ չնչին դրամով և կամ առանց դրամի ու տարել ճոխացրել մեր հայկական պարծանքներով իւրեանց թանգարանները: Թէև այս իրողութիւնը մեր նախանձը շարժում է, որովհետև ամէն հայ կը ցանկար որ ազգիս հնութիւնները կեդրոնացած լինէին նոյն խոյն չայաստանի մէջ, բայց խոսապէս մենք այսօր շնորհապարտ պիտի գտնուէինք այդ մեր պարծանքները յափշտակողների առաջ, որովհետև տակաւին ինչ որ կայ մնացած հայկական հնութեանց նշխարքներից, այդ միայն եւ-

րոպական թանգարաններում ցրուածներն են, իսկ մեր Հայոց ձեռքին համարեա թէ ոչինչ չկայ: Մենք ոչ միայն չենք գիտացել նոցա արժէքը ու անխնայաբար ենք վարուել նոցա հետ, այլ և այսօրուայ օրս փշրում ենք, ջարդում և ոչնչացնում դեռ ևս մեր ձեռքը ընկնող ազգային արժանքներն, որոց առաջ գիտնական մարդը պիտի սքանչանար: Հայ գիւղացու բահն ու գութանը ու վանականների և աշխարհականների ընդհանուր տգիտութիւնը աւելի և աւելի են կործանել և անհետացրել ազգիս հնութիւնները, քան թէ Հայաստանի ամենաոխերիմ թշնամիքը: Այն արձանը, որ դեռ կանգուն էր մի տարի առաջ, այսօր չկայ իւր տեղը — դա գիւղացու գոմի շինութեան վրայ է դործ դրուել: այն արձանագրութիւնը, որ մի ամիս առաջ կարդացվում էր, այսօր քարի երեսից ջնջուած է — գիւղացի տղայք խաղալու միջոցին քարերով ջարդել են տառերը: այն գրչագրերը, որ մի օր վանքի մատենադարանն էին կազմում, այսօր կամ փթել են, կամ փթում են և կամ յափշտակուել անհետացել են...: Այս օրըրը յառաջ է գալիս այն տխուր իրողութիւնը, որ ինքներս չգիտենք տակաւին յարդել մեր անցեալը, չենք հոգում մեր հնութիւնները պահելու պահպանելու մասին և վերջապէս չենք հասկանում, որ մեր երկրի հնագիտական խուզարկութիւնները ոչ միայն պիտի հարստացնեն ազգիս պատմութիւնը, այլ և համաշխարհային պատմութեան մէջ այնպիսի մութ կէտեր լուսաբանեն, որոնք կը վերաբերին զանազան ազգերի սկզբնական ծագման կնճապի հարցին:

Հայաստանը, ինչպէս մասամբ և իւր դրացի երկիրները, զարմանալի հարուստ գանձ է հնագիտութեան համար: Ահա այդ հարստութիւնն է պատճառը, որ, վերջապէս, մեր երկիրը գիտնական և կանոնաւոր խուզարկութեանց ասպարէզ է դառնում: Արդէն 1876 թ.-ին Արեւելագէտների միջազգային ժողովը, որ կայացաւ Պետերբուրգում, մեր գիտնական Գ. Պատկանեանի նախագահութեամբ մի առանձին նիստ նուիրեց Հայաստանին և Վրաստանին *): Այնուհետեւ Ռուսաստանի չորրորդ հնագիտական ժողովը 1877 թուին վճռեց, որ հետագայ հինգերորդ ժողովը կազմուի Թիֆլիսում, որ կարող է կեդրոն համարուիլ երկրիս մտաւոր կենաց: Թէև այդ ժողովը պիտի կայանար տակաւին անցեալ 1880 թուին, բայց

*) Տե՛ս «Փորձ» 1876/1877

վերջին Արևելեան պատերազմի պատճառաւ յետաձգուեցաւ մինչև ներկայ 1881 թուականը: Եկող սեպտեմբերի 8-ին ալևոր թիֆլիսը առաջի անգամ պիտի արժանանայ տեսնելու Եւրոպացի և Ռուսաստանցի մասնագէտ հնագէտների մի ժողով, որ հեռաւոր աշխարհներից եկել զուամարուէ են մեր երկիրների հնութիւնները ուսումնասիրելու համար: Թէ գիտնականներից որոնք են հրաւիրուած յիշեալ ժողովին մասնակցելու, այդ կ'ասենք իւր տեղը: Բայց որովհետեւ նոցա ուշադրութիւնը շատ պիտի դրաւէ մեր հայրենիքը և մեր ազգի անցեալը, վասն որոյ «փորձը» պարտք է համարում ծանօթացնել իւր ընթերցողներին նախ և առաջ այն նախապատրաստութեանց հետ, որ ուսումնական ժողովի բացման համար կատարվում են այժմ: Ներկայ տեսութեան մէջ յառաջ կը բերենք միայն այն, ինչ որ ուղղակի կամ անուղղակի վերաբերում է Հայոց, բայց և այնպէս սորանից կ'իմացուին ապագայ ժողովի նպատակը և սպասելիք օգուտները:

I.

Թիֆլիսի հինգերորդ հնագիտական ժողովը կայացնելու համար, ուռւ հնագէտ կոմս Ուլարովը (որի նախապահութեամբ էր կայացած նախորդ չորրորդ ժողովը) կազմեց Մոսկվայում մի նախապատրաստական յանձնաժողով, որի առաջին նիստը եղաւ 1878 թուի մարտի 7-ին: Այդ նիստը, սկզբնականը լինելով, սակաւամարդ էր և մայրաքաղաքի հայ գիտնականներից ոչ ոք ներկայ չէ եղած: Այնուամենայնիւ մեզ գիտենալու կէտերը յառաջ ենք բերում յանձնաժողովի արձանագրութեանցը քայլ առ քայլ հետեւելով: Հետադրելով մեզ համար Ս. Պետերբուրգի Ախադեմիայի անդամ հանգուցեալ Բրոսսէի կարդացուած նամակն է, որի մէջ դա յարուցանում է այսպիսի մի հարց՝ «Արդեօք ի՞նչ ցեղի են պատկանում Արա-
« ցիք — Արիական ծագումն ունին դոքա, թէ այնպիսի մի լեռնային
« ազգ են, ինչպէս Հայք (?), Չերքէզք, Աբխազք, Չէչէնք, Լէզգիք
« և այլն: Զարմացք է բերում մեզ, թէ ինչպէս Բրոսսէն, իւր կե-
նաց և գիտութեան մայր մանելու ժամանակ, հակառակ այժմեան
գիտնական եզրակացութեանց և իւր մինչև այսօր ասածներին ձեռ-
նամուկ է լինում դատել Հայոց ի թիւս լեռնական ազգաց՝ Չերքէզ-

ների, Աբխազների, Լեզգիների և այլն, քանի որ ինքը նոյն գրու-
թեան մէջ խոստովանում է, թէ որովհետեւ «վրաց լեզուի մէջ մտած
ունին անթիւ հայ, հին պարսկական և փեհլեփական արմատներ,
վասն որոյ վրաց լեզուն շատ ազգականութիւն ունէ հայոց և պար-
սից լեզուների հետ և ուրեմն սանսկրիտ լեզուի հետ»: Այստեղից
բնականապէս եզրակացվում է, որ հայ լեզուն ազգական է Սանսկրի-
տին և ուրեմն Արիական է և ոչ թէ որեւիցէ լեռնական մի առան-
ձին լեզու: Յարգելով այդ գիտնականի ժրջանութիւնը և զար-
մանալի աշխատութիւնը, որ գլխաւորապէս նուիրուած էր վրաց
պատմութեան, պէտք է ուղիղը խոստովանինք, որ Բրոսսէի լեզուա-
բանական հմտութիւնը առ հասարակ շատ մեծ չէր, ինչպէս և
պատմաբանականը: Հանգուցեալ Բրոսսէն, որ իրաւամբ վրաց միայ-
նակ պարծանքն է համարվում գիտութեան ասպարիզում, արդարեւ
զարմացնում է մեզ իւր բազմահատոր աշխատասիրութիւններով,
բայց նա չէ եղած ոչ հանճար, ոչ սրամիտ գիտնական: Նա իւր
գրութիւնների մէջ անթիւ անգամ կրկնած է միևնոյն ծանօթու-
թիւնը, բայց և ոչ մի անգամ արած է այնպիսի եզրակացութիւն
կամ պատմական գիւտ, որ նոր լոյս ձգէր Կովկասեան աղբերի պատ-
մութեան վրայ: Եւ երբ այս գիտնականի ձեռքում սպառնեցաւ վրաց
վերաբերութեամբ եղած նիւթը, նա, Բրոսսէն, ձեռք զարկաւ հայ
պատմաբանների թարգմանութեանը: Թէև հայոց լեզուի ուսումնա-
սիրութեամբ զբաղուել էր դա դեռ ևս երեսնական թուականներին,
իւր Գաղղիայում եղած ժամանակ, բայց դա այնքան սակաւահան-
ճար էր, որ, ինչպէս երևեցաւ, մինչև իւր կենաց վերջն էլ շատ
աննշան կերպիւ էր սովորած հայ լեզուն, որովհետեւ Առաքել պատ-
մագրի և այլոց թարգմանութեանց մէջ այնպիսի սխալներ ունի ա-
րած, որ միանգամայն աններելի են այն մարդուն, որ գիտէ սևի ու
սպիտակի նշանակութիւնը և մէկը միւսի տեղ է դործածում:

Բրոսսէի առաջարկութիւնից յետոյ նշանաւոր է Օդեսայի
անդղիական հիւպատոս պ. Բլաուի յարուցած հարցը: Յայտնի է, որ
Քրիստոսի ծնունդից մօտ 500 տարի առաջ երևելի յոյն պատմա-
բան և զօրապետ Քսենոփոնտը տասը հազար յունաց կտրիճներով,
պարսից օգնելուց յետոյ, Հայաստանի վրայով, ձմեռ ժամանակ վե-
րադարձաւ իւր երկիրը: Թէև Քսենոփոնտը մանրամասն նկարա-
զրած է իւր Պարսկաստանից Հայաստանի վրայ անցնելը և խաղաեաց
աշխարհին մօտենալը, այսուամենայնիւ նորա Հայաստանի սահմանից

մինչև Սև ծովը հասնիլը շատ կնճռոտ հարցեր է յարուցանում, որովհետև այդ տարածութեան մէջ Քսենոփոնի յիշած ազգութիւնները և աշխարհագրական անունները մեզ այսօր անծանօթ են: Գիտենք միայն, որ յունաց կարիճների դունդը Հայաստանից դուրս գնացած ժամանակ բարձրացաւ մի լեռան գլուխ, ուր տեղից տեսաւ Սև ծովը: Այդ լեռը գտնւում էր Տրապիզոնից դէպի հիւսիս: Այժմ այ. Բլաւուն հարցնում է «որն է արդեօք այդ լեռը, որ տեղից յոյները տեսան Սև ծովը»: Բնականապէս սորա պատասխանը պիտի բացատրէ, թէ այն ժամանակուայ Հայաստանի արեւմտեան և հիւսիս-արեւմտեան սահմանները որոնք էին:

Այս հարցից յետոյ կարդացուեցաւ Թիֆլիսի Թանգարանի վերատեսուչ դօքտոր Բադգէի նամակը, որի մէջ պարոնը խօսում է մեր երկիրներում գտնուած այրերի մասին և ապա հերքում է այն կարծիքը, որ իբր թէ Սևանայ ծովում գտնւում են ցալամական ժամանակների փայտեայ բնակարաններ: Մենք այս մասին տակաւին կը խօսինք իւր տեղը, իսկ այժմ, շարունակելով մեր տեսութիւնը, պիտի ասենք, որ այնուհետև նախագահող կոմս Ուվարովը հարկ համարեց յառաջ բերել մի ընդհանուր ծրագիր Կովկասեան երկիրների հնութիւնները ուսումնասիրելու համար: Կոմսը ցոյց տուեց նմանապէս այն գիտնական աշխատութիւնները, որոնք կարող են նպաստել Հայաստանի և վրաստանի հնութիւնները ուսումնասիրելուն: Առաջարկած ծրագրով ապագայ ժողովի պարապմունքը պիտի բաժանուի հինգ դասակարգի՝ 1.) հնութիւնք ցալատմական ժամանակների, 2.) հնութիւնք հեթանոսական դարու, 3.) հնութիւնք քրիստոնէական ժամանակների, 4.) յիշատակք լեզուի և գրոյ և 5.) լեզուագիտութիւն: Այս բաժանմունքի մանրամասն ճիւղերը բացատրելով, յանձնաժողովը ցանկութիւն յայտնեց, որ ուսումնասիրուէին, ի թիւս այլոց, վանայ շրջակայքում գտնուած հնութիւնները: Պ. Վսեվոլոդ Միլէր գիտնականը յանձն առաւ այդ աշխատութիւնը և ցանկութիւն յայտնեց գնալ ու ատենուտեղը ուսումնասիրել վանայ և Ուրմիայի շրջակայքում գտնուած բնեռածեղ գրութիւնները: Յանձնաժողովը խնդրեց պարոնից պատրաստել ճանապարհորդութեան նախագիծը:

II.

Նախապատրաստող յանձնաժողովի երկրորդ նիստը կայացաւ Մոսկվայում 1878 թուին ապրիլի 25-ին: Հայ զինականները դարձեալ բացակայ էին: Այս նիստում կարգացուցաւ բնագէտ Զերնեւսկու մի գրութիւն Սև ծովի արևելեան եզերքում գտնուած հնութեանց մասին, որի մէջ պարոնը մատնացոյց է լինում մի նորագիւտ հայկական հնութեան վրայ: Նա ասում է, որ Աբխազիայում, Բզիբի գետի մօտ և Պիցունդայի յունաց եկեղեցուց մօտ 15 վերստ հեռի, լեռներում, տակաւին գտնվում է մի հին Հայոց վանք, ուր Աբխազցոյ ասելով պահած են գրչագիր մեծամեծ ծրարներ, բայց յայտնի չէ թուղթի թէ մագաղաթի: «Արդեօք դա Պիցունդայի պատրիարքարանի նշանաւոր գրատան մնացորդը չէ:» Որքան մեղ յայտնի է, դեռ ոչ ոքի չէ պատահած տեսնել Աբխազիայում այդպիսի մի հայոց վանք, որի մասին մեր պատմութեան մէջ նմանապէս չէ յիշվում: Եթէ իրաւ է Աբխազիայի հայ վանքի լինիլը և եթէ այդտեղ կայ գրչագրերի մի ժողովարան, այն ժամանակ ցանկալի էր իմանալ արդեօք հայերէն չէին այդ գրչագրերը:

Այնուհետև կարգացուցաւ պ. Բերթէի դեռ ևս 1875 թուին տպուած յօդուածը Կովկասեան աշխարհի հնութեանց մասին, ուր յիշուած են նմանապէս և Ռուսական Հայաստանի մէջ եղած պատմական յիշատակները:

III.

Յանձնաժողովի երրորդ նիստը եղաւ Մոսկվայում 1879 թուի մարտի 13-ին: Առաջին անգամ մեր հայերից ներկայ եղաւ այստեղ ուսումնական աշխարհին քաջ ծանօթ զինական Մ. Լմինը: Նախագահը յայտնեց նիստին, որ Նորին Բարձրութիւն Կովկասի փոխարքայի բարեհաճել է շնորհել ժողովի նախապատրաստութեանց հասար 15,000 ռուբլի Կովկասի ընդհանուր եկամուտներից: Այնուհետև խօսելով այրերի մասին, նախագահը առաջարկեց, որ այրերի հետազոտութիւնը սկսուի Մեծ և Փոքր Մասիսներից ու ապա փոքր առ փոքր յառաջ երթայ դէպի հիւսիս-Կովկասեան լեռները:

Պ. Էմինը աւելացրեց, որ Երևանից մօտ 26 վերստ հեռավորութեամբ շատ այրեր կան, և ի թիւս այլոց երեք քարակոխ եկեղեցիք այրերի մէջ, շինուած XII—XIII դարերում: «Այդ կողմերում հնախօսական հետազօտութիւնները, ասաց զխնական պարօնը, պիտի հիմը դնեն մեր ծանօթանալուն Հայաստանի հետ, մօտացնեն տեղացի բնակչաց հետ, որոնք շատ կարող են նպաստել ժողովի ձեռնարկութեանց իրագործմանը»: Այրերի հետազօտութիւնը յանձնուեցաւ պ. Պօլեակովին:

Այնուհետեւ յանձնաժողովը ուշադրութիւն դարձնելով Կովկասեան երկիրներում գտնուող արձանագրութեանց պատմական նշանակութեան վրայ, որոշեց ժողովել ու տպել մինչև XIII դարը եղած բոլոր արձանագրութիւնները թէ հայերէն, թէ վրացերէն, յունարէն, արաբերէն և եբրայերէն և թէ վերջապէս գտնուած բեւեռաձև գրութիւնները: Պ. Էմինը յայտնեց որ մինչև XIII դարը եղած հայ արձանագրութիւններից արդէն շատ մասը տպած է: Պարօնը յանձն առաւ ժողովել այդ բոլորը և տպել միասին իւր խմբագրութեամբ:

Հերթը եկաւ Պետերբուրգի պրօֆեսօր Գարկաւիի առաջարկած հարցերին, որոնք վերաբերում են խաղարաց ծագմանը և Հայաստանի ու Արաստանի հրէայ գաղթականութեանը: Խաղարանուանեալ վայրի ազգութիւնը, — որին մեր պատմիչները խառնելով միւս հիւսիսային ազգերի հետ, անխտրաբար Հոն են ասում, — քանի մի անգամ արշաւած է Հայաստան և տակ ու վերև արած մեր երկիրը: Այնուամենայնիւ մինչև այսօր պարզուած չէ թէ խաղարները ինչ պատմական ծագումն ունին և ազգերի որ ճիւղին են պատկանում: Պ. Էմինը խոստացաւ հաղորդել յանձնաժողովին այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ կարելի է գտնել այս մասին հայ պատմութեանց մէջ: Գալով հրէական գաղթականութեանը պէտք է ասել, որ իրաւ շատ հետաքրքրական է հետազօտել հրէից բարոյական և նիւթական կացութիւնը Հին Հայաստանում և նոցա ազդեցութիւնը մեր ազգութեան վրայ: Այս հարցը տակաւին մնում է անմշակ:

Ներկայ նիստի մէջ պ. Էմինը կարգաց մի յօդուած Ռուսական Հայաստանի մէջ եղած հնութեանց մասին, «Հին Հայաստանի « մէկ երրորդ մասը, ասաց նա, պատկանում է Ռուսաստանին և բոլոր վանդակում է իւր մէջ շատ աւերակներ հին հայոց մայրաքա-

« դաքների, քրմական քաղաքների, հեթանոսական տաճարների, « թաղա որական և իշխանական սրախտների, հին եկեղեցիների և « վանքերի: — Այդ բոլորը արժանի է հնախօսի ուշադրութեան: Այնուհետև գիտնական հեղինակը կարծօրէն կերպիւ թուեց երևանի նահանգում գտնուած հուսթիւններից մի քանիսը: Նա յիշեց Թալին և Թալիշ գիւղերի եկեղեցիքը, Արմաւիրի աւերակները, Իջմիածինը, Ուշակները, Մուղինի, Յովհաննավանքը, կարբին, « Օղուզի կամ հակաների գերեզմանները և այլքը Մասիսի վրայ, Դուինի և Արաաշատի աւերակները, Կառնին, Տրդատայ հովանոցը, Այրի վանքը, Սեանայ վանքը, Նոյան գերեզմանը ի Նախիջևան, Թաթրավանքը և վերջապէս Ազոքանից Պարթաւ քաղաքի աւերակները: Վերջինիս վերաբերութեամբ գիտնական պարոնը յառաջ բերեց Մովսէս Կաղանկատուացւոյ պատմութիւնից այն կտորը, ուր պատմւում է Ռուս սպիտակեան արշաւանքի մասին և նոցա ձեռքով Պարթաւ քաղաքի աւերումն:

IV.

Ապրիլի 12-ին 1879 թուի կայացաւ Մոսկվայում յանձնաժողովի չորրորդ նիստը, ուր ներկայ գտնուեցան հայերից պ. պ. Էմինը և Գէորգ Քանանեանը: Նախագահը յայտնեց, որ « համաձայն պ. պ. « նախարարների ժողովի վճռոյն Թաղաւոր Կայսրն բարեհաճեցաւ, « որ սեպտեմբեր ամսում 1881 թուի Թիֆլիսի մէջ բացուի հինգե- « րորդ հնագիտական ժողովը, որի նպատակը պիտի լինի հետա- « ւոյն և ուսումնասիրել հայրենի երկրի յիշատակները: Այս նիստի մէջ կարգացածներից և խօսածներից մեզ համար ամենահետաքրքիրն է դարձեալ պ. Էմինի զրուածը, որ անցեալ նիստի մէջ կարգացածի շարունակութիւնը կարող է համարուիլ: Գիտնական պարոնը յանձնաժողովի ուշադրութիւնը դարձրեց հին Գուգարաց աշխարհքին վրայ, որ Հայաստանի հիւսիսային նահանգն էր և սահմանակից վրաստանին: Այդ նահանգը, ինչպէս յայտնի է, բաժանւում էր քանի մի գաւառների, որոց մէջ էին Չորոփոր, Մարափոր և Կողբփոր: « Հարւանցի կերպիւ պիտի նկատեմ, ասաց պ. Էմինը, « որ այս երեք գաւառների անունները բարդ են և նշանաւոր է սոցա « բաղադրութեան երկրորդ մասը, այն է փ ու ր բառը, որ, ըստ իմ « կարծեաց, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ սանկրիտի փ ու ր բառը, որ

« Կը նշանակէ քաղաք: Կարծիք չկայ, որ այդ գաւառները ստացել են
 « իւրեանց կոչումը այնտեղ գտնուող քաղաքների անուններէից: Բացի
 « այդ, յիշեալ գաւառներում գտնուում էին և քանի մի ուրիշ քա-
 « ղաքներ, որ նոյն վերջաւորութիւնը ունէին: Սորանից կարելի է
 « եզրակացնել, որ նորա հիմնուած են Հնդկաստանի զաղթականների
 « ձեռքով, որ իւրեանց այս նոր բնակութեանց տեղերի վրայ հընդ-
 « կական դրոշմ դրած են: Մեր այդպիսի ենթադրութիւնը հիմ-
 « նուած է պատմութեան վրայ. Ս. Դուսաւորչայ աշուկերա Զենոք
 « Կալկը իւր Տարնոյ պատմութեան մէջ մանրամասն նկարագրում է
 « Հնդկական մի հատուած, որ 150 տարի Քրիստոսից առաջ եկել է
 « Հայաստան բերելով իւր հետ իւրեանց աստուածները և բնա-
 « կուել է յիշեալ գաւառում: Այս Հնդկական զաղթականների ստա-
 « ճարները և կռուքերը կործանեց նոյն ինքն Հայաստանի Դուսաւ-
 « րիչը՝ 302 թուին յետ Քրիստոսի: Այնուհետեւ պ. Էմիր ուշա-
 « դրութիւն դարձրեց Հաղբատի և մանաւանդ Սանահնի վանքի վրայ,
 « ապա յիշեց Սանահնի կամուրջը, ծածուկը, Արդուին, Քոբարայ վանքը,
 « յետոյ անցաւ Մարմաշէնին և Հաւիճոյ վանքին: Ի վերջոյ, զիտնա-
 « կան պարոնը նկատում է, որ քրիստոնէական հնազանդութեան հա-
 « մար և մանաւորապէս հայկական հնազանդութեան համար շատ
 « նշանաւոր եզրակացութեանց պիտի գային Հայաստան գնացող
 « խուզարկողները, եթէ նոքա առաջուց իրաւունք ստանային Եւ-
 « միածնայ կաթողիկոսից բանալ Սանահնայ վանքում գտնուող թա-
 « զաւորական գերեզմաններից զոնէ մէկը: Կարծում եմ, որ այդպիսի
 « թողալուութիւն կարելի էր խնդրել կաթողիկոսից միմիայն միջնոր-
 « դութեամբ Մեծ Իշխան փոխարքային լուրկասու:» Վերջացնելով
 « խօսքը, պ. Էմիր յիշեց, որ հանգուցեալ Սարգիս վարդապետ Զա-
 « լալեանը ժողովել և տպագրել է մօտ 384 արձանագրութիւն, որոն-
 « ցից Սանահնի վանքին պատկանում են 67, Հաղբատի—66, Գանձա-
 « սարի—38, Խուժայ—44, Մականախանքի—36 և այլն:

V

Սոսկվայի յանձնաժողովի նախագահ Կոմս Ռւֆարովը 1879
 թուի աշնանը եկաւ Թիֆլիս և այստեղ ևս մի նախապատրաստող
 յանձնաժողով կազմեց, որ նոյն 1879 թուի հոկտեմբերի 15-ին իւր
 առաջին նիստը ունեցաւ: Այդ օրը Թիֆլիսի յանձնաժողովը կայաց-

նող անձանց մէջ կային հինգ զերմանացի, չորս ռուս, երկու վրացի, մի հայ և մի լեհացի:

Այդ նիստի մէջ ծրագրուեցաւ մի նախագիծ, պարագմանց իրիշխի յանձնաժողովի համար: Նոյն գիտնական բաժանմունքը ընդունելով, որ նախագիծած էր իւր համար Մոսկւայի յանձնաժողովը, այս անգամ կովկասեան երկիրների ցպատմական ժամանակների վերաբերութեամբ քանի մի հետաքրքիր հարցեր առաջարկուեցան, որոնցից մի քանիսը արժանի են առանձին ուշադրութեան:

Յայտնի է, որ գիտնականների ասելով՝ քրիստոսից վեց եօթը հազար տարի առաջ ամբողջ Եւրոպան, ինչպէս և հիւսիսային Ասիան և Ամերիկան, ծածկուել է սառույցով, որ թաղել է իւր տակ այն ահագին կենդանիներին և դադաններին, որոց կմախքները այսօր հանում են զեանից բաւականին մեծ քանակութեամբ: Ինչպէս հիմա հաստատուում է, մարդս այդ սառույցի յեղափոխութիւնից շատ առաջ արդէն կար և ապրում էր Եւրոպայում և այդ սարսափելի միջոցին, երբ բոյները և կենդանիք մեռան և անհետացան, շատ բարձր տեղերում մարդիկ կարողացան ազատուիլ վտանգից: Թէ որ քան միջոց տեւեց սառույցի հալուիլը — յայտնի չէ, միայն թէ դա շատ բան տալու վերեւ արաւ երկրագնդին վրայ: Եւրոպայի կեանքն էլ միանգամայն փոխուեց. ջուրերը և ջամաքները շատ տեղ փոխեցին իւրեանց դիրքերը, առաջուայ ահռելի կենդանեաց տեղ հանդէս եկան աւելի մեղմ տեսակները, փոխուեց կլիման, փոխուեց և բուսականութիւնը, ու մարդս նորից աճեց ու բազմացաւ:

Այժմ շատ հաստատ փաստեր կան, որ սառույցի այդ յեղափոխութեանը ենթարկուած են եղել Կովկասեան լեռները, բայց թէ զէպի հարաւ մինչև որ տեղն է հասել դա — յայտնի չէ: Յանձնաժողովը հետաքրքրվում է իմանալ, թէ Հայաստանի ու Վրաստանի մէջ էլ որ տեղերը կան մնացած սառույցի այդ յեղափոխութեան հետքերից: Սորա հետ անբաժան է և այն հարցը, թէ արդեօք մեր երկրներում որ և ուր գտած կան այն կենդանիների կմախքները, որոնք սառույցի դարամիջոցին անհետացան: Այդ տեղերը կան այնպիսի այրեր, որ սառույցից և սորան կից եղած ջրհեղեղից փորուած լինին: Ո՞րտեղ կան այնպիսի այրեր, որ այդ ցպատմական ժամանակամիջոցում դադանների և մարդու բնակարան լինին եղած: Մեր երկիրների որ գաւառներում կան կայծքարի կամ գայլախազի հանքեր, որոնցից շինում էր իւր զէնքը և գործիքները յիշեալ ժամանակամիջոցում:

այլոց մարդը և վերջապէս ուր և ուր գտնուած կան այդպիսի գործիքներ: Խօսք չկայ, որ այս խնդիրները հետ սերտ կապ ունին այն ժամանակուայ մարդու կեանքը, նորա կրօնը, բարքովարքը ու սովորութիւնները, որոնց մասին գաղափար կայող էջը ունենայ: հետագոտելով միայն այդ միջոցի գերեզմանները և քանի մի քարէ շինութիւնները:

Յանձնաժողովը վերոյիշեալ հարցերից յետոյ անցաւ պատմական ժամանակների հետնոսական դարամիջոցին և ապա քրիստոնէական հնութեանցը: Այստեղ հարկ ենք համարում յիշել, որ մի ուսս գիտնական պ. Բէլենսկի, որ այժմ Քուժայիտի արքունական գիմնապիայում ուսուցիչ է, յանձնաժողովին հարց է առաջարկած, թէ լինչ և ինչ տեղեկութիւններ կան հայոց դէպի հարաւային և արեւմտեան Ռուսիա գաղթելու պատմութեան վերաբերութեամբ: Պարոնը քանի մի տարի է ուսումնասիրում է այդ հարցը և բաւականին նիւթ ունի ժողոված լեհաստանի և Ռուսաստանի դիւաններէց:

VI.

Թիֆլիսի յանձնաժողովի երկրորդ նիստը եղաւ հոկտեմբերի 29-ին 1879 թուի: Այս նիստը գլխաւորապէս նուիրուած էր վրացի, լեռնական ու մահմետական ազգութեանց հնախօսութեանը, իսկ Հայաստանի վերաբերութեամբ պ. Նրիցեանցը մի յօդուած կարդաց, որի գլխաւոր կէտերը միայն յառաջ կը բերենք:

Եթէ այն արհեստական բլուրները, որ ամենահին ժամանակուայ մարդկանց գերեզմանատուն էին, ցոյց են տալիս ազգերի գաղթելու ճանապարհը, ապա մեր երկիրներում եղած բլուրներն ևս պիտի առաջնորդ լինին մեզ այդ ազգերի Հայաստանի վրայով անցած ճանապարհները գտնելու համար: Կարծիք չկայ որ տուրանցիք, քուշիք ու սեմիդ ազգութիւնները, ինչպէս և արիացիք, աւելի առաջ են անցել Հայաստանի վրայով, քան թէ Կովկասեան սարերի կողմից յարձակուեցան մեր երկրի վրայ հիւսիսային կողմում ազգերը: Նայելով այս աշխարհքի դիրքին, պէտք է կարծել, որ Ասիայի կողմից դէպի Ներոպայ տեղափոխուող ազգերը կարող էին երեք ճանապարհ ընտրել՝ 1.) մէկը հիւսիսային Պարսկաստանի վրայով և Կասպից ծովի եզերքով դէպի Ղերբէնդ. 2.) Տիգրիս և Նիկրատ

գետերի եղբրքով բարձրացած դուրս կուգային Արաքսի հովիտը և այստեղեց դարձեալ կ'երթային դէպի Դերբէնդ և 3.) արևելքից՝ Հայաստանի վրայով դէպի Սև ծովը: Այդ ճանապարհները որոշելու համար, հարկ է որ առ այժմ գոնէ քարտէզի վրայ նշանակուէին մեր երկրի մէջ գտնուած բլուրները, դոցա մանրամասն ուսումնասիրութիւնը ապագային թողնելով: Ոչ պակաս հետաքրքիր են Հայաստանի մէջ քարէ դարին վերաբերեալ տեսակ տեսակ գերեզմանները, արձանները և այլն: Նոյնը պէտք է ասել այրերի վերաբերութեամբ: Աշխարհքիս կազմակերպութիւնը և լեռները օգնած են Հայաստանի այրերի բազմութեանը, բայց դոքա չեն հետադռնուած: Միմիայն 1 օռուայ գաւառում, Ջալալ-օղլիից սկսած մինչև Շնող գիւղը 96 այրեր կան, որոնք չեն քննուած, մանաւանդ որ դոցանից հազել 20-ը դիւրամատչելի են, իսկ միւսները ճանապարհ հոսնին: Այդ այրերի մէկի մէջ, մօտ կէս դար առաջ, գտնուեցան հին եկեղեցական զգեստներ և անօթեղէնք (որ այժմ Սանահնայ վանքումն է) և հայոց գրչագրերի մի հարուստ ժողովածու, որ հանգուցեալ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանցի ձեռքը անցաւ (այժմ Ս. Էջմիածնայ գրադարանումն է): Բացի այդ՝ յիշեալ այրերի մէջ գտնուած են հին պղնձէ անօթեղէնք, զէնքեր, դրամներ և այլն: Վերջապէս, 1 72 թուին Հաղբատայ մօտ գտնուած մի այրից պ. Երիցեանը հանեց բազմաթիւ հայ ձեռագիրներ, որոնք քարացածի ձև էին ընդունած:

Անցնելով այն խնդրոյն, որ իբր թէ Սևանայ ծովում փայտէ բնակարաններ եղած լինին, հարկ եղաւ նկատել որ հաստատ կերպիւ զիտուած է, որ այս ծովի կամ լճի ջուրը տարեցտարի զգալի կերպիւ պակասում է և Սևանի ու Էջնովկայի մէջ դեռ քանի մի սուրի առաջ եղած կղզեքը այսօր ցամաքի հետ միանալով թերաւ կղզին են ձևացնում: Չնայելով այդ իրողութեանը՝ ոչինչ փայտեղէն շինութիւններ չեն երևան գալիս և այս մասին տեղայի բնակիչներն էլ ոչինչ անդեկութիւն չունին: Հակառակ սորա, վանայ ծովի ջրերը զգալի կերպիւ աւելանում են. օրինակ՝ հիւսիսային ծայրում՝ պատմական Արճէշ քաղաքը այսօր ջրով ծածկուած է և մի ամբողջ վերստ ցամաքից հեռացած, դեռ ևս կենդանի է այն աւանդութիւնը թէ լիւմ կղզին մի օր ցամաքի հետ կաւած էր. Կտուց անսպառը, որ երբեմն շինուած է և լիւմ մի թերակղզու ծայրին, այսօր կղզեացած է և եղբրքից քանի մի հարիւր սաժէն հեռի. Աղթամար կղզու հա-

մ գովառէ՝ փայտի միջոցով պայ ճառագնչայ խոցմի միտմը
բաւային ծայրում ջրի մէջ թաղուած են Աղթանար, քաղաքի ա-
ւերակները իւր բրդերով, տաճարներով և Արծրունի թագաւոր-
ների պալատներով: Բայց այդ ծովի վրայ երթեկող նաւաւորները
հազարումի պատմութիւններ են անում որ իբր թէ ծովի մէջ շե-
նութիւններ կան թաղուած, որոնց մէջ վիշապներ են բնակվում
և այլն և այլն: Այս բոլորը իրաւունք է տալիս կարծելու, որ Անայ
ծովի հետազոտութիւնից աւելի շատ բան պիտի սպասուի:

Փալով Հայաստանի կռապաշտական ժամանակուայ գերեզման-
ներին, պէտք է ասել, որ թէև նոքա ևս կանոնաւոր կերպիւ հե-
տազոտուած չեն բայց 1871 և 1872 թուին եղած խուզարկու-
թիւնները լոռուայ գաւառում, 1873 թուին Աղէքսանդրապոլու
գաւառում և վերջապէս մօտիկ ժամանակները Դիլիջանի ձորում —
տապաղուցանում են որ մանրամասն և կանոնաւոր հետազոտութիւնից
շատ բան կ'սպասուի: Հայ պատմաբանների ակնարկութիւնից երևում
է, որ հիթանոս հայքը սովորութիւն ունէին ննջեցելոց հետ թա-
ղել նոցա կայքը և զարդերը: Քրիստոնեայ ժամանակները՝ հինգե-
րորդ և ութերորդ դարում ժողովուրդը գիմում է իւր հիթանոս
նախնեաց գերեզմանները բանալու և միջի հարստութիւնը հանելով
վճարում է իւր վրայ ծանրացած հարկերը: Խօսք չկայ որ այս միջոցը
շատ անգամ դործ դրած պիտի լինի աղքատ ժողովուրդը: Այս
հանգամանքը և շնականի գութանը շատ են ջնջած Հայաստանի
հիթանոսական գերեզմանները: Այսօր կռապաշտական գերեզմաններ
ամենից շատ գանվում են լեռնային տեղերում և դժուարամուտ ձո-
րերում:

Հիթանոսական ժամանակները հայք յարգում էին լեռների
բարձր գագաթները և այնտեղ տաճարներ շինում, որ յետոյ քրիս-
տոնէութեան ժամանակ փոխուեցան եկեղեցիի կամ մատուռի յա-
նուն Արբոց՝ Կարապետի, Դէորգի, Սարգսի և այլոց մարտիրոսաց,
որոնք ժողովրդի աչքում հերոսաբար նահատակուել են: Եւ որով-
հետեւ բոլոր հերոսներին և իշխանազուններին հիթանոս հայք շա-
տուածների կարգն էին դասում և լեռնային գագաթների վրայ էին
թաղում, վասնորոյ փոքր Մասիսի և Արագածի գագաթների վրայ
դանուած այն մեծամեծ գերեզմանները, որ օդով կամ հսկայի
գերեզման են անուանվում այսօր ևս յարգվում են ժողովուրդից և, պէտք
է կարծել, որ մեր թագաւորների և իշխանների դամբարաններ լե-
նին: Այդ պատճառաւ բարձր տեղերում երբեմն նոյն իսկ քրիստո-

նկական եկեղեցւոյ մօտ, պէտք է պտուել նշանաւոր անձանց գերեզմանները և գուցէ հեթանոսական կռոյց արձանները: Իբրև ապացոյց պէտք է յիշել 1874 թուին Երզնկայի մօտերը մի լեռան գլխին նոյն իսկ քրիստոնէական մատուռի մօտ գտնուած Սնահաւի ձուլածոյ գլուխը, մօտ 1¹/₂ արշին մեծութեամբ, և Սրախէզ չաստուածաձու ձեւակերպութիւնը, որի մասին դեռ մօտիկ ժամանակներում վեճ կար գիտնականաց մէջ:

Հայաստանի ռուսական բաժնում մինչև չորրորդ դարը եղած հայոց քաղաքների թիւը 40-ից անցնում է, բայց զոցանից այսօր հինգը հազիւ. կան մնացած, մնացածների հետքերը անգամ չեն երևում: Նախագութեանը կրմնայ խուզարկել և որոշել այդ բոլոր քաղաքների տեղը, չէրբը, ներքին կեանքը և այն աղբեցութիւնը, որ ունեցած են հայոց կենցաղավարութեան վրայ Ստրեստանը, Բաբելոնը, Պարսկաստանը և այլն: Այս մանաւանդ այն պատճառաւ կարևոր է, որ հեթանոսական Հայաստանի ճարտարապետութեան և արհեստների զարգացման մասին մենք տեղեկութիւնք չունինք: Ոչ պակաս հարկաւոր է հայոց հին կրօնքի մութ կեանքի բացատրութիւնը, պէտք է ճշտութեամբ որոշել այն աղբեցութիւնը, որ ունեցել են մեր երկրի աստուածապաշտութեան վրայ եգիպտոսը, Ստրեստանը, Պարսկաստանը, ռուսաստանը, չոմը, զինաստանը, Հնդկաստանը և Պաղեստինը: Զայտնի է որ Հայաստանի նշանաւոր վանքերը մեծ մասամբ շինուած են հինօրեայ կաթոլիկական տաճարների տեղ: 1873 թուին, երբ պ. Երիցեանցը փորում էր Մարմաշենայ վանքի պարսպում, որ Աղեքսանդրոպօլեց մօտ 6 վերստ հեռու է, երևաց 1¹/₂ օտէն խորութեամբ մի ներքնայարկ կապաշտական մի տաճարի, որի կէսը մնում էր քրիստոնէական եկեղեցւոյ հիմանց տակ: Պարզ է, որ վանքը շինուած է տաճարի վրայ, որի նախշուն քարերից շատերը ևս զործ էին ածուած այս քրիստոնէական շինութեան վրայ: Երևի թէ այս տեղը քրիստոնէական ժամանակներում մի քառանկիւ նշանակութիւն ունէր, որովհետև մօտակայ բլրի վրայ տակաւին երևում են մի անանուն բերդի ավերակներ, որի մօտքը և գաղտնի էլքը դէպի Արփուշայն ծածկուած են: Դիւղացու ասելով գիշերները այդ ավերակաց մէջ դէտրի հարսանիքներ են կատարվում: Ոչ հեռի այս տեղից մի ապամաժի վրայ փորագրուած է բևեռաձև մի գրութիւն, որի օրինակը առաջի անգամ առաջանագիտական կենտրոնը:

Գալով Հայաստանի կամուրջներին, որոնք, բացի իսրեանց ճարտարապետական եշանակութիւնը, պիտի ցոյց տան երկրիս առևտրական և զինուորական ճանապարհների ուղղութիւնը, պ. Երիցեանը յիշում է իւր մի յօդուածը, որի մէջ թուած են Արաքսի վրայ եղած կամուրջների աւերակները: Այս անգամ նա ուշք է դարձնում մի ճանապարհի մնացորդների վրայ, որ ըստ երևոյթին շատ հին պիտի լինի: Արզումանից 7 վերստ հեռաւորութեամբ դէպի հիւսիս, Ղարաառւ գետի վրայ շինուած է հին քարէ կամուրջ, որի վրայով անցնում է մօտ երեք սաժէն լայնութիւն ունեցող ահագին քարերով ուղած մի ճանապարհ: Այս ճանապարհի երկու կողմի ծայրերն էլ, թէև կորչում են դաշտի վարած հողերի մէջ, բայց քանի մի վերստի վրայ նորից երևում են: Մի այդպիսի շինուած ճանապարհ էլ կայ մօտ ութ վերստ Արզումանից դէպի հիւսիս արևելք, Մութուրկայ գիւղի մօտ, որ լեռան փեշով անցնում է Ղարաառւ եղեբքով և հասնում է մինչև Հինձ: Վերջապէս այդպիսի ճանապարհի մի երրորդ կտորն էլ երևում է Արզումանից դէպի հիւսիս-արևմուտք, որ անցնում է Ռիստաձորի կիրճով և հասնում է մինչև Սուլաձոր: Երևի թէ այս ճանապարհը Դումէի դաղ և Սիվրի դաղ լեռանց վրայով հասնում է եղել Չորոք գետին, որ մինչև հիմայ էլ ամենակարճ ուղին է Արզումանից դէպի Բաթում: Վերոյիշեալ ճանապարհների մնացորդներին տեղացիք այժմ «չոռոմի ճամփայ» են անում, իսկ «չոռոմ» անունը հայբանութիւն տուած են թէ յունաց և բիւզանդացւոյն թէ հռոմէացեաց: Պատմում են որ այդպիսի հռոմէական ճանապարհներ կան և Տիգրանակերտի ու Վանայ նահանգներում, որինսկ բիթլիսից Ախլաթ դալայ գնացող ճանապարհը, որ Կիսրուդդաղի ստորոտով է անցնում:

Այնուհետև պ. Երիցեանցը անցնում է Հայաստանի բնեռաձև գրութեանցը: Շայտնի է, որ մեր երկրի մէջ այդ տեսակ գրութեան տուածի գտնողը եղաւ հանգուցեալ Շուլքը, որ 1827 թուին Վանայ մէջ արտագրեց 42 հատ արձանագրութիւն, որ յետոյ հրատարակեցան 1840 թուին: Նոյն 1840 թուին Բերլինի աշխարհագրական ընկերութիւնը տարագրեց մի բնեռագրութիւն, որ արտագրած էր Մալաթիայի մօտ ճարտարապետ Մուլախը: 1851 թուին Լէյպպըղ հրատարակեց մի այլ գրութիւն, որ գտած էր նա Բալուխի մօտ: 1862 և 1863 թուականներին Մոսկուայում հրատարակուող «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» լրագիրը տարագրեց երեք գրութիւն:

որ արտագրած էր Յեսուսի վարդապետ Սմբատեանը Էյլարի Ադամ-
խան և Վթանոյ գիւղերի աւերակներից, Երևանայ նահանգում:
Այնուհետև հանգուցեալ Վեստները ուղարկել էր Պետերբուրգի Գի-
տութեանց Ակադեմիային երկու բեւեռագիր: որ գտած էր նա Ալէք-
սանդրուպօլի գաւառում, և որ հրատարակուեցան 1865 թուին Բրոս-
սէի յառաջաբանով: 1864 թուին Ներսէս Սարգսեանի վեհեկում
տպագրած ձանապարհորդութեան մէջ յառաջ են բերած վեց բեւե-
ռագիր, որոնցից չորսը գտնվում են վարագայ վանքում, իսկ երկուսը
Ս. Պողոսի եկեղեցում՝ վանայ մէջ: Այնուհետև Էջմիածնայ Արա-
րատի 1869 թուի հոկտեմբերի տետրակում տպագրուած է Յեսուսի
վ. Սմբատեանի ձեռքով Արմաւիրի աւերակներում գտած մի բեւե-
ռագրութիւն, որի բնագիրը այժմ Էջմիածնայ ճեմարանի մէջ է
պահվում: Նոյն Արարատի 1870 թուի փետրուարի տետրակում
Սմբատեանը հրատարակեց այլ ևս երկու գրութիւն, որ գտնուած էին
Յոլակերտի աւերակներում, Մասիսի ստորոտում: Դարձեալ 1870
թուին դոքտոր Բոբերտը ներկայացրեց Խալափան աշխարհագրական
ընկերութեանը երկու ուրիշ գրութիւն, որ գտնուած են Տաճկական
Հայաստանում: Ապա պ. Բադդէի ձեռքով բերուեցաւ Թիֆլիսի Կով-
կասեան Թանգարանը Սեանայ ծովակի մօտերը գտնուած մի բեւե-
ռագիր քար: վերջապէս պ. Նրիցեանը նորերումս բերեց Թիֆլիս
մի մեծ քար բեւեռաձև գրութեամբ, որ դժբաղդաբար քանի մի
տեղ եղծուած է: Այդ քարը գտել է նա վերին Սարիղլամիշ անու-
նով չերքեզաբնակ գիւղում: Ընդամենը Հայաստանի մէջ մինչև այսօր
գտնուած բեւեռագրերի թիւը հասնում է 62, որոնցից միայն 10
գտնուած են Ռուսաց սահմանում: Բայց ի հարկէ այս բոլորը չէ:
Վանայ մէջ և շրջակայքում եկեղեցեաց և մասնաւոր տների պա-
տերի մէջ շատ քարեր կան շարած բեւեռագրերով, որոց ոչ ոք
ուսկաւին օրինակած է: Խօսք չկայ, որ Ռուսաստանի սահմաններումն
էլ կարող են գտնուիլ ժամանակաւ:

Սորանից յետոյ պ. Նրիցեանը անցնում է Հայոց դրամներին:
Չնայելով հանգուցեալ Լանգլուայի, Բրոսսէի և այլ գիտնականաց
աշխատութեանցը, հայոց դրամագիտութիւնը տակաւին շատ մութ
տեղեր ունի, որոց բացատրութիւնը ցանկալի է Կովկասեան ազգերի
պատմութեան համար: Եթէ ընդունենք հայոց պատմութեան ժա-
մանակագրութիւնը, այն ժամանակ Հայկազեան հարստութեան մէջ,
այսինքն 2107 թուից մինչև 328 թիւը Գրիստոսից առաջ, եղած

են 59 թագաւորք համարեալ շայտաւանի որոց վերաբերութեամբ
 իւրոց միւրրամբ զանաւանդէ մինչև այսօր։ Սիջապարեանց պատմագիր
 Վարդան Բարձրբերդցի նազում է որ լեւոն թագաւորի օրերում իւր
 թէ իւր տնուէ է միւրրամ հայկական տնուերոց։ Կրողման չայնիկան
 մի թանկաւորի անունով։ Եւ թէ միայն իրաւ է այս, այն ժամանակ
 հաստատութեամբ է այն հիմնաւոր կարծիքը թէ։ Մերոպեան պիտո-
 շինից շատ առաջ հայքաւաններ ունէին։ Մակեդոնացոց Լապիւն-
 վեան խորագրեալ թիւնէ էլ որ տնուէ 325—149 թիւն յծնուելն
 Բրիտանիոյն և նպաստեալ Սքոթլանտի հարստութիւնը 149 տարի Բրիտ-
 անացոց անաջակտելով մինչև 428 թիւը յետ Բրիտանիոյ ընդա-
 մէն տնուէն 61 թագաւոր համար շինող իւրաց մնացեալն լան-
 ճանց դիտում հասած է մեզ։ Ս. յնուհետեւ 428 թուից մինչև 632-ը
 կառավարած են շայտաւանը 20 կարսից ամարպաններ և 632—859
 թիւը մօտ 30 արաբացոց ոսթիկաններ։ Նրոցից միայն զմի քանիսը
 (մեզ դիտման թիւում են) Սքոթլանտի վերապետութեամբ։ Ապա 859
 թուին շայտաւանի մեջ բազմապատկանց հարստութիւնը ակտեց և
 տնուէ մինչև տասնութեկերորդ դարի չէսը պատշով 30 թագաւոր
 որոց հաջորդում են անմասնապէս կարբիւ Աղլանից և Կաթալայից
 Սքոթլանտի թագաւորները։ Բնագրաւորներաց ժամանակուց դիտման
 է հասած մեզ իւրցի մի օրինակը որ 1838 թուին հանդիպեալ
 իւրիւրաքանչեանց Երկաթաղիւ էր Կեանքուրիւ Սկալեմիային թան-
 դարանին և որ ստորագրած ունի Բրոքսէն դէմ 1839 թուին։ Այդ
 դիտման վրասկանութեւ Կաթալայի Բադրիտանի վիւրիկէ Երկրորդին որ
 թագաւորից XI դարի և կղբին Ժ. յ. մեմին Կեալի հարուստ և Կե-
 լիկիցի Ռուբինանց որոց հարստութիւնը 1080—1393 թուա-
 կանը ունեցաւ 25 թագաւոր։ Եւ 11-րդին 41 արաբներ մեզ դիտման
 թիւում։ Ս. հաստատում վերջանում է հայկական դրամագիրութիւնը։
 Իսպ. չիւր որ անկաւին շատ դրամներ չգիրի ձգնուելն Արշակունեաց
 Բազատունեաց և Ռուբինեանց ժամանակներից։ Եւ իւրեւ որ և թէ
 Կաթալայի Կիւրբիկ թագաւորութեանը Կիւրիկէն դրամ է գրո-
 շման հարեւր լիւան է որ Մեծ շայտաւանի Բադրապանից իւրեանց
 կրամը տնուէն այնու մասնաւոր որ այդ միջոցներում մեր ակիրը
 Կաթալայի Կաթալայից մնողիւր և բնի զանաւոր մեծ հարկ էր Կա-
 լիւ։ Կալ է թէ այսօր մենք այնքան անկաւ ենք իւրեւ իւրեւ հայա-
 կաւանաւ այն է 1) որ շայտաւանը օտարագրելին շատ է հարկ
 տուել 2) որ Թշնամի յարձակմունքներից անկաւ թողնուողը

իւր հայքը թաղել է հողին, այրերի և անտառի մէջ, 3) որ նոյն իսկ հայոց իշխանութիւնը վերանալուց շատ ժամանակէ անցել և 4) որ տաճկաց և պարսից տէրութիւնները սովորութիւն ունէին այլոց դրամները հալել իւրեանցը ձուլելու համար: Սակայն և այնպէս այսօր բաւականին ժողոված կան հայ դրամներ Պետերբուրգի հայտնական էքսիտաթում և Ահալեմիական թանգարանում, Մոսկվայի Լազարեան ճեմարանում և Բուստանցովի թանգարանում, Լոնդոնի Ասիական թանգարանում, Փարիզի, Բերլինի, Վիէնայի, Միլանի, Վատիկանի և այլ և այլ նշանաւոր թանգարաններում, ինչպէս բաւականին շատ ժողոված են նաև Վենետիկի և Վիէնայի Մխիթարեանք: Բայց ու՛մը յայտնի չէ, որ աւելի մեծ քանակութեամբ հայ դրամները ժողովուած են նոյն իսկ հայ մասնաւոր անհատների մօտ, որոնք զգուշութեամբ պահում են այդ իբրև մի գանձ կամ հայրական ժառանգութիւն, շնեւով երբեմն իւրեանց կանանց գլխի և կուրծքի զարդ:

Այս առարկայի զրականութիւնը եւրոպական լեզուներով յայտնի է: Պ. Երիցեանցը յիշեց միայն Վենետիկցոց «Բագմամուլայը» և Վիէնայցոց «Եւրոպան», որոնց մէջ Մխիթարեանների քանի մի հետաքրքիր հետազոտութիւններ կան, որ գուցէ զիտնականաց շատերին յայտնի չեն: Այնուհետև հեղինակը յիշեց Վիէնայի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ հանգուցեալ Կղեմէս Սիբիլեանին: Այս վարդապետը, որ հին ազգերի դրամագիտութեամբը յայտնի է Եւրոպայի մէջ, մօտ 20 տարի ճանապարհորդած է Վոբր Ասիայի, Հայաստանի, Պարսկաստանի և Միջին Ասիայի մէջ: Նա շատ բարեկամ էր յայտնի դրամագէտ հանգուցեալ Բարտօլոմէին, որի հետ միասին վեց ամիս աշխատած է Թիֆլիսում Սասանեան ցեղի դրամները որոշելիս: Իւր ճանապարհորդութեանց հետևանքը այն եղաւ, որ նա ուղարկեց Վիէնայի Մխիթարեան միաբանութեանը ի թիւս այլ և այլ հնութեանց և մօտ 3000 դրամ, որոնցից մօտ 600 հայոց, կցելով սոցա հետ և իւր զիտնական ստորագրութիւնը: Բայց երբ այնուհետև պապի անսխալութեան հարցի պատճառաւ Մխիթարեանց մէջ վէճ ծագեցաւ, պապականը մերժեցին Սիբիլեանին Մխիթարեան միաբանութիւնից, իսկ նորոք ուղարկած իրեղէնները և գրուածները մնաց վանքում: Սորանից յետոյ զիտնական վարդապետն սկսեց Պօլսոյ մէջ տաճկաց նախարար Սուբհի փաշայի դրամների հարստութիւնը ուսումնասիրել և 1874 թուին

սպազրեց նոցա ցուցակը, որի մէջ փոքր Ասիայի զանազան ազգերի մօտ 6089 դրամ կայ ստորագրած: Վերջապէս հայր Սիբիլեանը նորից ճանապարհորդեց դէպի Հայաստան և, ինչպէս յայտնի է, 1879 թուին վախճանեցաւ Տիգրանաւերտում: Սիբիլեանի մասին այս տեղեկութիւնները տալուց յետոյ պ. Երեյեանը ցանկութիւն յայտնեց, որ մասնաժողովը հրաւիրէ ապագայ Հնագիտական ժողովին մասնակցելու հետագայ ուսումնական Միութեանը՝ այն է 1) Հայր Ղևոնդ Ալիշանեանին, 2) Հայր Արսէն Այդինեանին և 3) Հայր Ստեփան Եսայեանին:

Յանձնաժողովը միաբերան հաւանութիւն տուաւ, որ այդ ուսումնականաց հրաւէր ուղարկուի:

ՀԱՄԲՈ

Մի տարի առաջ Նէապօլում La Famiglia Cairolì վերնա-
գրով մի գրքոյի լոյս տեսաւ, որ Կայրօլեան Գերդաստանի պատմու-
թիւնն անելով՝ միեւնոյն ժամանակ շատ հետաքրքրական տեղեկու-
թիւններ է տալիս մեզ այն կռուի բազմայոյզ օրերից, երբ խալիֆայ
մուֆիւնը ձեռք բերուեցաւ: Գարիբալդու գերդաստանից զատ
հազիւ թէ մի այլ գերդաստան գտնուի խալիֆայում, որ աւելի ե-
ռանդալից մասնակցութիւն ունեցած լինի խալիֆայան ժողովրդեան
կեանքի համար այնքան արդիւնաւոր շարժման, որքան ունեցաւ
Կայրօլեան գերդաստանը, որի ներկայ գլուխը վերջերումն երկրորդ
անգամ կոչուեցաւ իւր հայրենիքի առաջին նախարարութեան պաշ-
տօնին: Այս փոքրիկ և պարզ գրուածքը մի ճշմարիտ, հերոսական
պատմութիւն է անում մեզ, որ նոյն իսկ խալիֆայում փոքր է ծա-
նօթ, իսկ դրսերում համարեա թէ ոչինչ տեղեկութիւն ունենալու
չեն այդ մասին: Դա՝ վերջերում առաջին նախարար զարձող՝ Կայ-
րօլուն ոչ թէ իբրեւ քաղաքագէտ է նկարագրում, այլ իբրեւ Գարի-
բալդական, իբրեւ հայրենիքի զինուոր: Պատմում է, որ Բենեդետտօ
Կայրօլին բազմաթիւ կռիւների մէջ ապացուցել է միեւնոյն արու-
թիւնն ու միեւնոյն սառնութիւնը, որ ցոյց տուեց նաեւ Պասանանտի
ոճրագործութեան առթիւ, և թէ՛ նա ծագում է մի ճշմարիտ քաջ-
ազն գերդաստանից, որի բոլոր հինգ որդիքն էլ ազգի համար
կռուեցան և արիւն թափեցին: Անանուն հեղինակը հեռուից չէ
սկսում: առաջին նախարարի հօրից այն կողմը չէ անցկացնում այդ
գերդաստանի ցեղագրութիւնը, որ միջին դասակարգին է պատկա-
նում: Հայրը, Կարլօ Կայրօլին ծնուած էր Պալիայում և գոված ու
մարդասէր բժիշկ էր, հոգով ու մարմնով ազգասէր, և խոտրական
ապստամբութիւնից շատ առաջ կասկածելի Աւստրիացոյ աչքին:

Երևում է որ նորանից էլ աւելի մայրը Աղեկայիդա Բժնճն, ներգործած լինի Հինգ եղբայրների ուղղութեան վերայ: Սորա մասին պատմում են, որ երբ լսում է՝ թէ հռչակաւոր հայրենասիրուհի Էնրիկետտա կասաիզլիճնէ վենետիկ բանտում կրած տանջանքներից մեռել է՝ յուզուած իւր կուրծքի վրայ է սխմում բենեդեկտտո և Լրնէստ երկու մեծ որդոց, որ այն ժամանակ դեռ երկու և երեք տարեկան էին, և սուրբ ուխտէ դնում՝ նոցա օտար բռնաւորների ատելութեամբ դառնալունկէ: Նա իւր օր խօսին հաւատարիմ մնաց, և յետոյ ծնած Լուիջի, Էնրիկո և Ջեֆանի որդիքն էլ միևնոյն ուղղութեամբ մեծացան: Ամենից կրտսերը 1841-ին ծնաւ:

Հեղինակը նկարագրում է իւր զրբի յառաջաբանում այն բորբոքում, որ իսկապէս 1846-ից սկսած գործում էր փողովորեան մէջ: Նա յիշեցնում է, թէ ինչպէս Պիոս Թ-ի առաջին աղօթքը — Աստուած օրհնէ իտալիայն — վառող կայծակի նման սրտերը բորբոքեց, թէ ինչպէս մի հայրենասէր մի անգլիացի ճանապարհորդի ասել է. «Ես կը ցանկայի, որ աւստրիացիք ամէն օր իմ ամէն մէկ հայրենակցին և ինձ իսկ գաւազանի հարիւրակն հարուած տային, որովհետեւ այսպիսով միայն մի ընդհանուր ապստամբութիւն կրճաւէր»: Թէ ինչքան ճշմարիտ է այն ամբաստանութիւնը, որ եղաւ յետոյ աւստրիացոց վերայ՝ իբր թէ նոքա դիտմամբ փոքր ակմուկների առիթ էին տալիս՝ մենք այստեղ քննելու չենք, այլ միայն այսքան կ'ասենք, որ յիշեալ զրբի մէջ այս միակ տեղն է, որ կարող էր կասկածել տալ թէ դիտմամբ յերկրուած է: Գրեցիկը մեզ պարզ իրողութիւններ է միայն հաղորդում և իսկապէս խիստ հետաքրքրաշարժ իրողութիւններ: Երբ Պայէրսմօյում ապստամբութիւնը սկսուեցաւ, վերին իտալիոյ երիտասարդներն էլ շարժեցան: Երբ մի աւստրիացի սպայ՝ վառած ծխազանակը բերնին՝ լալիր չկերպով անց էր կենում մի յուղարկաւորութեան առջևից՝ ուսանողների և զօրքերի մէջ կռիւ տեղի ունեցաւ: Այս առիթով բանտարկութիւններ սկսուեցան: Բենեդեկտտո կայրօլին խոյս տալով ազատուեց բանտարկութիւնից: Երբ Սարդինիոյ կարդոս Ալբերտը 1848-ին պատերազմ սկսեց աւստրիացոց դէմ՝ նա զօրք գրուեցաւ և այն ձախորդ արշաւանքում այնքան քաջ կռուեցաւ, որ, թէպէտև երիտասարդ էր, բայց և այնպէս մինչ կապիտանի աստիճան բարձրացաւ: Երբ աւստրիացիք, որոնք մինչև ամբողջ տեղն էին տուել, Պափիա վերադարձան՝ շատ հայրենասէրներ ստիպուեցան դադարելու: Կայրօլեան

ղերդաստանը դադարեց իրօքէլլօ քաղաքը, Պիւստուստիմ: Բարաքան
կան թշուառութեան վերայ աւելացաւ նաեւ ընտանեկանը: Մերոնի
կայրօյն վտանգաւոր կերպով հիւանդացաւ: Իւր մահճում լքուած
էր Նախարարի թողանութեան իրօքումը: Իւր միակ յոյսն եղող այդ
ճակատամարտի անցաջող վերջանալու լուրը նորան բողբոջէն յոյս
սահանգրեց. նա գգում էր իւր մօտայուտ մահը: Յանկացաւ մի ան-
գամ էլ իւր հայրենի քաղաք Պալիան անանել, որի համար և
թոյլտուութիւն առնուեցաւ Ասպերն, զօրավարից, բայց արդէն ինչ
չնոյ թոյլ էր: Մի քանի օրից յետոյ մեռաւ Գրօպէլլուում և թա-
ղուեցաւ իւր տան փոքրիկ մատրան մէջ:

1849-ից մինչև 1859 թուականը երկու շաւղ եղայրները ե-
ռանդուն կերպով մասնակեցան Մաճմինի յառաջ քերած շարժ-
ման: Երբ առաջնորդում էին Պալիայի մասնագործը և մինչև տե-
ղամ քստրանից էլ հոգում էին քննովայի և Պալիայի մանրածո-
ղիւնների յարաբերութիւնները անպէս լաւ չեղան: Կրօնները, Երեւն-
տուն, որ յետ էր դարձել, իւր քաղաքական ջոկմունքների պատ-
ճառով տանն չորս օրուայ բանտարկելութեան, բանտապարտեցաւ:

Երբ Գարիբալլին 1859 թուին իւր Ալպեան գնդերը կառ-
մելու վերայ էր երկու եղբայր կայրօյնները առաջին մանկիւնիցն և
յան: Բենեդեառօն, որ արդէն սոսք տարի առաջ կապիտէն էր դար-
ձել, առանց դանդաղելու հասարակ զինուոր գրուեցաւ: Երբորդ եղ-
բայրը, Լուիջին, Տօրկայի զինուորական դպրոցում կրթուած մի քանջ
մտթեմատիկոս, զինուորների կարգը մտաւ: Զորորդ եղբայր, Էնրի-
կօն, նախ ուսանյաան էր Լօմբարդիայում, բայց երբ պատերազմն Կրօք
սկսուեցաւ, իսկոյն հետեւեցաւ իւր եղբայրներին և դարձաւ Գարի-
բալլական: Հինգերորդ եղբայր, Վիտլանին, իւր անհամբերութեամբ
հայրենասիրութիւնը այնքան ասկանաւ կարող էր թաղցնել, որ շու-
տով բանտարկութեան դատապարտուեցաւ: Ազատուելուց անմիջա-
պէս յետոյ Տուրինի ռմբակից զօրաց դպրոցը մտաւ:

Մարտի 25-ին Գարիբալլին յանկարծ Վարեզէի բերդադաշ-
տի վերայ յարձակուեցաւ, ինչպէս երբեք: Յրիշխիւ մեծը Կի-
սայումն էր արել: Երբ աւտորիացիք Ուրբանի առաջնորդութեամբ
մօտենում էին քաղաքն ազատելու, որի բնակիչները երկու ամբողջ
օր հայրենասիրական ուրախութեան մէջ ընկղմած էին: Հառապով մի
պատեհէ կանգնեցրին Ներքին Բլուսօն առջև Լօմօն Գանապարհի
վերայ: Սաստիկ կռիւ տեղի ունեցաւ այստեղ: Երեւնտօ կայրօյն

Թէպէտ պատնէշի վերայ աշխատելով բոլորովին խոնջած էր, բայց և այնպէս կռվում միշտ առաջին կարգումն էր: Նա և իւր Ենրիկօ եղբայրը առաջնորդում էին ճակատամարտը: Թէև Աւստրիացիք մի քանի Թնդանօթներ ունէին, իսկ իտալացիք միայն իրենց սուիները, սորա այնու ամենայնիւ շուտով կարողացան պաշտպանողական դրու-
թիւնից դուրս գալ: Էրնէստօն, որ միշտ առաջին կարգումն էր կռվում, երկու գնդակ ընդունեց: «Եւցե՛ խալիան» գոչելով՝ մեռած ընկաւ իւր եղբօր բազուկները: Սա մի համբոյր դրոշմեց ընկածի սպրթնած երեսի վերայ, որին երկու ընկերներ դուրս հանեցին ադ-մուկից, և ինքը՝ առանց մի կաթիլ արտասունք թափելու և առանց իւր զգացած ցաւը երեսի վերայ նշմարել տալու՝ նորից մղուեցաւ կռուի մէջ, որ երեք կատաղի ժամերից յետոյ աւստրիացոյ փա-խուստով վերջացաւ: Դեռ մնում է այն կտակը որ գրել էր Էրնէս-տօն՝ կարծես թէ նախագուշակելով իւր մահը: Նա իւր կարողու-
թիւնը մօրն է թողնում՝ խնդրելով միանգամայն սորան, որ իւր եղբայրներին և մի քանի ուրիշ անձանց փոքր պարգևներ տայ: Ա-մենքի համար հոգացել էր նա, ծառաներից և ոչ մինը չէր մոռա-ցուած: Իւր հետ բարեկամացած մի աղքատ նկարչի մի ազնիւ ե-ղանակով 1800 լիրա կտակեց, որի փոխարէն նա պարտաւորվում էր Պավիայի գեղարուեստարանի համար նկարել հայրենասիրական ա-ռարկայ ներկայացնող մի պատկեր: Այս կտակագրի վերջին խօսքերը «սուրբ և անկախ Խալիայի» համար բարեմաղթութիւններ են:

ՎիլլաՖրանկայի հաշտութիւնից յետոյ երեք աւագ եղբայր-ները վերստին մասնաւոր կեանքի մէջ մտան. Ենրիկօն իւր բժշկա-կան ուսումը շարունակեց, Ղիւիջին, որ հակումն չուներ դէպի գե-նուորական պաշտօն, իւր բանաստեղծական և գեղարուեստից վերա-բերեալ պարապմունքներով սկսեց զբաղուիլ, իսկ Բենեդիկտօն գեր-դաստանի գլուխն էր:

Մի տարուց յետոյ երբ Գարիբալդին դէպի Սիկիլիան նստեց այն զարմանալի արշաւանքն անելու, որ Նէպոլի թագաւորութեան առումով վերջացաւ, Պավիան ամենից շատ կամաւորներ տուեց: Բե-նեդիկտօս Կայրօլու առաջնորդութեամբ 170 հոգի եկան Բուարատ, որտեղեց այն փոքրիկ բանակը, որ հազիւ թէ 1000 հոգուց աւելի լինէր և միայն 4 Թնդանօթ ունէր, երկու շքեհաւներով դուրս գնաց՝ բոլոր նաւահանգիստներում հսկող թշնամու պատերազմական նաւերի առջևովն անցնելու դէպի Սիկիլիան և մի ամբողջ թաղա-

ւորութեան վերայ յարձակուելու: Արիւնքաւորութեամբ և Ստորին Խոտա-
լիայում տեղի ունեցած կռիւների նկարագրութիւնը, ուր Գարի-
բալդականները ջերմ համակրութիւն և հզօր օժանդակութիւն են
գտել, գրքոյի ամենագիշտիկ բաժիններից մէկն է կազմում: Կատա-
լաճի մի մօտ առաջին ճակատամարտը տեղի ունեցաւ: Թագաւորա-
կանները անվտանգ հեռաւորութիւնից շատ վառօդ ձգեցին: Գարի-
բալդին կանանց խոտի վերայ նստած հանդարտ սպասում էր նոցա:
Հէնց որ գնդակի հեռաւորութեան հասան՝ ձիու քամակը թռաւ ու
դռնց. «Յառձ, աղերք» սուրներով յարձակուէք: Էնրիօ Կայրօ-
լին չորս ընկերներով մի թնդանօթի վերայ յարձակուեցաւ և յափըշ-
տակեց: Մի քանի ժամից յետոյ չորս հազար Բուրբօնականները յաղ-
թուեցան: Պալիսայիները Բենեդեկտօյի առաջնորդութեամբ այնպէս
քաջ կռուեցան, որ Գարիբալդին նոցան մի ոգևորուած ճառ խօ-
սեց: «Այս մի բուռը հերոսներով», ասաց նա, «կը վստահանամ
մինչև աշխարհի ծայրը գնալ»: Երկու Կայրօլիններն էլ, որոնք ա-
սիւծի պէս կռուեցին վերաւորուեցան. Էրնիկօն մի գնդակ ընդու-
նեց գլխում, քայքայ յաջողեցաւ գնդակը դուրս հանելու, իսկ Բենե-
դեկտօն աղբիւրում վերաւորուեցաւ և դեռ այժմ էլ առաջին նա-
խարարը այդ վերջի հեռանքներից տանջվում է: Ադելաիդան, ա-
ղաւորութեան այս քաջ գլխուորների մայրը, դեռ Գրօպէլլոյում էր
ապրում. Կօրնելիայի նման առանձին պարճանք էր համարում պատ-
մելու՝ թէ իւր որդիքը ինչն արել Արիւնքաւոր եղբարց համար:
Եղբայրների վերաւորուելու լուրը երրորդին, Կուիջին, երկար համ-
բերել չտուեց: Իւր գեղեցիկ և քաղցր նշանածի) որի հետ մի քանի
շաբաթից յետոյ ամուսնանալու էր, զրկից դուրս պրծաւ, որպէս զի
կուռի համար անպէտք պարճած եղբայրների տեղը բռնի: Հայրենիք
մօրն ու նշանածին այլ ևս տեսնելու չէր: Չիրտօրի զօրաբաժնում
լիէօտրնանա կարգուելով՝ աննման քաջութեամբ կռուեցաւ: Մեսինայի
կանանցն ուղղուած մի հրահրի մէջ Գարիբալդին Ադելայիդա
Կայրօլուն օրինակ էր բերում: Կուիջին, որ գնդակների խիտ տարափի
մէջ անվնաս էր մնացել, Կալաբրիոյ կիզող արևին զօհ գնաց: Կօ-
ղենցայում հիւանդացաւ և Նէապօլ տարուելով՝ 1860 թուի սեպ-
տեմբերի 13-ին մեռաւ այնտեղ, այնինչ յաղթութեան բարձրա-
գոյց յնձուրթիւնը ամենտեղ հնչում էր փողոյներում:

Պիեմօնտայի Գայէտայն առնելով լրացրին Թագաւորութեան
տիրապետումն: Ասկայն գործը դեռ բոլորովն վերջացած չէր: Յշուճ

կամ մահճաւայս էր կապրէրայի ծերունու պատերազմական աղա-
ղակը: 1862-ին երբ Գարիբալդին յաղթանակով արշաւում էր Սի-
կիլիայում, մի գեղեցիկ երիտասարդ միշտ նորա կողքին էր լինում, որ
իւր բարձր հասակով և ճակատի սպիտակ ամենի աչքը իւր վերայ
էր դարձնել տալիս: Դա Էնրիկո Կայրօլին էր, որ այն ժամանակ թէև
դեռ 22 տարեկան, բայց լուրջ կենցաղավարութեամբ հասունցած,
բնաւորութեամբ կատարեալ այր էր: Հազարապետութեան աստի-
ճանը մերժեց, որպէս զի իւր հօր նման բժիշկ դասույ: Բայց և
այս կոչումը թողեց և վերստին հետևեցաւ Գարիբալդուն: Այս ան-
գամն էր որ տեղի ունեցաւ Ապրոմօնտէի ճախորդ արշաւանքը: Երբ
Գարիբալդին վերաւորուեցաւ Էնրիկօն բոլոր ճիգը թափեց, որպէս
զի իւր գնդի կարգը պահպանի: Միայն վարիսնանօյի բանդում բա-
ժանուեց իւր գեներալից և ինքը արգելուեցաւ Գենուային մօտիկ
մի ամրոցում, ընդհանուր ներողութիւն հրատարակուելուց յետոյ,
սիրտը դառն յիշատակներով լին վերադարձաւ Պալիա:

Արդէն 1866 թուականը բնեղէտտօյին և Էնրիկօյին նորից
զէնքի հրաւիրեց, առաջինին գնդապետի պաշտօնով, իսկ երկրորդին
հազարապետի: Զիօվանին, որ նոյնպէս զինուորականի հասակն ա-
ռել էր, խմբի մէջ մտաւ: Աղելայիդան այս անգամ երեքին էլ ա-
ռողջ վերադարձած տեսնելու ուրախութիւնն ունեցաւ: Բայց ար-
դէն մի տարի յետոյ, հոկտեմբեր ամսին, անխոնջ Գարիբալդին շար-
ժեցաւ, որպէս զի գործը Հռոմի առումով պսակի: Էնրիկօ Կայ-
րօլին դարձեալ առաջիններին էր, որոնք մասնակից էին այս նոր
արշաւանքին: 70 ընկերներով կանտալուպօյից դուրս ընկաւ, որպէս
զի յաւիտենական քաղաքումն ազգասէրներին զինուորելու և ապրս-
տամբեցնելու յանդուգն գործը զլուս բերի: Այն առուր կարգա-
դրութիւնը, որ Էնրիկօն ճանապարհ ընկնելուց առաջ յայտարարեց,
ամենքին էլ պարզ ցոյց էր տալիս թէ ձեռնարկութիւնը որքան
վտանգաւոր և մինչև անգամ յուսահատական է: Նա ամենքին զգու-
շացրեց ասելով՝ որ ո՛վ որ ընդունակ չէ ամենամեծ տառապանքնե-
րին դիմանալու, թող յետ դառնայ: Բայց և այնպէս ոչոր յետ
չմնաց:

Եթանանից (այսպէս էր կոչվում այդ խումբը) այս արշա-
ւանքի անպաճոյճ պատմութիւնը կարդալիս մարդ կարծում է թէ
դիւյազներդութեան մի գլուխ է կարդում:

Հոկտեմբերի 22-ին, պատմում է զբքոյիլը, առաւօտեան 8 ժա-

մին փոքրիկ խումբը մտաւ Հռոմի սահմանը: Մի կառքով 300 հրացան էր տանում իւր հետ: Տիբուրոս գետի ափում մի մեծ նաւակ և շատ փոքր մակոյկներ սպասում էին եօթանասից և զետը նոցա արագութեամբ դէպի իւրեանց նպատակն էր տանում: Ենթիկօ Կայրօլին լուռ և մառխորհ նստած նաւի ծայրում՝ աչքը ուղղել էր Հռոմի վերայ: Տէվերօնի բերանում կանգնած էր մի նաւակ, ուր նստած էին պապի պահապաններն: Սոքա զէնքերէց եղան: Մօս երկու ժամին խումբը Պօնտէ Մօլլէի վերայ էր (Պօնս Միլլիուս): Այնտեղ մտնելին պայմանադրած նշաններին, այսինքն կրակներին, որոնք պէտք էր քաղաքում վառուէին: Բայց խաւար և անձրևոտ զիշերումն ոչինչ չտեսնան, միայն հեռաւոր զանգակների ձայներն էին լսում: Կայրօլու դիտաւորութիւնն էր զէնքերը զիշերով Հռոմ մտցնել, այն երեք հարիւր քաղաքացիները, որոնք գետի ափին պէտք էր սպասելիս լինէին, զննուորելու և իսկոյն նոցա հետ ապստամբութիւնն սկսելու: Եօթանասունքն յորդ անձրևից մինչև շապիկը թացուած սպասում էին: Մի նաւորդի, որ վաղեմի Գալիբալդական էր, քաղաքն ուղարկեցին, բայց նա յետ եկաւ առանց խախտուիչ լուրի: Յետոյ մի անհեհեք երիտասարդ Հռոմի մասնաժողովն ուղարկուեցաւ. նա էլ չվերադարձաւ: Լոյսը բացուելիս ստիպուած էին նաւակը թողնել: Պօնտէ Պարիօլի ներքև, Տիբերի ձախ ափում մի ճահճոտ տեղ կար, ուր և ապաստանեցան: Այն կողմերը անպաշտպան գտնելով՝ լեռը բարձրացան: Երրորդ բաժինը, որին Ջիօվանի Կայրօլին էր առաջնորդում, ամէնից առաջ հասաւ լեռան գագաթը: Անձրևը դադարել էր, առաւօտը պարզ էր ինչպէս յունիս ամսում: Ս. Պետրոս եկեղեցու գմբէթը փայլում էր առաւօտեան առաջին ճառագայթների մէջ, և խումբը միաբերան գոչեց. «Ահա Հռոմ»:

Այս լեռան կողքին մի որթաստանի մէջ գտնվում է մի գիւղական տուն և մի քանի ուրիշ շէնքեր, որոնք Կլօրի գերդաստանին են պատկանում: Այնտեղ նոքա իջևանեցան: Պահապաններից մէկը մի անգամ ճանապարհի վերայ պապի դրագօն զօրքի մի խումբ տեսաւ, որ դէպի Հռոմն էր գնում: Խումբը յանկարծ դարձաւ և շտապով յետ դնաց: Այժմ մի երրորդ բանբեր ուղարկուեցաւ քաղաք: Սա Պօրտա դէլ Պօպօլօից ներս մտաւ առանց կասկածի տեղի տալու, որովհետև նոյն իսկ պահապանին հարցրեց ճանապարհը, այն էլ գերմաներէն լեզուով: Մասնաժողովը պատասխանեց, որ առաջիկայ զիշերը մի խումբ մարդիկ կ'ուղարկի ապստամբութիւնն

սկսելու: Բայց այս բարի լուրը չկարողացաւ եօթանասնից հասնել: Առաւօտեան ժամի 4—5 Ջիօվաննի կայրօլին, որ լերան ամենաբարձր տեղն էր բռնել, նկատեց որ պապի մարդերից մի օտուար զօրաբաժին դէպի Վիլլա Գլօրի է գալիս: Գոքա ջուռփեր և Անտիբէսի լէզէօնի զօրականներն էին, նոյնպէս և բռնական Փլաստիկացիք: Այս զօրաբաժնի առաջին յարձակումը քաջաթեամբ յետաձգուեցաւ: Ենթիկօ կայրօլին հրամայեց սուխններով յարձակուիլ և «եղցէ Հում», կեցցէ Վարիբալդին գոչելով վրայ տուին: Ջիօվաննին, որ նորա ետուն էր, ձայն տուեց նորան. «Ապասիր, միատել դնա՛նք»: Եւ ճիշտ այն րոպէին հասաւ նորան, երբ նա՝ երեսում և կրծքում վէրք ընդունած՝ վայր էր ընկնում: Եւ միայն բազուկներով կարողացաւ նորան կանգուն պահել, որպէս զի խառնուրդից դուրս տանի, երբ ինքն էլ մի գնդակ ընդունեց ճակտում և եղբօր բազուկների մէջ բռնած միատեղ վայր ընկան: «Դիտեա՛, Ջիօվաննի, ես մեռնում եմ», առայց աւագ եղբայրը, «ես մեռնում եմ, ինձ Երնէստօյի և Լուիջի կողքին թողի՛ր: Ողջունիր, մեր մօրը, Բենեդէտտօյին և քարեկամներին: Խնդիրը լուծուած է»: «Ես էլ եմ մեռնում, Ենթիկօ», պատասխանեց կրտսերը: Նրբ արդէն նոքա ընկած էին, պապի մարդիկը դուր էլի սուխնի շատ հարուածներ տուին նոցա: Նոցա ընկերները այս միջոցին մեծ փոկուտ թեամբ պաշտպանում էին իրանց անձը, և յաջողեցաւ նոցա տանը մէջ ամրանալու: Պապի մարդիկը Համարձակուեցան տան վերայ յարձակուելու, ուստի և հեռացան: Այն ժամանակ ընկածներին վերցրին: Ենթիկօն արդէն մեռած էր: Ջիօվաննին, որ ուշքի էր եկել, ջնայելով իւր սեպհական ծանր վէրքին, աշխատում էր մի վերաւոր ընկերօջ օգնելու: Խուճը ցրուեցաւ վերցնելու նրանց, որոնք դեռ շարժվում էին: Մեծ մասը անվնաս սահմանն անցաւ: Նրկու կամ երեք հոգի, որոնք մոլորուած էին, գերի տարուեցան. մի քանիսը, որոնք յանգեցնէին քաղաք գնալու, որովհետեւ գործը դեռ կորած չէին համարում, այնտեղ կալանաւորուեցան: Մեռածներն ու վերաւորուածները, որոնց հետները տանել էր կարելի (Ջիօվաննին այս վերջինների մէջն էր), երեք ընկերների հսկողութեամբ այնտեղ թողնուեցան: Պապի մարդիկը նրանց վերցրին և մի վատ սայլի վերայ բարձած, քաղաք տարան: Մենասանայի օրից համարեա մի շաբաթ առաջ անդի ունեցաւ այս: «Մի ամբողջ ամիս անտու դութեամբ անցաւ, և հագին Ջիօվաննի կայրօլուց լուր տուեցաւ: Տարօրինակ համբուներ

էին տարածուել նորա մասին: Ասում էին, որ նա դանկում է Հռոմի հիւանդանոցում իբրեւ հաշնաւոր և Պիոս իննեորդի հետ կարեւոր խօսակցութիւն է ունեցել: Մի օր յանկարծ Ֆլորենցայի երկաթուղու կայարանում երեցել, թէ և սալիբաժ գլխով և ցնցոտիների մէջ փաթաթուած, բայց մտածելով որ վեց շաբաթ առաջ գլխում մի կարաբինայի գնդակ և մարմնի վերայ սուխների շատ հարուածներ էր ստացել, այժմ համեմատաբար էլի լաւ էր: Պապին չէր տեսել, որովհետեւ սա հիւանդանոցին այցելելու չափ չէր խոնարհեցրել իւր անձը: Անգլիացի կաթողիկոսները խնամել են նորան: Պապի պաշտօնեաները, որոնք նորա հետ ոչ թէ իբրեւ գերու, այլ իբրեւ քաղաքական յանցաւորի հետ ուղղում էին վարուիլ, շատ աշխատել էին նորա բերնից պատուոյ խօսք դուրս քաշելու, որ նա էլ երբեք զէնք չվերցնի Հռոմի դէմ: Սակայն բարձրատիճան և կարող անձանց ազդեցութիւնը ի նպաստ նորա է աշխատել: Ֆլորենցիա հասած միջոցին նորա վերքերը զեռ բաց էին: Դրօպէլլօ գնաց, ուր և իւր եղբոր դին էր տարուել: Կարծում էին թէ նորան զեռ կարելի է ազատել, բայց 1869-ի սկզբներում այնպիսի նշաններ երևեցան, որոնք բոլորովին կարել տուին բժշկուելու յոյսը: Ութ ամիս տեւեց նորա հոգեվարքը, բայց առանց որեւէ գանգատի, առանց որեւէ աղաղակի տարաւ այն անպատմելի ցաւերին: Քսաներեքերորդ տարեկան հասակումն արդէն թանդանօթածիզ հարիւրապետի աստիճանին հասած՝ իւր արժանաւոր համբաւով փառաւոր ասպարէզ ունէր իւր պոջը: Նա այլ ևս չէր մտածում այդ բանի վերայ և երբեք չզրոյջացաւ իր Հռոմ դնալը, միայն մի հոգ էր տանջում նորան, այն, որ իւր ցաւերը մօրը կսկիծ էին պատճառում: Մահուան ժամի վառանդման մէջ զեռ խօսում էր Հռոմի, Գարիբալդու, մօտաւոր յաղթութեան մասին, և ուրախանում էր, որ իւր եղբոր վրէժն առնուած է: Նա մեռաւ 1869 թուին սեպտեմբերի 11-ին՝ հազիւ 26 տարեկան հասակին հասած: Ոչ թէ գլխի վերքն եղաւ նորա մահահուան պատճառը, որ արդէն վաղուց բժշկուած էր, այլ այն սուխի հարուածները, որոնք պապի ցած և առաջակաբարոյ մարդիկը տուել էին նորան:

Որդիներից յետոյ մեռաւ մայրը: Հարկաւոր չէ մի խօսք անդամ կորցնել, թէ ինչեր քաշեց այդ ազնիւ կինը: Պատմուածիցն արդէն բաւական իմանալ ենք: Վիլլա Գլօրի կռուից յետոյ ամէն կողմից նորան հասած բազմաթիւ ուղերձներից մէկին պատասխա-

նեց նա. «Ներանի թէ ի վուր թափուած չլինի իմ թանգագին Ների-
կոյնի և իմ միւս որդիների և միւս բազմաթիւ մարտիրոսների ա-
րիւնը: Այն հաստատուն յուսով, թէ մեր հայրենիքը շուտով լա-
օրեր կը անանի, ես ուժ եմ ստանում ապրելու և մաքառելու: Մնա-
ցած երկու թանգագին որդիներիս սէրը ինձ անսասան է պահում:»

Այս տողերը գրելու միջոցին Զիօվաննին դեռ նորա մօտ էր:
«Նրբ սա էլ հեռացաւ, գրում է այդ դերդաստանի բարեկամուհի-
ներից մէկը, թշուառ կինը այլ ևս առաջուանը չէր, վեհանձնաբար
աշխատում էր դարձեալ արիանալ և գոհսիրտ լինել, սակայն այդ
իւր ուժից վեր էր: Այնուամենայնիւ մինչև 1871 մարտի 17 ապ-
րեցաւ: Նա տեսաւ որ Հռոմ Խալիոյ մայրաքաղաքն է եղել, ինչ-
պէս նորա էնրիկոն մեռնելիս ստոյգ գուշակել էր: Խնդիրը լուծուած
էր:»

1875-ին կայրօլիների մօր համար Գրօպէլլօում իրանից հիմ-
նարկուած մի բարեգործական հաստատութեան պարտիզի մէջ մի
արձան կանգնեցրին: Անդրանիկ որդին, որ միայնակ մնացել էր կեն-
դանի, այդ արձանը օրհնելու ժամանակ մի ճառ ասաց, որի բո-
վանդակով թիւը կարելի է պարունակել երեք խօսքերի մէջ. «Գո-
րովալիր սէր դէպի վախճանածները, մեր յոյսը հայրենեաց վերայ,
պարտականութիւնը մեզ համար:»

Այս ճշմարիտ սպարտական մօր մահից երեք տարի յետոյ իւր
անդրանիկ որդի Բենեդէտտօ կայրօլին հասաւ այն ամենավերին աս-
տիճանին, որի վերայ մի հպատակ քաղաքական ծառայութեան մէջ
կարող է բարձրանալ. նա առաջին նախագահ դարձաւ այն պետու-
թեան, որի միութեան և զօրութեան համար ոչինչ զոհաբերու-
թիւն չէր խնայել:

ԳՈՒՍՏԱՎ. ԴԱՆՆԷՀԼ

(Die Gegenwart 79 № 34).

ԿՈՄՍ ԼՕՌԻՍ – ՄԵԼԻՔԵԱՆԻ ՏՈՀՄԱԲԱՆՈՒ- ԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Այսօրվան Ներքին գործոց Նախարար կոմս Լօուիս Մելիքեանի գործունեութիւնը այնքան զրաւած է ամբողջ Ռուսաստանի և Մեքսիկայի ուշադրութիւնը, որ արտասահմանի և մանաւանդ ռուսական մամուլը բազմաթիւ յօդուածներ նուիրեցին և տակաւին նուիրում են ոչ միայն կոմսի անձնական յատկութեանցը, այլ մասամբ և նորա սոհմական ծագմանը: Մօտիկ ժամանակներում Կովկասի ռուս լրագրութեան մէջ վրացի պ. Ղիսիտրի Ղիպիանու ստորագրութեամբ մի յօդուած երևեցաւ, որի մէջ պատուելի հեղինակը, հիացած և ապշած կոմս Լօուիս Մելիքեանի ընդունակութիւնների և Ռուսիային մատուցած ծառայութիւնների վրայ, ցանկանում է որ նորա ստացած պատուին մասնակցէր և վրաստանը: Վասնորոյ, հիմնուելով այն իրողութեան վրայ, որ Լօուի գաւառը վերջին դարերում պատկանում էր վրաց թագաւորութեանը, իսկ կոմսի նախնիքը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ թէև հաւատարիմ որդի, այնու ամենայնիւ վրաց պաշտօնեայ էին և վրաց թագաւորներից ընդունուած ազնուական — պ. Ղիպիանին, բարի նախանձից դիտուած, եզրակացնում է, որ կոմսը դաւանութեամբ հայ է, բայց ազգութեամբ վրացի, որովհետև նորա նախնիքը վրաց ազնուականների կարգումն էին: Այստեղ պ. Ղիպիանին ինքը մտածել է, որ եթէ մարդուս ազգութիւնը պիտի փոխուի ստացած փառքներից և աստիճաններից, ապա կոմսը աւելի իրաւունք ունէր ռուս լինելու ազգաւ, քան թէ վրացի համարուելու: Այս կանոնաւոր եզրակացութեան ծուռը և սխալ հիմունքը հաճելու համար, պ. Ղիպիանին տարօրինակ կերպիւ հաշտեցնում է ամենայն ինչ՝ կոմս Լօուիս Մելիքեանը, ասում է նա, «դաւանութեամբ հայ է, բայց ազգութեամբ վրացի»:

Ջոյին հայազն իշխան Շմունը (Պրոկոպիոս II, 3): Միևնոյն ժամանակը Բասենոյ, Բողբերդի իշխան Ներսէսը իշխանակոնեցաւ Աղէքսանդրիոյ կսկական: Պարսից պատերազմի մէջ (542 թուին յաւնաց հիծելազօրքի հրամանատարը հայազնի Պովհան Թովմայեանն էր, որ յայտնի է նմանապէս Բօշ մականունով: Թէ ինչ քաջութիւններ արած դա պարսից աշխարհքում և կամ Միկաղիայում և կամ ինչպէս մեռաւ Պետրոս քաղաքը վեր առնելիս — կարելի է կարծալ Պրոկոպիոս II, 8 և կամ Չամչեան II, 246-248: Մօտ 545 թուին հայազն Արտաւան Արշակունին նուաճեց կայսեր դէմ ապստամբած Ափրիկէն և ստանցաւ նախ Մփրիկէի դքսութեան տիրոջը, ապա հիւսպատոսութեան աստիճանը, որ այն ժամանակը չափ մեծ պատիւ էր (նոյն Պրոկոպ.): Այս Արտաւանը չէր որ դոժացոյց արտաքսեց Սիլիկայից: Բւժով մեղանից, դեռ ևս իւր մանկութեան օրերում ընդհանուր պատմութեան սկզբնական կատարը ուսանելիս, չէ հիացած Բելիսարիոսի ընկեր հայազն Ներսէս մեծ պատրիկ զօրավարի վրայ, որի անունը յախտնական կապուած է Խոսկայի ազատութեան պատմութեան հետ: Կայ արդեօք դարձեալ մի առաքելութիւն, որ երախտագէտ Երոնկան չինի ընծայած այս մեծ անձին՝ թէ հանձար, թէ իմաստութիւն, թէ հաւատարմութիւն և անձնազօհութիւն, թէ քաջութիւն և զգաստութիւն, թէ վեհանձնութիւն և ողորմածասիրութիւն և որ մէկը յիշենք: Մի թէ կարելի է մոռանալ, որ Եջմիածնի մօտ գտնուող Օշական գիւղի Սօրիկ կամ Մաւրիկ հայ իշխանը իւր անձնական քաջութեամբ այնքան ծառայութիւններ է ցոյց տալիս Բիւզանդիոնին, մինչև որ Տիբերիոս կայսրը ամուսնացնում է նորա հետ իւր դստերը և իւր ձեռքով յանձնում է նորան կայսերութիւնը: Սա առաջինը եղաւ Երոնկայի նուպօլոյ հայազն կայսրերից (582-602 թ.): Ռբբան գովառանքներ են տալիս յունաց քննար և Եգիբենիոս պատմիչները նորա թէ վիճաբանական և թէ քաղաքագիտական տաղանդին:

Յառաջ գնանք: Կոստանդին Բ կայսեր մահուանից յետոյ Սիլիկայում զօրքը միաբերան կայսր ընտրեց հայազգի Մթէթ Գնունի իշխանին, որ մի տարիի չափ թագաւորեց (667-668 թ.): Չանցաւ երկար ժամանակ, Բիւզանդիոնի կայսերական գահոյքի վրայ բազմեց Փիլիպպիոս հայ իշխանը և երկու տարի կառավարեց կայսերութիւնը: Այնուհետև Արտաւազդ անունով մի հայ իշխան այնքան ծառայութիւններ մատոյց յունաց, որ Լեոն կայսրը տուեց

նորան կոմսի և կիւրապաղատի տիտղոսներ և յետոյ ամուսնացոյց իւր դստեր հետ: Դեռնի մահուանից յետոյ, 741 թուին, օրինաւոր ժառանգ Կոստանդին Կոպրոնիմոսի տեղը՝ զօրքը կայսր ընտրեց Արտաւազդին, որ և հանդիսաւոր կերպիւ թագադրուեցաւ Կ. Պօլսոյ մէջ: Սորա երկու տարի թագաւորելուց յետոյ, տեղը բռնող Կոստանդին Կոպրոնիմոս կայսրը 750 թուին պսակուեցաւ հայոց մի նշանաւոր իշխանի դստեր Մարիամի հետ: 753 թուին հայ խուզան իշխանը ջարդեց արաբացոյ և վերագարծրեց Յունաստանին Մեկիսինա և Կարին քաղաքները: Կոստանդիանոս IV կայսրը 788 թուին ամուսնացաւ հայ զքսուհի Մարիամի հետ: Այս կայսեր օրերով հայ զօրապետ Մուշեղը այնքան մեծացաւ, մինչև որ զօրքը ուզեց սորան ևս կայսր շինել, որ և մեծամեծ շփոթների պատճառ եղաւ: Այնուհետև 802 թուին զօրքը բռնի կերպիւ կայսր ընտրեց հայ զօրավար Վարդան պատրիկին: 807 թուին կայսր ընտրուեցաւ արքունական զանձապետ հայ պատրիկ Արշաւիրը, իսկ մի քանի տարուանից յետոյ, այն է 813 թուին կայսերական գահի վրայ բազմեցաւ նոյն Արշաւարի փեսայ, Վարդ Արծրունեայ որդի՝ Դեռն իշխանը, որ Բուշկարաց վրայ մեծամեծ յաղթութիւններ արաւ: Թէոփիլոս կայսեր ժամանակ Յրօնցի Մուշեղ իշխանը ստացաւ պատրիկ, մեծ իշխան, կեսար, մագիստրոս և դուքս տիտղոսները և պսակուեցաւ կայսեր դուստր Մարիամի վրայ (831 թ.): Միևնոյն ժամանակը յունաց արևելեան զօրաց սպարապետ կարգուեցաւ Մանուէլ Մամիկոնեանցը, որ այնքան մեծամեծ յաղթութիւններ արաւ մահմեաականաց վրայ, աղատեց կայսեր գերութիւնից, և նորա մահուանից յետոյ արքայական տան և մանուկ ժառանգի հոգաբարձու կարգուեցաւ:

Որքան շնորհապարտ պիտի լինի յունաց ազգը հայոց, որ սատու Բիւզանդիոսի խառնուշիւթ կայսերութեանը այնպիսի մի հանձարեղ հայազգի, ինչպիսի էր Վասիլ Արշակունին — նախնի հայոց Արշակունեաց սերունդը (867-886): Քանի որ այս մեծանուն կայսեր մեծագործութիւնները թէ զինուորական և թէ քաղաքական ասպարիւղի մէջ հռչակուած են և աշխարհածանօթ են արիւղերական պատմութիւնից, մեզ կըմնայ յիշել նորա սերունդից Դեռն VI իմաստասէր հայազն կայսրին և սորա որդի Կոստանդին Պորփիրօզէնին, որ այնքան համբաւ ունէ քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ (911-959): Այդ միջոցներում հայազգի իշխան Ռոմանոսը իւր քաջութեան և մեծամեծ ծառայութեանց համար այնքան մեծա-

յաւ, մինչև որ Պորփրիւօգէն կայսրը ամուսնացաւ նորա դստեր Հեղինէի հետ և յետոյ յանձնեց կայսրութիւնը իւր այս հմուտ աներօջ: Ռոմանոսը մօտ 25 տարի կառավարեց Բիւզանդացոյ թաւաւորութիւնը:

Միթէ կարելի՞ է մոռանալ Յովհաննէս Զմէկի կայսեր անունը, որ փոքրասիրացի մի աննշան հայ ազնուական ցեղից լինելով, իւր տաղանդովը այնքան բարձրացաւ, մինչև որ Բիւզանդիոնի կայսր օծուեց: Ապա չորշմ հայ մեծատուն Սպրամիկ տիկնոջ ձեռքով յոյն դաւաճան իշխանների դաշոյնից փրկած և մեծ խնամքով մեծացրած վասիլ Բ և Կոստանդին ¹⁾ արքայազունները, որոնք վասիլ Ա. Արշակունւոյ շառաւիղն էին և մօտ 52 տարի թագաւորեցին Պօլսոյ մէջ:

Այդպէս ահա Բիւզանդացոյ կայսրութեան զահոյքի վրայ տասնևչորս հայ իշխաններ բազմեցան և մօտ 212 տարի կառավարեցին յունաց ազգը:

Իսկ զինուորական և քաղաքական ասպարէզի վրայ Բիւզանդիային մեծամեծ ծառայութիւններ ցոյց տուած հայ իշխանների թիւը շատ մեծ է: Նոյն իսկ Պօլսոյ յունաց մեծանուն պատրիարք Թէոփոս Ա. հայ էր ազգաւ:

Եւ միայն Յունաստանը չէ, որ հայոց ծառայութիւնները վայելեց: Բուլղարիան, որ մեր օրերում ձեռք բերեց իւր դարերով կորցրած ազատութիւնը, երախտապիտութեամբ պիտի յիշէ, որ մօտ 988 թուին այդ երկիրը գաղթող հայոց մի փոքրիկ հաստաւոր այնքան մեծամեծ մարդիկ տուեց իւրեան: Բուլղարիան պարծանքով մտաբերում է այսօր Դերջանցի Սամուէլ հայ իշխանին, որ Բուլղարաց թագաւոր դարձաւ և սուրը ձեռքին այնքան տարիք

1) Այս Կոստանդին հայ Արշակունի կայսեր դուստր Աննան 988 թուականին ամուսնացաւ Ռուսաց վլադիմիր Ա. մեծ իշխանի հետ, որնոյն ժամանակը ընդունած էր քրիստոնէութիւնը: Այդպէսով Ռուսիայի այն ժամանակուայ տիրող իշխանական տոհմը ազգականացաւ հայ Արշակունեաց հետ: Այնուհետև վլադիմիրի թոռը, այսինքն նորա որդի Եարոսլաւի ազդիկ Աննա մեծ իշխանուհին 1060 թուին ամուսնացաւ Գաղղիացոյ թագաւոր Հենրիկոս Ա-ի հետ: Այս ամուսնութիւնից սերած Ֆիլիպ Գ թագաւորի ազդիկ Իգաբէլլան 1308 թուին կարգուեցաւ Անգղիոյ Էդուարդ Բ թագաւորի հետ, որոց շառաւիղն է Մեծ Բրիտանիայի այժմեան վերտօրիա թագուհին:

պաշտպանեց այդ իւր նոր հայրենիքի ապամութիւնը: Ապա ուներ
 Թամար թագուհւոյ օրերում Վրաստանի սահմանները այնպէս ըն-
 գարծակողը, նորա վառքն ու սրտիւր, այնքան բարձրացնողը: Եթէ
 ոչ հայ աղբի Զաքարիա սպասալարը և նորա եղբայր Աւանդ Սթա-
 րէղը: Ամբողջ հասարակութեան չեն հին ու նոր ժամանակնե-
 րում զանազան երկիրների մէջ երեւած, տաղանդաւոր հայերի ա-
 նունները և գործքերը թուելու համար: Մենք սորանով ուղեցանք
 միայն ցոյց տալ, որ հայոց ազգը քնդաքանկութեան ընդունակ և
 մարդկութեանը ծգտաւէտ ազգերից մէկն է և թէ նորա պատմու-
 թեան համար նորութիւն է հայի ստղանդի ներքան դալը: Հայոց
 ազգը նշանաւոր մարդիկ չաւ է ունեցել և շատ էլ պիտի ունենայ
 տակաւին...:

Բ.

Յայտնի է, որ այսօր մեզանից ոչ ոք կարող է ասել, թէ երեք
 չորս հարիւր տարի առաջ ուլքեր և ի՞նչ դասակարգի մարդիկ էին
 իւր նախնիքը: Վահմետական ազգերի քաղաքականութիւնը, որ չէ
 ընդունում յեղական ազնուականութեան սկզբունք, շուտով վերջ-
 րեց ու անհետացրեց հայոց միջից նախարարական, իշխանական և
 ազատական տոհմերի անունները, որոնք այնքան բաղմամբ էին
 Հայաստանի ազատ օրերում: Գուցէ ժամանակով, երբ հաւաքած և
 տարադրուած լինին մեր երկրի արձանագրութիւնները և զրջագրերը,
 կարելի լինի վերականգնացնել մի քանի հին տոհմերի յեղական պատ-
 մութիւնը, որ տակաւին դժուար է թուում մեզ: Բայց որքան դժուար,
 այնքան էլ հետաքրքիր են այդ պատմութիւնները, որովհետեւ հին տոհ-
 մերի կեանքը միշտ կապած է եղել Հայաստանի այս կամ այն գաւառի
 ներքին կենաց պատմութեան հետ: Եւ մինչև որ այդ գաւառների և
 իւրեանց տիրող տոհմերի կեանքը պատմաբանօրէն չըննուի, ան-
 կարելի պիտի լինի Հայաստանի և հայ ազգի օրինաւոր պատմու-
 թիւնը յօրինել: Մեր կողմից աւերորդ չենք համարում յառաջ
 բերել այստեղ քանի մի նիւթեր կոմս Դօնիս Մելիքեանի հայրենիքի
 և իւր տոհմական ծագման մասին:

Այժմեան Դօնի անուանեալ երկիրը, որից յառաջ է եկել
 կոմսի ազնականը, ինչպէս յայտնի է Թիֆլիսի նահանգի արհման
 հարաւային կողմն է և բաժանվում է երեանի նահանգից, ի վերջ

Դիլի լեռների շղթայով : Օտարագլի և հայ պատմաբանների ամեն լավ հին ժամանակը դա կազմում էր : Գուգարք անունների համադրի մի մասը, որ թէև Հայաստանի հիւսիսային նահանգներից մէկն էր, բայց երբեմն երբեմն վրայ ձեռքն էր անցնում : Բակուպէս Հայաստանի և Արաստանի բնական սահմանը համարելու է այժմեան Խրամ գետը, որ Ջաւախէթի լեռներից սկիզբն առնելով, անցնում է Բօրչալուով և Կոտրած անունների կամուրջի մօտ թափում : Կուր գետը : Սե իրաւ որ Խրամից դէպի հարաւ, այսինքն դէպի Հայաստան, թէ լեզուն, թէ աշխարհագրական անունները, թէ աւերակ հերը — ամենայն ինչ հայոց է, չնայելով որ վրացիք դարերով տիրապետել են այդ երկիրների վրայ :

Պատմական ժամանակներում մեր նախնիքը Գուգարքին միառանձին նշանակութիւն են տուել : Այդ նահանգի կուսակալները, որ Բդեշին էին անունակում, պարտական էին միշտ դէմ դնել հիւսիսային անգղերի արշաւանքներին ու չթողնել նոցա մտնել Հայաստան : Աղարշակ Ա. Բողոք Լօռին, այսինքն Մթին (այժմ՝ Ռուսերէն Մօկրիայ գօրի) լեռներից սկսած, Գեղայ գետի (հին Ջորագետ) բոլոր ձորը, մինչև Հոարսկերտ (այժմեան Կոտրած կամուրջի մօտ) տուեց Շարայի Քսերունքից յառաջ եկած Գուշար հայկազն իշխանին (Մ. Խոր. բ. 7) : Հարկ չկայ այստեղ մի առ մի պատմել թէ այնուհետև այդ գաւառը ինչպիսի և ում ձեռքը անցաւ : Սը յիշենք միայն, որ VIII դարու սկզբին, այն է 718 թուին, հայոց կաթողիկոս ընտրուեցաւ Յովհանէս Դ, որին իմաստասէր և փիլիսոփայ են անունակում : Մեր պատմիչները միաբերան վկայում են, որ այդ հայրապետը Տաշրայ Օձուն կամ Ուձուն գիւղից էր, իսկ Տաշր անունով յայտնի է Լօռուայ և մասամբ Պամբակի կամ Բամբակի ձորը : Մեր Յայրմուրքի մէջ (ապրիլի 17), ուր առաջ է բերած Յովհանէսու հայրապետի վարքագրութիւնը, ասած է՝ « Յովհան Օձնյին էր ի դաւառէն Տայոց, ի գեղջէն, որ կոչի Օձուն, յաղատ ասան է, ի քաջաց և յառաքին եաց... » Այստեղ զխառնոր նկատելու կետք այն է, որ թէև Տայքը մասամբ Տաշրայ գաւառին սահմանակից է, բայց Օձուն գիւղը, որ մինչև հիմայ էլ կանգուն կայ, Տաշրայ գաւառումն է և ոչ Տայքի : Ինչպէս ուրեմն համարեալ Յայրմուրքի ասածը թէ « Օձնյին էր » ի գաւառէն Տայոց : Այս խնդիրը լուծվում է աւանդութեամբ, որ կայ մինչև այսօր Օձուն, Արդուի և շրջակայ գիւղերում : Այդ աւանդութիւնը ասում է, որ Յովհան

խմաստասերը մի իշխանական ցեղի զաւակ էր, իսկ այդ ցեղը դադարած եկած էր Տայոց աշխարհից և ձեռք բերած Ուձուն գիւղի բոլոր տափարակը: Թէ երբ և ի՞նչ պատճառաւ զաղթած եկած է այդ իշխանական ցեղը, յայտնի չէ պատմութիւնից. սակայն պէտք է նկատել, որ Տայոց աշխարհի տէրերից մի այլ իշխանական ցեղ՝ Մամիկոնեանք՝ դարձեալ V-ից մինչև VIII դարը տեղափոխուել են Տայքից և եկել բնակուել Օձուն գիւղի գիմացը Դսեղ գիւղում, ուր մինչև հիմայ էլ կայ նոցա սերունդը: Ենթադրել պէտք է, որ Տայոց աշխարհը այդ միջոցում անապահով էր, այն ինչ Լօռուայ ձորը աւելի յարմար խալաղ բնակութեան համար: Նոյն տեսակ խորխոռունի իշխանների մի հատուածը Տուրուբերանի աշխարհքից եկել բնակուել էր ոչ հեռի Օձունից՝ Լալվար լեւան արեւմտեան հիւսիսային ստորոտում և իւր բնակութեան տեղը անուանել էր Խորխոռունի և խռակերտ, որ այսօր Խոժորնի է կոչվում: Ասածներիս ապացոյցները կարելի է գտնել այն արձանագրութեանց մէջ, որ կայ ժողոված Սարգիս վ. Զալալեանի աշխատութեան մէջ (ձանապարհ. ի Մեծն Հայաստան, հատ. ա. Թիֆլիզ. 1842):

Որ Զովհան Օձնեցին իշխանական կամ ազնուական հարուստ տոհմից էր, դորա ապացոյց կարող է լինել նախ Յայսմաւուրքի ասածը՝ «յազատ տանէ, ի քաջաց և յաւաքինեաց». երկրորդ՝ հայրայրապետի իւր մանկութեան մասին ասածը Դուին քաղաքի եկեղեցական ժողովում հարգացած ճառի մէջ: Երրորդ՝ պատմիչների միաբան վկայութիւնը, որ Օձուն և Արդուի գիւղերը նորա ցեղին էին պատկանում, իսկ այն ժամանակներում, ինչպէս յայտնի է, միայն ազնուականները իրաւունք ունէին կալուածատէր լինելու: Չորրորդ՝ այն մեծ գիտութիւնը, որ նա մանկութեան հասակում ձեռք էր բերել, նոյն արտաքուստ շքեղ ապրիլը (մօրուքի վրայ ոսկէ փռն ցանելը, մարգարտէ զաւազան կրելը և այլն), որ ի հարկէ մի հասարակ շինականի որդու գործ չէր, մանաւանդ, որ այդ ժամանակներում հայ իշխանազները դեռ եւանդ ունէին կրօնականութեան, և կաթողիկոսական գահի վրայ բազմողները մեծ մասամբ նշանաւոր իշխանական տոհմերից էին:

Այդ Զովհան Օձնեցի մեծ հայրապետը, ինչպէս յայտնի է, Ուձուն գիւղում շինեց մի մեծ եկեղեցի, որի պարսպում թաղուած է և նորա հայրը: Ապա, ինչպէս միաբերան վկայում են թէ պատմիչները, թէ Յայսմաւուրքը և թէ աւանդութիւնները, հայրապետը

իւր ձեռքով 729 թուին կաթողիկոս օծեց Դաւիթ Ա.՝ իսկ ինքը հեռացաւ անապատական սուրբ կեանք վարելու։ Այդ անապատը, որ մինչև հիմայ էլ կենում է, գտնվում է նոյն Օձուն գիւղից մօտ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմուտք, մի անտառոտ լեռան ստորոտում։ Այստեղ ձորակի վրայ շինուած կայ մի մուօթը, փոքրիկ և անշուք մատուռ, որի խորանում թաղուած է մեծ հայրապետը։ Մի մեծ, բայց անտաշ և անարձանագիր քար ծածկում է սուրբի գերեզմանը։ Ուխտաւորները գերեզմանի մէկ կողքից փորել են և մինչև այսօր էլ այնտեղից հող են տանում աչքացաւի, բորոսի, սոււարացաւի և այլ և այլ հիւանդութեանց դէմ գործածելու։ Տեղի դիրքը շատ բարձր է, գեղեցիկ և զուարթ։ Պատուական աղբիւրը վազում է մօտը և տակաւին ջրում այն քանի մի հատ ընկուզի մեծամեծ ծառերը, որոնք երևի թէ շատ հին ժամանակներից զարդարում են այս տեղերը։ Նթէ աւելայնեք սորա վրայ և այն քարը, որ աւանդութեամբ մի քարացած կնոջ արձան է, կամ թէ ձորում եղած երկու քարացած մեծ վեշապները և վերջապէս այն ատելութիւնը որ ունին յոյները դէպի այդ սուրբը, VIII դարում Հայաստանից յոյներնին դուրս քշելու համար — այն ժամանակ Օձնեցու անապատի կա՞՞նկարագիրը արած կը լինենք։ Անապատի առաջը, մի 10 րոպէի ճանապարհ ցածր՝ դէպի դաշտը, շինուած է Արդուի փոքրիկ գիւղը, որ նմանապէս Օձնեցու կալուածն է եղել։ Երկու փոքրիկ ձորակներ բաժանում են գիւղը երեք թաղ՝ Վիշապոյ ձոր, Տայինանց թաղ և Քալանթարանց թաղ։ Տայինանց թաղում դեռ ևս մնացած կայ մի քարուկիր մեծ շինութեան աւերակ, որ աւանդութեամբ Տայինանց իշխանական ցեղի պալատն է եղած։ Պատերի կուտակներից երևում է որ շինութեան մէջ արհեստ է եղել։ Գերեզմանատունը երկու է բաժանվում, մէկը անապատում, միւսը գիւղում։ Երկուսն էլ կիսով չափ հողով և մամուլ ծածկուած են և ոչինչ մի պատմական արձանագրութիւն չկայ գերեզմանաքարերի վրայ։ Ինչպէս երևում է, Արդուին շատ հին գիւղ է։ Մեզ 1872 թուին յաջողեց գիւղիս մէջ երկու տեղ կռապաշտական հին գերեզմանատուն գտնել՝ մինը տիկին Բիթիւան Գալանթարեանցի ¹⁾ տան մօտ՝ ձորի կողմը, և միւսը Մա-

1) Գիտէք ով է տիկին Բիթիւան Գալանթարեանը, Երբոր մօտենաք Արդուի գիւղին և շուները այն հաշը սկսեն, որ Հայաստանում լոյսարիւր

Թեր զիւղի ճանապարհի վրայ: Երկունք էլ անսպասելիութեամբ են, որ տակաւին մեր փրկչական Թուականից շատ առաջ այստեղ բնակուեցին և եղած:

Առհասարակ լուսին կամ Գրէգ. գետին ձորը, ինչպէս երևում է, իւր ամուր. դիրքով և դժուարագնաց ճանապարհներով, միշտ ապաստարան է եղած խաղաղութիւն վնասող ժողովուրդների համար: Բաւական է որ յիշենք թէ տասներորդ դարու վերջերում այստեղ էլ Բագրատունեաց մի ճիւղը անկախ Թագաւորութիւն է կազմում և քանի մի նշանուոր մարդիկ տալիս: Մինը գոցանից, այն է Գաւիթ Անհողին արքայի, տասնեմէկերորդ դարում շինեց կամ վերանորոգեց լուսի քաղաքը, որ յետոյ այնքան զեր խաղաց տե-

(օտարականի վրայ) հաշտ են անուանում, ձեր առաջը կուգայ մի ծառայ և ձիու զուգը բռնելով կը տանէ գէպի մի տուն, որ կանգնած է բլուրի վրայ և երկու երեք օկնեակներից բաղկացած քաղաքի ձևի մի շինութիւն է: Ձեզ կը դիմաւորէ այդտեղ մի միջահասակ տիկին, որի կենդանի ու համեստ աչքերը ցոյց են տալիս, թէ որքան գեղեցիկ պիտի լինէր դա իւր մանկահասակ հասակում: Այդ տիկինը Քեթևանն է: Քեթևանի հիւրը ասում է՝ «Երանի գործ չունենայի, միշտ այստեղ և այսպէս ապրէի», հիւրի ծառան՝ «այստեղ միայն գիտնի ծառաների պատիւը», իսկ ձին կէս ժամում այնպէս է գիրանում, որ էլ չի ճանաչուի: Այսպէս են պատմում պիւղացիք: Եւ ոչ ոք եղաւ, որ այս տիկնոջ տան մօտից անցնէր, ու արժանաւոր պատիւ չգտնէր: Եթէ ազնուական մի անձն է հիւրը և զուարճանալ կը սիրէ, Քեթևանը մի կողմը կը դնէ իւր ծխած չիբուկը և մինչև կէս գիշեր թաւը ձեռքին կ'ածէ և կ'երգէ «Քեթևան 0 շէլին»: Երբ հաւաք խօսին տան դռները ձայն հանեցին, ու դուք Քեթևանի տանը հիւր էք, անհանգիստ մի լինէք, շարունակեցէք ձեր քունը: Այդ տաւարածները եկել իմացրել էին Քեթևանին, որ Բորչալուեցի թուրք ղաջաղները կով կամ եզր փախցրել են այս գիշեր: Եւ երբ առաւօտը աչք էք բացում ու պատուհանից դուրս նայում, կը տեսնէք որ լեռան կողմից մի արագընթաց ձիաւոր է գալիս. դա Քեթևանն է իւր նժոյգի վրայ նստած. այն բոպէին նորա վրայ ոչինչ չկայ կանացի. ահագին գլխարկը գլխին, որի տակից երկար մազերը թափում են յետ ուսերի վրայ, գէմքը խոթոռած ու սարսափ ձգող, թիկունքի վրայ մի մեծ հրացան, չէրքէզի երկար շորը հաքած, երկու առիճանակ, Բուր և խանջալը վրան, երկայն կօշիկները ու քրտնած ձիու սրտի սաստիկ բաբախումը—այս այն Քեթևանը չէ, որ երեկոյեան ձեզ նուագում էր: Դա այժմ վերադարձել է աւազակներից խլելով փախցրած եղն կամ կովը՝ և կէս ժամից ձեզ մօտ դարձեալ առաջուայ հիւրասէր և կառավարիչ տան տիկինն է: Այս բոպէիս էլ այսպէս է ապրում տիկին Քեթևանը: Ի՞նչ է այս, որ դարի երեսոյթ է այս հայուհին...

ղական պատմութեան մէջ: Լօռի անունը միայն այն ժամանակից է հանդէս գալիս աշխարհագրութեան մէջ: Եթէ կամենանք այս անունը անպատճառ հայերէն լեզուով մեկնել, այն ժամանակ հարկ չկայ դորան ծագած համարել լօր անունով յայտնի պանրի կոչումից, ինչպէս կարծում են ոմանք, ընդհակառակը Լօռը հայերէն կը նշանակէ մամուռ, որով այնքան լի է Լօռի գաւառը: Նոյն իսկ խորհուրդին այս տեղերի համար ասում է (գիրք Բ. Ե.) «Խառնայ (վարչական արքայն) ղհիւսիսեաւ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց, Կիլիկիոյն և Ի մառախլուտ տեղիս մայրեացն և Ի լօռ աւէտա...» Եւ ճշմարիտ որ երկրիս խոնաւօղը և մամուռը հոչակուած են մինչև այսօր: Խնդիրը դորա մէջը չէ: Հնախօսութեան համար այս փոքրիկ դատաւր այնքան մութ կէտեր ունէ պահած, որոնց պարզաբանելը երկար ժամանակների և շատ մարդկանց աշխատանաց կարօտ է:

Բազրատունեաց թագաւորութիւնից յետոյ Լօռուայ գաւառը վրաց ձեռքը անցաւ: Այնուհետև այդ երկրի մէջ ծնունդ առան Զաքարէ և Իւանէ սպասալարների նման կտրիճ զօրավարներ և քաղաքագէտ անձինք և Տուտէորդի Յրիգոր եպիսկոպոսի նման հոգեւորականներ, որ դէմ դրին Կիլիկեցւոց ցանկութեանը Հայաստանեայց եկեղեցին Արևմտեանի հետ միացնելուն: Ախտալայի, Հաղբատի, Սանահնի, Հոռոմայրի, Քոպարի, Սձունի, Դսեղայ և միւս վանորէից, կամ Եղծօնի, Լայէնի, Լօռուայ և միւս ղղեակների և բերդօրէից արձանագրութիւնները վկայում են թէ այնուհետև ինչպիսի անձինք են ապրել այս գաւառի մէջ և կամ ինչպիսի գործեր են գործել:

Որքան յայտնի է, վրաստանի ազնուականների մեծ մասը կամ վերահաստատուել է և կամ նոր է ստացել ազնուութիւն Նազիր Նահից, որ այդպէսով կամենում էր իւր կողմը ձգել վրաստանի և Հայաստանի քրիստոնէիցը ընդդէմ Օսմանեան տէրութեան: Այնուհետև այս մօտ 150 տարուայ միջոցում այնքան քաղաքական դառն անցքեր են անցել այս երկիրներում, որ շատ քիչ հայ և վրացի տոհմ պահած կ'ունենայ Նազիրի տուած գրաւոր ապացոյց իւր տոհմաբանութեան մասին: Մեծ մասամբ ցեղերի մէջ փոխել է իւրանացի աւանդութիւն, որ, ի հարկէ, միշտ պատմական արժէք չունէ: Մի այդպիսի աւանդութիւն ասում է, որ Տայինենց ազգից երկու եղբայր կային, որոնք շահին նշանաւոր ծառայութիւններ մատուցին: Մէկին շահը վարձատրեց քաւան թարի տիտղոսով, միւ-

սին շինեց լօռուայ գիւղերի մէջէն: Եւ թէն երկու եղբայր սե-
րունդներն էլ Տայիննց ազգից են, բայց մեր օրերում մէկը յայտնի է:
Քալանթարենց տունանունով, միւսը Լօռուայէնք ենց կամ
Տայիննց տուն: Արայ թաղստորութիւնը մէկն էր, գարու վերջում
ներկայացրած էր ուսաց աէրութեանը, որոնք ագնուական
և կշխանական ցեղերի: Այդ ցուցակի վերջում Լօռուայ-Մէլէքի
շվէլէ (որդի) և Քալանթարի շվէլէն էր գրուած: Բայց
երկուսն էլ ազգանուն չեն, այլ պատահաւոր փոխանակաբանից
յառաջ եկած: Օրինակի համար՝ Թէֆլէն ու Շէքուհեանց
տունը վրաց ժամանակ յայտնի էր և իբրեւ Խօջենց տուն կամ
Միշկարբաշուէնց տուն, առաջինը Խօջայ պատնաւանունից առ-
նուած, երկրորդը միշկարբաշուէ թէան պաշտօնից: Սորանով է
մեկնվում թէ ինչու վրաց ուսաց համար պատրաստած ցուցակում
լօռու (լօռիս) Մէլէքի որդի (շվէլի) էր առած: այնինչ թողովորդի
մէջ այդ տոհմն մինչև հիմայ էլ յայտնի է իբրեւ Տայիննց տուն:

Կը մնայ հիմայ մի հարց թէ արդեօք իրաւ Տայիննք Յովհան
Օճնեցու տոհմի մնացորդներն են: Այժմ երբ ամբողջ 1100 տարի
է անցել Օճնեցու կենաց և մեր մէջ, անկարելի է գրաւոր կերպիւ
ապացոյցներ յառաջ բերել: Նոյն իսկ Տայիննց ցեղը անկարող է
ունենալ այդպիսի ապացոյցներ: Կը մնայ յոյս դնել գրչագիրների
հրատարակութեան և հնախօսական ազգայնականութեան վրայ
իսկ այժմ բաւականապէս եղած լատինագրութիւններով, որ յօգուտ
այդ ենթադրութեան են...

Ա. ԵՐԻՑԵԱՆ

ԱԶԳԻ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Մաքերը ծաղիկների նման աւելի փայլ ունին, երբ
նոցա առանձին առանձին ենք վեր առնում:

(Բառաս)

Մարդուս առաջին առաքինութիւնն է — զոհել իւր անձը հայ-
րենիքին: (Բժնադաս)

Անկարելի է ստրկացնել մի ազգ, որ հաստատ կամք ունի ա-
զատ լինելու: (Սէն Ժերմէն)

Այն բնազդումը որ մարդոյս յատկանիշը կարող է համարուիլ,
ամենագեղեցիկը, բոլոր բնազդումներէից ազնիւը — հայրենասիրու-
թիւնն է: (Շոպենհաւեր)

Ազգերի բարօրութիւնը կարող է ծնուիլ միայն իւրեանց սեպ-
հական հողի վերայ: (Դը Բարան)

Որքան և փոքր լինի հայրենիքը, ազնիւ սրտումը ամենամեծ
տեղն է բռնում: (Սէն Ժերմէն)

Հայրենասիրութիւնը, կուզէ ամփոփէ մի մեծ աշխարհ, կուզէ
վերաբերի մի փոքր երկրի, միշտ վսեմ զգայմունք է: (Սէն Ժերմէն)

Կուրացած, խաբուած դատարի փայլունով,

Արհամարհիր քու հայրենիքը,

Ամաչիւր նորա հին վարը ու բարբիջ:

Եւ զայ ժամանակ, աչքերդ լցուած
 Դառն արտասուքով, սիրտդ կը քաշուի
 Սաստիկ կարօտով դէպ' հայրենական
 Բարձր սարերը, և քեզ կը արիւն
 Սաստիկ արտմութիւն, երբ օտար և կրում
 Կը լսես հովուական այս տարւէ երգերը,
 Որոնց վերայ այժմ ծիծաղում ևս դու:
 Ո՛հ, հայրենիքի սէրը զօրեղ է...

(Շեւեր)

* *

Այն իսկ հայրենեաց ծովը, քաղցր և ախարձ է մեզ:
 Եւսմամբ գծի գամ միմեաւս միմեաւս աչում (Գրեթէ Կօզ)

* *

Ստրկացած ազգը երջանիկ օրեր չունի: (Գեւորգի)

* *

Ամենայն ազգ որ ցանկացէլ է ազատութիւն, միշտ ազատ է
 եղել: (Մարտին Գեորգի)

* *

Ըստ երկնային ամենազգային ազգերը աւելի են սիրում իւր
 րեանց հայրենի երկիրը: (Անէր)

* *

Այն ազգերը որոնք ամուր կապուած են իւրեանց դաւանա-
 թեան հետ, կը լինեն յազմող և կը լինեն համարեա թե
 միշտ անկալութիւն: (Բուսսոն)

* *

Ստրկութիւնը հայրենիք չունի: (Գեորգի)

* *

.....Ինչն է աւելի
 Ամեն, որբաղան մարդկօրէն բարի,
 Բան հայրենիքի համար կուրիլը:

(Շեւեր)

Եւ այն ժամանակ Եւսմամբ գծի գամ միմեաւս միմեաւս աչում
 (Գեորգի) Եւսմամբ գծի գամ միմեաւս միմեաւս աչում

Եւ իւր տատուի համար զի հում չէ ամեն բան:

(Գեորգի)

* *

Շուտ ընտելանում է մարդ սարկութեան,
Եւ հեշտ սովորում է հնազանդութեան,
Երբ որ զըզուած է ազատութիւնից:

(ԳԷՈՒԷ)

Միտքերս յիմ ամենայն զմեռ միտքերս յիմ ամենայն զմեռ

Այդպէս համար անխախտութիւնը մի ժողովրդական ոյժ է:

Միտքս յիմ ամենայն զմեռ միտքերս յիմ ամենայն զմեռ

Եւ իմ գերդաստանը ինձանից աւելի եմասիրումս հայրենիքս
գերդաստանիցս աւելի, իսկ անկողնիքս հայրենիքիցս աւելի: (ՅԵՆԷՆԵ)

(ԵՄԵՆԵ)

Մարդկանց զգացմունքները անբնական նման են, որոնք այնքան
աւելի մեծ թաղի և աւելի թաղի շրջաններ են զճուռ, որքան աւելի
հեռանում են կենտրոնից: (ԲԷՆԷՆԵ)

Մի քանի մարդիկ կարծես երկնում են պստաբոց հայրենասիր-
ութիւնը շատ մնաս չկրէ զգացմունքների տարածութեանը և այն
զաղափարներից, որ ծնունդ են եւրոպական քաղաքակրթութեան ոյժ-
մեան դրութիւնից. գուշակում են թէ հայրենասիրութիւնը հեռու-
հեռու պիտի թուլանայ և պիտի անյայտանայ համաքաղաքացիու-
թեան մէջ: Եւ չեմ կարող համակրել այդ կարծիքներին: Հայրե-
նասիրութիւնը նոյն վիճակին պիտի ենթարկուի որին ենթարկում են
այսօր մարդկանց բոլոր կարծիքները, բոլոր գործողութիւնները, բո-
լոր զգացմունքները: Համաձայնում եմ որ այս սէրը նոյնպէս դառնա-
պարտում է անընդհատ խօսակցութիւնների, վէճերի և քննու-
թիւնների առարկայ լինել: Եւ դատապարտում է այսուհետեւ չլի-
նել մի նախապաշարմունք, մի սովորութիւն, մի կայր և բացարձակ
կրեւով, նա չի մեռնիլ, ինչպէս որ չեն մեռնիլ մարդու միտքը
բնական և օրինաւոր զգացմունքները, այլ ընդհանրապէս մարդ-
բուեով և աշխուհաբուեով յաղթող գուրս կը գայ: (ԳԷՆԵ)

Մի ազգ չպէտք է մեռնիլ, նա չի կարող մեռնիլ: (ԳԷՆԵ)

Ով որ բռնութեան տակը ճնշուած է
 Նա սուրբ իրաւունք ունի պահանջել
 Որ ամէն ազնիւ մարդ օգնէ իրան: (ՇԵԼԷԲ)

Լուծը մի բանու է, որի բանալին մեր զրպանումն է գտնվում:
 (ԳԵՐԻՐՈՒՆ)

Այդ, այդ մոքին նուիրուած են միշտ իմ սիրան ու հոգին.
 Կա իմաստութեան տուած անհերքելի վերջին վճիռն է:
 Միայն նա արժանի է աղատութեան, նոյնպէս և կեանքին,
 Ով որ ամէն օր երկուսի համար պատերազմում է:
 (ԳԵՐԷ)

Մարդս մի սահմանափակ էակ է թէ սրտով և թէ մարմնով: Պէտք է հետզհետէ բարձրացնել նորանց իրանից դէպի զերդաստանը, գեր-
 զատտանից դէպի հայրենիքը, հայրենիքից դէպի մարդկութիւնը: Այս
 աստիճաններից անցնելով, նա կարող է հասնել և արգարե հաս-
 նում է սիրոյ ամենաբարձր զգացմունքներին: Նախ և առաջ նա ի-
 րան է սիրում, յետոյ կատարելագործւելով իւր կնոջը և որդոցը
 իրանից աւելի է սիրում: Շարունակելով կատարելագործւել նա
 հասկանում է որ իւր հայրենիքի բաղդատորութիւնը իւր զերդաս-
 տանի բաղդատորութեան հետ է կապուած, և նա երկուսին էլ
 գրեթէ համահասար կերպով է սիրում: Գուք կարող էք առաջ-
 նորդել նորան մինչև նոյն իսկ ամբողջ մարդկութեան սէրը, բայց
 միայն այն աստուածային սանդուղքի աստիճաններով, որ բարձրաց-
 նում է նորան իրանից դէպի զերդաստանը, հայրենիքը, մարդկու-
 թիւնը և վերջապէս դէպի Աստուած: Պահանջել որ նա ամբողջը
 սիրէ մասից առաջ, մարդկութիւնը իւր հայրենիքից առաջ, հայ-
 րենիքը իւր զերդաստանից առաջ, այդ նշանակում է սխալ զաղա-
 փար ունենալ նորա բնութեան վրայ, նորա Ֆիզիքական և բարոյա-
 կան ոյժերի վրայ: Ասացէք նորան որ Ֆրանսիան սիրելուց առաջ
 Եւրոպան սիրէ և իւր զերդաստանից առաջ Ֆրանսիան, որ իւր սըր-
 տին մօտիկ եղողներից առաջ աւելի հետաւորների համար աշխատէ,
 և զուք, ծիծաղելի ուսույիչ, մի հեգնական անհնազանդութիւն
 կրտսանէք: Այդ միևնոյնը կը լինէր եթէ լուսնին ստիպէիք արեգակի
 շուրջը դառնալ, փոխանակ նախ երկրի շուրջը պտտեցնելու նորան,
 և ապա արեգակի շուրջը, որ լուսնի մոլորակային շարժողութեան

ԱԶԳԻ ՆԻՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

սովորական՝ բայց անուղղակի կենտրոնն է: Մէկ խօսքով, մարդս, այս սահմանափակ էակը, պէտք է աստիճանաբար բարձրանայ մինչև այն ամբողջը, որի հետ կամենում էր ձուլել նորան: Այս ընթացքը բռնելով նա կր բարձրանայ, իսկ հակառակ դէպքում նա ամբողջից կ'իջնի զէտի իւր անձը: (Թեք)

Առանց ազատութեան հայրենիք չկայ: (Թեքեւ)

Անիրաւ հայրենիքի հետ նոյնպէս վարուիլ ինչպէս խորթ մօր հետ՝ լաղութիւն պահպանիր: (Պե՛ւ Գորան)

Այս եւս մի իրողութիւն էր որ մարդկութիւնը զանազան ժողովուրդների է բաժանուում: Իւրաքանչիւր ժողովուրդ այնպիսի մարդկանց հաւաքումն է որ կրօնը, օրէնքները, սովորութիւնները, նմանօրինակ լեզուն, ծագումը, փառքը, դժբաղդութիւնները, յոյսերը, այս բոլոր տարրերը կամ նոցանից մի քանիսը միայն սերտ կապում են մի ընդհանուր բարեացականութեամբ, անձնասիրութիւն առ նուանել այն բարեացականութիւնը մի ժողովուրդի անդամներին: Այժմ եղած շահերի ընդհանրութիւնը, նոյնը կը նշանակէր ինչպէս եթէ մարդ պարսաւելու ցանկութեամբ ոգևորուած՝ կամենար ստորացնել հայրական սէրը եւ որդիական սէրը՝ ներկայացնելով նոցա իբրեւ դաւաճանութիւն իւրաքանչիւր հօր եւ որդու մէջ: (Սեւե՛ Գեւե՛)

Հայրենասիրութիւնը մի հրաշալի տեսիլ է, որ իւր ցնցումների միջոցին յաղթում է բնութեանը: (Խաւս)

Սեր հայրենիքը ճշմարտապէս վսեմ սիրով սիրելու համար, պէտք է սկսենք առլ նորան մեղանով այնպիսի քաղաքացիք, որոնք ոչ թէ ամօթ՝ այլ պատիւ բերեն նորան: Ծաղրել կրօնը, բարի բարքը, եւ հայրենիքը արժանապէս սիրել նոյնքան անհար է, որքան յարգել մեր սիրած կոռ՝ եւ երեւակայել թէ հարկադրուած չենք հաւատարիմ լինել նորան: Եթէ մի մարդ անպատուում է տաճարի սեղանը, առանց նստան ուրիշ թիւնը, համեստութիւնը, ազնուութիւնը, եւ ազաղակ: Իսկ հայրենիք, հայրենիք, մի հաւատաք նորան:

որովհետեւ նա կեղծաւ որ հայրենասէր է, նա անտիրաւ քաղաքացի է:
Միայն առարկինի մարդը կարող է լինիլ ճշմարիտ հայրենասէր, այն
մարդը որ հասկանում է, որ սիրում է իւր պարտաւորութիւնները
և աշխատում է դորձ դնել նոցա: (ՆԵՒԷՅՈ ՊԵՆԷՅՈ)

* * *

Նա թշնամի է հասարակութեան,
Ով որ օգնում է միայն ինքն իրան:
(ՆԵՒԷՅՐ)

* * *

Ազդերը մի նշանակութիւն ունին աշխարհում, չէ կարելի բանի
տեղ չդնել նոցա, և ոչ զիպչել նոցա սովորութիւններին, ձգտում
ներին և ամենաթանգ շահերին: (ՂԵ ՍԷՊԵ)

* * *

Մարդիկ չեն հասնում իւրեանց իղձերի իրադործման, որով-
հետեւ նոցա կեանքը կարճատե է, բայց այն բանին, որին մի ժողո-
վուրդ ձգտում է հաստատամտութեամբ և յանուն իրաւունքի, վերջի
վերջոյ հասնում է, որովհետեւ ազգը չէ մեռնում: (Լ. ՄԷԷԷ)

* * *

Չէ, բռնութիւնն էլ

Ունի մի սահման: Երբ հալածուածը

Ոչ մի տեղ դանում չէ արդարութիւն,

Երբ անտանելի դառնում է լուծը --

Նա վստահ հողով դէպի երկինքն է

Մեկնում իւր ձեռքը և վեր բերում իւր

Յաւիտեական իրաւունքները,

Որոնք վերեւ անվաճառելի

Եւ միշտ հաստատուն կախուած են, ինչպէս

Նոյն ինքն ասողերը: -- Բնութեան սկզբնական

Դրութիւնը կրկին վերադառնում է

Ուր մարդ կանգնած է լսի մարդ մարդու դէմ --

Եւ թէ ուրիշ հնար էլ չէ գտնվում,

Որպէս վերջին հնար տուած է նրան սուրբ:

(ԸՆԷՐ)

Ո՛վ որ մեռնում է հայրենեաց համար
Նա շատ է ապրել աշխարհիս վերայ:

(Խոստովանողի տղի երգ:)

*
* *

Ո՛հ, տարտախելի նշաններ ունի այս ժամանակը,
Ստորը բարձրանում, բարձրը իջնում է:
Կարծես ամեն ոք կատարուած տեսնում է իւր ըզձերը,
Երբ որ ուրիշի տեղը խլում է իւրը:
Միայն այն ժամանակ իրան երջանիկ նա համարում է,
Երբ որ էլ ոչինչ չէ զանազանվում,
Երբ որ մի հոսանք ամենքիս խառնած քշում տանում է:
Եւ անհետացնում ովիկանսում:

(Գէօրգի)

Ա. Յ.

卷之六

+ ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ-ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

† ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ-ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

五

1:

Heavenly

υρδων.

կասեանը ծառայում էր Կովկասում իբրև ինժեներ և իւրեան յատուկ բարեղծութեամբ կատարել է բոլոր յանձնարարութիւնները: 1850-ին բոլորովին թողեց ծառայութիւնը. սակայն նորա արձակուրդը երկարատև չեղաւ և իւր բուն կոչման հետևելով նա նախադասեց իբրև մայոր մտնել ապշերօնեան դունդը: 1853—55 թ. լեռնաբնականների դէմ մղած պատերազմների միջոցին Գաղստանում նորա անունը սկսում է հետզհետէ հռչակուել: 1855 թուին նա ստանում է փոխ-գնդապետի աստիճանը և վերջապէս 1859-ին իբրև գնդապետ Տէր-Ղուկասեանը սկիզբն է դնում Գունիբի առման: Օգոստոսի 9-ին նա իւր գնդով բարձրանում է Գունիբի վրայ և այն պիտի հմուտ թիւն և անվահեր քանջութիւն է ցոյց տալիս որ ստանում է Սուրբ-Ղէորգ պատուանշանի 4-դ աստիճանը, մի պատիւ, որ այն ժամանակ մեծ արժէք ունէր: 1865-ին նա գեներալ-մայորի աստիճան ստացաւ և միայն վերջին պատերազմի սկսուելուց անմիջապէս առաջ ստանում է գեներալ-լէյտենանտի աստիճանը, իսկ պատերազմը սկսուելուն պէս նորան յանձնվում է Երևանի զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը, միակ զօրաբաժին որ ամբողջ արևելեան պատերազմի ժամանակ ոչ մի անգամ յաղթուած չէ եղել:

Այստեղ նա ցոյց տուեց այն մեծ յատկութիւնները և զինուորական հանձարը, որ դասում են նորան երևելի զօրավարների կարգը: Գրամ-դաղի և Գայեարի ձախառամարտները, Բայազէթի ազատելը այնպիսի գործեր են որ պատմութեան սեպհականութիւն են դարձած և հարուստ նիւթ են մատակարարում զինուորական գիտութեան: Մանաւանդ նշանաւոր կը մնայ պատմութեան մէջ նորա նահանջը դէպի սահման: Դսինք թէ ի՞նչ է ասում նորա ռուս կենսագիրներէն մէկը այս գործի մասին. «Յիշենք այն տխուր օրերը, երբ Ձիւլինի պարտութիւնից յետոյ Տէր-Ղուկասեանը սկսեց իւր երևելի նահանջը դէպի մեր սահմանը: Հալածուած յաղթութիւնից խրախուսեալ տաճկական զօրաբաժնից, իւր առաջն ունենալով Բայազէթը պաշարող զօրախումբը, առանց փամփուլոյնների, բեռնաւորուած 2500 հայ գերդաստանով, որոնք մեր (իւրեանց հայրենակցի) օգնութեան էին դիմել, և հետն ունենալով 600 հիւանդ և վերաւորուած զինուորիկներ, նա քայլ առքայլ կատարեց այդ նահանջը, թոյլ չտալով թշնամուն շօշափել իւր թանգագին սիրեցեալ գորքերի մազին անդամ: Ի վերջէ որ Նւրուպայի թերթերը հռչակեցին այս երևելի գործը, համեմատելով

Տէր - Ղուկասեանի զօրաբաժինը 10,000 յոյն կիւրօպեղեաններէ հետ: Իբրեւ սոսկ զինուոր վերարկուն ծածկած, բոլոր զօրաբաժնի առաջ հսկում էր նա գիշերը: ամբողջ մի զօրաբաժնի հրամանատար, զենեակալ - լէյտենանտ, նա երեք օր մի տաք բան չէր կերած, մի բաժակ թէյ չէր խմած... Ի՞նչպէս պէտք է պրոուէր նորա սիրտը երբ առաջ էր գնում Սողանլուի զօրքերի հետ միանալու, և իւր խնամքին յանձնուած զօրքը, որ այնքան սիրում էր իրան, քայլում էր առանց հացի, կերակրուելով մնով առանց աղի, տանջվում և չէր դանդաւում: Ի՞նչ պէտք է լինէր նորա հոգեկան դրութիւնը երբ առաջնանգամ իւր զօրքի մի մասը ուղարկեց Բայազէթը ապաստելու և ստիպուած էր նոցա յետ կանչել տաճիկներէ յարձակման պատճառով, դատապարտելով Բայազէթի բերդապահ զոնըզը զոհ գնալ թշնամուն կամ սովամահ լինիլ: Ձեր անձը դրէք բարի և մարդասէր հրամանատարի տեղ, որպիսի էր Տէր - Ղուկասեանը — և կրտսնէք, թէ ինչ կրնանա՞նք այսպիսի բռնակներ զգալ. սոքա ամբողջ տարիներ արժեն և արագ մօտեցնում են դերեղմանին:

Տէր - Ղուկասեանի այս 25000 հայ դերդաստան զաղթեցնելու շարժառիթները, դէպի իւր արեւտկիցներն ունեցած յարաբերութիւնները և ընդհանրապէս այս զաղթականութեան պատմութիւնը կարող են լուսաբանուել միայն ապագայում:

Բայազէթը ապաստելու գործը և նահանջը Տէր-Ղուկասեանի զինուորական փառքի ամենափայլուն գոհարներն են: Իւր արած այս բոլոր քաջագործութիւնների համար նա Սուրբ - Գէորգի պատուանշանի երրորդ աստիճանն ստացաւ:

Գեներալ Յովհաննէս Ղազարեանի մահուանից յետոյ նա տէկիներէ դէմ ուղարկուած զօրքի հրամանատար նշանակուեցաւ: Այս տեղ ևս նա ցոյց տուեց թէ որպիսի խնայողութեամբ է վարվում ռուսաց արիւնի և դրամի հետ: Վերջը նորան յանձնուեցաւ Կովկասեան երկրորդ զօրաբաժնի ղեկավարութիւնը, որ այժմ նորա մահուանից յետոյ ամենայն իրաւամբ անցել է մի այլ հայազգի հոգաւորում գեներալ - լէյտենանտ Ալիսպեանի ձեռքը:

Բէհբութ Շելիմբէկեանի և Յովհաննէս Ղազարեանի մահից յետոյ այս երրորդ երեւելի զօրավարն է, որին կորցնում է Ռուսաստանը:

Տէր-Ղուկասեանը արդարեւ երեւելի մարդ էր և զօրավար: Զինուորները պաշտում էին նորան և հաւատում նորա բաղդաւոր աստ-

ղին: Նորա գինուորական գլխաւոր ձիրքերից մէկը այն անդորրու-
թիւնն էր, որ վիտէր պահպանել ամենադժուար բոպէներին: պա-
տերաշմելու ժամանակ բոլորովին հանդիսա էր նորա անոթքին տեսքն,
իսկ զօրքերին վատահոլթիւն էր ներշնչում: Նա զարմանալի ընդուն-
նակութիւն ունէր ձգնաժամին խրախուսել զօրքը, ազնիւ ոգևորու-
թիւն ներշնչել նոյն իսկ ուս. գինուորին: Յիշեմք այստեղ մի դէպք
Բայազէթն ազատելուց առաջ. «Փոքրիկ երեսնեան զօրաբաժինը,
պատահում է Տէր. Ղուկասեանի զինակիցներից մէկը շուտաքայլ շար-
ժողութիւններից և պաշարների պակասութեան պատճառով բոլո-
րովին ընկել էր ուժից. շարունակել ճանապարհը անկարելի էր, սա-
կայն պարտքը տոկոսում էր գնալ արեան գնով աղատել ընկերնե-
րին: Գնե՛րալը մտաեցաւ զօրքի կարգերին և բարձր ազաղակից. «Նշ-
բայրներ, մերոնցը սովով են սպանում, մերոնք տանջվում են և մեռ-
նում Բայազէթում: Այսուհետեւ ես ասլուրել չեմ ուզում: Ինքս էլ
կ'ուզեմ մեռնել: Գնանք նոցա հետ մեռնելու...» Պէտք էր տեսնել
թէ այս խօսքերից յետոյ ինչպէս դղււաց ամբողջ բանակը. սպա-
ները մերկայիքին սուրբերը, գինուորները դէպի վեր բարձրացրին հրա-
ցանները և «ուրրա» աղանդակելով համարեա թէ առանց փամփուշտ-
ների, առանց պաշարեղէնի, սոքա մի քանի բոպէից յետոյ արդէն
արագընթաց քայլում էին դէպի Բայազէթ:»

Իբրեւ մարդ վերին աստիճանի համակրելի և առաստաճուն էր.
իւր ուռճիկ մեծագոյն մասը նա ծախսում էր իւր ազգականների զա-
ւակաց կրթութեան վերայ: Հայ գեներալներից շատերին յատուկ ան-
շահասիրութեամբ նա երբէք չէ ձգտել իւր նիւթական դրութիւնը
բարւոքելու. իւր մահից յետոյ իբրեւ կայք մի քանի ուսրի թողնց
միայն, այնպէս որ տէրութիւնը իւր վրայ ընդունեց թողման ծախ-
սերը, թէև քաղաքն էլ իւր կողմից ցանկութիւն յայտնեց այդ
ծախսերը հողալու պատիւը վայելել: Իւր անշահասիրութեամբ
նա ականայ յիշեցնում է մեզ մի այլ մեծահոգի զօրավար՝ իշխան
Մովսէս Արղութեան Նրիպնաբաղուկին, որ արտասահման բժշկուելու
միջոցին Նիկողայոս I Կայսեր առաջարկած նիւթական օժանդակու-
թիւնը չընդունեց, պատասխանելով թէ «ուսաց գեներալը այնքան
ուռճիկ է ստանում որ նիւթական օժանդակութեան կարօտ չէ:»

Յունկար Ծ-ին կէսօրից յետոյ, 4¹/₂ ժամին, հանդուցեալի մար-
մինը «Լօնդօն» հիւրանոցից հանդիսաւոր կերպով տարան վանքի
մայր եկեղեցին: Վաճառականներն ու արհեստաւորները այդ

միջոցին ի պատիւ հանգուցեալին փակեցին իւրեանց խանութները: Միւսօրը քաղաքի ներկայացուցիչները արտաքոյ կարգի նիստ կազմեցին, ուր որոշուեցաւ քաղաքի հաշուով մի փայելուչ մահարձան կանգնացնել նորա զերեզմանի վրայ: Կիւրակի, յունվարի 11-ին, մեծ հանդիսով կատարուեցաւ Տէր-Ղուկասեանի թաղումը: Ժողովրդի ահագին բազմութիւն լցնում էր եկեղեցին, գաւիթը, բոլոր շրջակայ փողոցները, եկեղեցու պարիսպը շրջապատող աների տանիքները ծածկուած էին բազմութեամբ: 10 ժամին սկսուեցաւ պատարագն, որին ներկայ էին ի միջեւ այլոց Կովկասեան բանակի ղեներալները, անդա-կան իշխանութեան ներկայացուցիչները, բոլոր քրիստոնեայ և մահ-մետական դաւանութեանց բարձրագոյն հոգեւորականները և օտար պետութեանց հիւպատոսները: Պատարագիչ սրբազան Գրիգոր եպիս-կոպոսը իւր ազգու յիւսիսեանի մէջ առատութիւն մաղթեց այն աղբիւրին որ տուել է Շելկովնիկեաններ, Ղազարեաններ և Տէր-Ղու-կասեաններ, որպէս զի նա այս սրանց արժանաւոր յաջորդներ ի փառս և ի պարծանս ազգի: Այնուհետեւ խօսեց Ամբրոսիոս վարդապետ Ռուբինեանը, Տաճկաստանի 3 միլիոն հայերի կողմից ցաւակ-ցութիւն յայտնելով այս մեծ կորուստի համար: 12½ ժամին եկաւ Նորին Բարձրութիւն Մեծ Իշխան իւր աւագ որդու հետ միասին և հանգուցելոյ դագաղը դուրս բերին եկեղեցուց և հանդիսաւոր կերպով տարան դէպի զերեզմանը: Դագաղի առջևից երկու շքեղ պատկներ էին տանում՝ մէկը նուէր քաղաքից, միւսը զաղթականների մասնաժողովից: Դագաղը կրում էին Մեծ Իշխանը և հանգուցեալի ընկերները:

Երբ եկեղեցական ծիսակատարութեան վերջին մասը աւարտուե-ցաւ, թնդանոցների և հրացանների որոտումը յայտնեց քաղաքին որ հայ զիւյազնի նշխարքը զերեզման իջեցրին:

չեայ կամ ուրիշ գեղեցիկ դերասանուհի մը կամ ասոնց ամենը մէկէն դեր ունենան ներկայացման մը մէջ, կատակերգութիւնն կամ ողբերգութիւնն որչափ ալ ազէկ չըլլայ՝ դարձեալ թատրոնը հանդիսականներով կը լեցուի:

Ինչպէս առանց գործքի հաւատքը մեռեալ է, այնպէս ալ առանց գեղեցիկ դերասանուհւոյ ամենէն ընտիր ողբերգութիւնն մեռեալ է:

Դուք ալ այսպէս պիտի մտածէիք եթէ տկանատես ըլլայիք այն իրարանցումին, որով քանի մը տնօրէններ թաղէ թաղ կը պտրտին այս օրերս աղուոր դերասանուհիներ փնտռելու համար:

Եւ այս եղանակաւ կարելի է միթէ ծաղկեցնել հայ թատրոնն, ուր դերասանուհիներն ազգային են—և ներկայացումներն օտար:

Սիջադիւղի Բարեսիրաց Ընկերութիւնն կը պատրաստուի ներկայացումներ տալու քանի մը օրէն. առաջին ներկայացումն պիտի ըլլայ Նէյլի աշտարակն, գեղեցիկ պիեսա եօթը պատկերով, որուն մէջ դեր պիտի ունենայ տիկին Հրաչեայ, գեղեցիկադոյն պիեսա մէկ պատկերով: Հանդիսականներուն հարիւրին իննսունը լինը մէկ պատկերը տեսնելու կ'երթան և հարիւրին մէկը՝ եօթը պատկերը տեսնելու: Իննսունը լինը հոգի շատ չէ՞ մէկ պատկերի համար. մէկ հոգի քիչ չէ՞ եօթը պատկերի համար:

Ուրիշ կէտ մ'ալ կայ:

Այդ մէկ հոգին ի՞նչ օգուտ պիտի քաղէ այդ ներկայացումին որ բնաւ ազգային կեանք չպարունակեր իւր մէջ:

Ո՛ր էր, ինքզինքնիդ բանաստեղծ, փիլիսոփայ կարծող պարոններ, ինչո՞ւ ազգային կեանքին վերաբերեալ թատրերգութիւններ չէք գրեր ազգային թատրոնը ծաղկեցնելու համար, ժողովրդեան վարքն ու բարքն ուղղելու համար: Եթէ կը վախնաք որ ձեր հեղինակութիւններն յարգ և պատիւ չեն դռներ՝ կը սխալիք. քաջալերուեցէք, ո՞վ վախկոտ հեղինակցուներ, գեղեցիկ դերասանուհի մը կը ծածկէ ձեր թատրերգութիւններուն ազեղութիւնները, օն անդր սիրտ առնէք և ջանացէք սիրուն դերասանուհիներով փայլեցնել ձեր հնազեալ հեղինակութիւնները...

5.

Հնորհաւոր նոր վարչութիւն և բարի սահմանադրութիւն: Եւ որ վարչութիւնն որ չորս ամիսներէ ի վեր կազմուելու վրայ էր՝ վերջապէս կազմուեցաւ. Հնորհիւ Աստուծոյ:

Յարգ. Տար Աստուած որ թղթակազմ չլլար և քանի մ'օրէն չպատըռուէր: Զայնով ինչ որ աստուած զայն ընտրեալ է իր ընտանեկն ինչպէս չա՛յր են ի ք' հետեւեալ կերպով ո'կը շարէն նոր վարչութեան անձերը:

Ս. Մաթէոս եպիսկոպոս՝ կրօնական գործող միջնորդս մի ժամանակ զայն ընտրեալ է իր ընտանեկն ինչպէս չա՛յր են ի ք' հետեւեալ կերպով ո'կը շարէն նոր վարչութեան անձերը:

Մեծ. Միքայէլ էֆ. Մումճեան՝ յարաբերական գործող խորհրդական,

» Տիգրան » Եղստեֆեան՝ ներքին գործող »

» Միքայէլ » Մամիկոնեան՝ կրթական »

» Գարեգին » Մէլքեան տնտեսական »

» Սերոբէ » Ազնաւուրեան՝ դատական »

Ահա այս մեծապատիւ անձերուն ձեռներուն մէջն է այժմ ազգին սանձերը:

Մաղթենք որ սոյն նոր վարչութիւնը հինը փնտռել չտայ մեզ:

... խոնկի մեջ 7. ուրիշ մի խորհրդական չի:

Պիլէճիկի առաջնորդ Տէր Ղևոնդ եպիսկոպոս նամակով մը կ'իմացունէ ամեն. Ս. Պատրիարք հօր որ պաշտօնէն պիտի հրաժարի, վասն զի Պիլէճիկի մէջ ոչ մարդ կայ եղեր, ոչ դրամ և ոչ զգացում:

Պիլէճիկի գեր. առաջնորդը հրաժարելու տեղ առաջարկելու էր Ս. Պատրիարքին որ մայրաքաղաքէս քիչ մը մարդ, կտոր մը զգացում և բաւական քանակութեամբ դրամ ղրկուէր իրեն, որպէս զի կարենար իւր պաշտօնը շարունակել:

Այս երեք հազուադիւտ բաներն անշուշտ անհրաժեշտ պէտք են նորին գերապատուութեան որ, ինչպէս կ'երևի, ինքն ալ չունի իւր վրայ ոչ դրամ, ոչ զգացում և ոչ մարդ, եթէ ինքն օւնեցած ըլլար, հարկաւ իւր ժողովրդեան ալ փոքրիկ մաս մը կը համներ:

8.

Նոր վարչութիւնն նիւտ ըրաւ պատրիարքարանի մէջ և դիւանատան պաշտօնէայնեքու վարչութեան վրայ խորհեցաւ, խօսեցաւ և մեկնեցաւ:

Վարչութիւնն ազգային ժողովոյ անկից առաջ քուէարկած ելմտացոյցով չէ կարող իւր պաշտօնն անթերի կատարելու: Եւ իր կարծեմ որ ազգային ժողովն կամ ելմտացոյցը պիտի փոխէ կամ այն հրահանգներն, զորս տուած է վարութեան: Եթէ ոչ մին փոխէ և ոչ միւսն՝ վարչութիւնն պիտի անդամալուծուի և Լեւոնիտի սպասէ որ մէկը գայ և զինքը պրոպատիկէի աւազանին մէջ նետէ:

9.

Նոր խնդիր մ'ալ պիտի ծագի մօտերս:

Սոյ կաթողիկոսն Պօլես գալու համար ճամբայ ելած է:

Ինչու կուգայ Պօլես:

Հարցուցի, վասն զի քանի մը տարիներ առաջ հարցուցած էի թէ ինչու Սիւ կ'երթայ և պատասխան առած էի. թէ Սոյ աթոռն ու թեմն բարեկարգելու կ'երթայ: Քանի մը ամիս ետքն երբ իմացայ որ զիս խաբած են՝ ուխտ ըրի որ մէյ մ'ալ Հարցունեմ թէ ինչու Պօլես կուգայ և ինչու Պօլեսն կ'երթայ...:

10.

Ուրիշ հրաժարական մ'ալ:

Երզնկայի առաջնորդն ալ հրաժարելու միտք ունի եղեր:

Հոն ալ չկայ մարդ, զգացում և դրամ:

Երզնկայի կլիմայն անյարմար կուգայ և զեր նորին սրբազնութեանն:

Այս առաջնորդին ալ կլիմայ մը փնտռելու, գտնելու և ղըրկելու է:

Յուսանք սակայն որ Երզնկայի առաջնորդը անիրաւ յարձակումներէ առանց վշտանալու յառաջ կը տանի այն գործերն, զորս այնքան սիրով և եռանդեամբ սկսաւ: Եթէ կլիմայն իրեն չյարմարուի՝ նորին գերապատուութիւնն աշխատելու է զինքն կլիմային յարմարցունել, զի մի լըցի բանն թէ վարդապետներն կը փոխեն իրենց կլիմայն երբ եպիսկոպոս ձեռնադրուին...:

11.

Տեսարան է Բերայի թափոնի մը օթեակներէն մէկուն մէջ:

Պատուաւոր մարդու մը անպատիւ կինն յոյնի մը հետ սիրոյ բանակցութիւն կ'ընէր:

— Տես, ըսաւ քովի օթեակի մէջ նստող մէկն իւր ընկերին, կը վայրէ՞ որ անանկ պատուաւոր մարդու մը կինն անհաւատարիմ զանուի իւր էրկանը:

— Իրաւունք ունիս. օտարասիրութիւնը չէ՞ որ մեր ազգին տունը կը վլցնէ, պատասխանեց ընկերը:

12.

— Ամբակում աղան վաղը չէ միւս օր վան պիտի երթամ:

— Բարի ճանապարհ կը մաղթեմ:

— Նամակ գրելու չմոռնաս:

— Անհոգ եղբիւ. տաննհինգ օրն անգամ մը կը գրեմ և լուրեր կուտամ քեզի:

— Ուրեմն հասցէն տամ քեզի որ նամակներս սխալմամբ ուրիշն ձեռքը չանցնին:

— Հարկ չկայ. Մասիսի կը յանձնեմ նամակները:

— Այդ լինչ ըսել է, Մասիսը նամակներու տուփ է:

— Հիմա ամեն մարդ իւր մէկ բարեկամին գրած նամակն Մասիսի կուտայ և պատասխան ալ անոր մէջ կը կարդայ: Անցեալները չգիտեմ որ ընկերութեան ատենադպիր տիկին *** Ս. Պատրիարքին նամակ մը գրած էր Մասիսին մէջ և պատասխանը քանի մը օր ետքը յիշեալ թերթին մէջ աւած էր: Գարձեալ ուրիշ մէկն իւր մէկ բարեկամին գրած մտերմական մէկ նամակն Մասիսի միջոցաւ հրատարակած ու պատասխանն նոյն լրագրին մէջ կարդացած էր: Ո՞ր մէկը համբեմ...

— Ետ աղէկ. Մասիսի միջոցաւ գրէ՛ նամակներդ և պատասխանները հոս կարդս:

— Ասանկով թղթատարի ծախքէն ալ կը խախտնք:

— Մանաւանդ թէ մեր նամակները չեն կորսուիր:

Կեցցէ՛ թղթատար Մասիսն... և տակաւին ըսողներ ալ կան թէ Մասիս հասարակութեան օգտակար ծառայութիւններ չմատուցաներ...:

13.

Ուրախառիթ լուր մը...

Պէշիքթաշի մէջ խումբ մը երիտասարդներ ընկերութիւն մը կազմած են իրենց մէջ՝ նպատակ ունենալով մէկ դահկան տուգանք վճարել ամեն անգամ որ իրենց խօսակցութեանը մէջ օտար բառ խառնեն:

Այս տուգանքէն գոյանալը հասոյթն ազգօգուտ ընկերութիւններէն մէկուն պիտի նուիրեն:

Հապա ինչ տուգանք առնելու է այն հայերէն, որք իրենց խօսակցութեանը մէջ երբեմն հայերէն բառեր կը խառնեն և շատ անգամ հայերէն բառ բնաւ չեն խառներ:

Այս միջոցն շատ լաւ է ազգային լեզուն կոկելու համար, և եթէ այսպիսի ընկերութիւն մ'ալ ազգային խմբագիրները կազմեն, ընկերութիւններն բաւական օգուտ կը քաղեն ուսահայոց լրագիրներէն, նամանաւանդ Մշակէն:

14.

Արօնական գործոց խորհրդականն եկեղեցւոյ և եկեղեցականներուն բարեկարգութեանը վերաբերեալ կանոնագիր մը խմբագրելու վրայ է:

Արթական գործոց խորհրդականն ալ վարժարաններու բարեկարգութեան վերաբերեալ ծրագիր մը պատրաստելու վճարած է:

Տնտեսական գործոց խորհրդականն ալ ազգային մատուկը բարեկարգելու համար ծրագիր մը փնտռելու ետեւ է:

Ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, յոտից ցգլուի բարեկարգութեան պէտք ունինք, սակայն անուրանալի ճշմարտութիւն մ'է որ բարեկարգութենէն աւելի դրամի պէտք ունինք:

Խնդրեցէք պզրամն և ամենայն ինչ յաւելցի ձեզ...

* *

Սերասոյիայէն հետեւեալ հեռագիրն եկաւ.

«Արուսական ազգ. գաւառական ընդհ. ժողովոյ անդամները բանտարկեց:»

15.

Աւերակք չաւառաւ ի կառավարութեան կողմէն ամեն օր կը վնասուին, ինչպէս նաեւ այն ամեն գիրքերն, որոնց մէջ չաւառաւ բառն կը գտնուի:

Ամեն օր կը ձերբակալուին և կը բանտարկուին Հայկայ և Վարդանայ պատկերներն:

Երէկ մաքսատունէն արգիլուեցաւ 1881-ի օրացոյցներէն յետոն օրինակ, որ Տրապիզոնի շողենաւը կը տարուէր...:

*
* *

Սեբաստիայէն հետեւեալ հեռագիրն ընդունուեցաւ այսօր.
« Կուսակալն քաղաքական ժողովոյ անդամներն ալ բանտարկեց »:

16.

Սեբաստիայէն հետեւեալ հեռագիրը ղրկած են.

« Կուսակալն ազգ. վարժարանիս աշակերտներէն քսանեւհինգ հոգի բանտարկեց »:

Ինչո՞ւ համար այս բանտարկութիւնները:

Վասն զի քանի մ' օր առաջ կուսակալին քօնաքին ¹⁾ առջեւը հայու զիակ մը գտնուած է և երկրորդ գիշերն կուսակալին քօնաքը ²⁾ քարկոծուած է:

Ապա ուրեմն քարկոծողներն բանտարկեալներն են:

Քննութիւն եղած է:

Բնաւ երբէք. քանի որ կուսակալին քօնաքը ³⁾ քարկոծուած է՝ յայտնի է որ Հայերը յանցաւոր են:

Այս խնդիրն Բ. Դրան և պատրիարքարանի մէջտեղ բանակցութեան նիւթ եղած է, տեսնենք վերջը ո՞ր պիտի երթայ...:

1) Պէշիքթաշի ընկերութեան մէկ դահեկան ալ ես պարտական եղայ:

2) Երկու դահեկան եղաւ:

3) Երեք եղաւ:

17.

Բարեբաղդաբար բանտարկութեան լուր չեկաւ այսօր Սերաստիային:

Ես կը կարծեմ թէ կուտակալն Սերաստիայ բոլոր Հայերն բանտարկած է և, հետեւապէս, դուրսը մարդ չէ մնացած որ անոնց բանտարկուին հեռադրով խնայունեն մեզ:

Տաճկաստանի մէջ բռնա... բանտի մէջ բանա...

18.

Ի՞նչ եղաւ Հայկական խնդիրը:

Բան մ'ալ եղած չէ, նոյն վիճակին մէջ է ուր որ էր երկու ամիս առաջ:

Տուլչինեօն Սե—լերան յանձնուեցաւ երկու օր առաջ: Յուսաստան ալ իւր գործը լմնցնելու է որ կարգը մեր խնդրոյն գայ:

Անգղիոյ կառավարութիւնն այժմ ուրիշ խնդիրներով զբաղած ըլլալով՝ Հայկական խնդիրը քիչ մը մոռցած ըլլալ կը թուի. սակայն անգղիասէր Հայերը կը յուսան թէ Անգղիոյ կառավարութիւնն վերստին ձեռք պիտի առնէ Հայաստանի բարեկարգութեան խնդիրն, զոր այնչափ եռանդով պաշտպանեց:

Խնդիրներ կան որ պտուղներու կընմանին, պահուելով կը հասունան, թէպէտեւ կան ալ որ պահուելով կը փտտին:

Աղօթենք որ մեր խնդիրն վերջիններէն չըլլայ:

20.

Արծնական գործոց խորհրդականն մայրաքաղաքիս թաղական խորհուրդներուն պիտի հարցունէ թէ կրօնադիտութիւնն ի՞նչ վիճակի մէջ է դպրոցներու մէջ:

Զարմանալի չէ՞ գոյութիւն չունեցող բանի մը վիճակն հարցունելն:

Եւ թաղային վարժարաններու մէջ ի՞նչ ունինք որ կրօնագիտութիւն ունենանք: Սակայն ես գիտնալ կը փափաքէի թէ կրօնագիտութիւնն ի՞նչ վիճակի մէջ է այն կրօնականներուն պէտքով որք

զանաւորներու մէջ ան աջնորդութեան պաշտօն մերժելով մայրաքաղաքէն աճեալ չին ու զիր:

21.

Վանայ ընդհանուր դատախազն յիշեալ քաղաքին մէջ տեղի ունեցած հարստահարութիւնները հերքող տեղեկագիր մը ղրկած էր Բ. Դրան:

Գերապատիւ Խրիմեան սրբազան ալ վերոյիշեալ տեղեկագիրը հերքող տեղեկագիր մը ղրկած է այսօրերս:

Արդէն ինչ որ հաստատէ Հայրիկն՝ կը ժխտուի Բ. Դռնէն, և ինչ որ հաստատել փորձէ Բ. Դռնէն՝ կը հերքուի Հայրիկէն: Երբ այս վերջինն դիակ մը ներկայացնէ կառավարութեան և անոր ժամ մը առաջ քիւրդէ մը սպանուիլն հաստատէ՝ կառավարութիւնն անմիջապէս կը հերքէ ըսելով. ատրիկայ մեռած չէ այլ կըննջէ, եթէ Հայրիկն քիչ մ'ալ պնդէ՝ ընդհանուր դատախազն կը պատասխանէ՝ մեռած չէ այլ ծնած է. և տեղեկագիր մ'ալ կը ղրկէ Բ. Դրան յայտնելով թէ՛ այսօրերս Վանայ մէջ երեսուն տարու տղայ մը ծնաւ...մեռած...:

22.

Պ. Տուպլիէ անուն երեւի ըմբիշն՝ որ քանի մը շաբաթէ յի վեր Բերա Քօնքօրտիայի թատրոնին մէջ մայրաքաղաքիս ըմբիշներուն ասպարէզ կը կարդար և յաղթանակ կը տանէր, այսօրերս յաղթուեցաւ Սիմոն անուն բեռնակրէ մը:

Հայ ըմբիշն զայն ձեռներուն վրայ բռնելով՝ հանդիսականներուն կը հարցունէ թէ՛ ուր նետէ այդ բեռն...:

Պ. Տուպլիէ զոր տասնև իններորդ դարու Աքիլէս կը կոչեն, պարտու թիւնն չընդունելով՝ առարկելով թէ ինք օտար է տաճկական ըմբշամարտութեան: Հայ բեռնակիրն կը հաւանի զաղղիական ըմբշամարտութեամբ անոր դէմն ելնելու և երկրորդ անգամ չկը գետնէ դայն:

Պ. Տուպլիէն դրամ՝ կը խոստանայ Պ. Սիմոնին որ անգամ մ'ալ ան յաղթուի, որ զէն՝ զիւր վաստկած համբաւն չարտի: Պ. Սիմոն կը մերժէ այս յրամանակն ըմբշամարտութիւնն: Այժմ՝ մեր քաղ-

գայիններէն ոմանք հանգանակութիւն մը կընեն իրենց մէջ՝ հայ ըմբիշին նուէր մը ընելու նպատակաւ:

23.

Կ'ըսեն թէ միութիւնն աղէկ բան է:

Իմ կարծիքովն միութիւնն մեր ազգին համար աղէկ չէ:

Տարի մը առաջ Իւսկիւտարի երեք գալոցներն իրարու հետ միացան և ետքը աւելի խեղճ ըլլալով իրարմէ բաժնուեցան:

Քանի մը ամիս կայ որ Արարածեան, Ելիկեան և Գալոցն սիրաց — Արեւելեան ընկերութիւններն միանալով Միացեալ Ընկերութիւնը՝ եղան և այսօր յիշեալ Միացեալ Ընկերութիւնքը չունին այն նախանձելի վիճակն, զոր ունէին անկէ առաջ:

Կրնա՞ք ուրանալ թէ անմիաբանութիւնն ալ ունի իւր օգուտները:

25.

Թուրքիոյ կառավարութիւնն իւր պաշտօնեայներուն ամսականները ամէն ամսու գլխուն վճարելու համար նոր միջոց մը պիտի գտնէ եղեր:

Պիտի որոշէ եղեր որ մէկ ամիսն հարիւր ութսուն օրերէ բաղկանայ:

26.

Իզմիրի փողոցներուն պատերու վրայ հետեւեալ ազգարարութիւնը կ'առուած է տեղւոյն գողերուն կողմէն:

«Գիշերները դուրս ելնողներն առ նուազն իրենց քսակին մէջ երեք մէճիտիէ ունենալու են, ապա թէ ոչ իրենց կեանքը վտանգի մէջ պիտի ըլլայ:»

Ահաւասիկ միջոց մը որ կը հարկադրէ Իզմիրի բնակիչներին միշտ երեք մէճիտիէ ունենալ իրենց վրայ:

Կեցցէ Իզմիրի ռատիկանոթիւնը...:

Իմ անոնք որ յիշեալ գումարը չունին՝ պիտի ստիպուին գիշերներն իրենց տուններէն դուրս չելնելու:

Աս քիչ մը առողջապահական է, վասն զի յիշեալ քաղաքին օրն խոնավ ըլլալով՝ զիշերները դուրս կ'նսղեն Տարբուխէ կը բռնուին:

Կեցցեն Իզմիրի գողերը....:

27.

Ասոյ Մկրտիչ կաթողիկոսն մայրաքաղաքս հասած է: Հակաթուաթեան խնդիրն քիչ օրէն երևան կ'երևէ:

Աղթամարայ կաթողիկոսն աթոռի խնդիր չյարուցանելու վասն զի նստած չունի որ աթոռի վրայ խորհի. ամեն օր կ'ուսէ, կը պառկի և կը քնանայ:

30.

Երբ որ բան մը 'ի բնէ զեղեցիկ է՝ անոր որչափ ալ զարդ տրուի՝ կը վայել:

Օրինակի համար, Արևելեան Մամուլ թղթակցին Շահ-Նուրի լեզուն, որ գեղեցիկ է և աճնասէր:

Ես ալ օր մը փորձեցի լեզուն աճնել, բայց վերջէն յուսահատեցայ անսնկով ագեղ կին մը՝ զոր զարդերն աւելի ագեղացուն ցած էին:

Ինչու համար լեզ մը ագեղ լեզուներ պարզութիւնը կը թողուն և աճնասիրութեան մէջ կ'երթան զերեւելի ընելու...

Երբ սլտի դադրինք լրագիրներու մէջ կարդալէ այնպիսի յօդուածներ, որոնց մէջ խօսք չկայ և միայն զարդ կայ:

Խմբագիրներուն առջադրութիւնը կը հրաւիրեմ այս կէտին վրայ:

ՀԱՍՆՈՍ

Ծ Ա Ղ Կ Ա Ք Ա Ղ

(Վեհափառ Կաթողիկոս Կոնստանդնուպոլսեան) Գէորգ Ծառայ Քրիստոսի և անՀասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց, ծայրագոյն Պատրիարք Համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, մեծապատիւ պարոնայցդ Յովհաննու Չիթախեանց, իշխան Կոստանդնի Բեհբուլթեանց, իշխան Նապոլէօնի Ամատունւոյ, Պղատոնի Գուրգէնբէգեանց, Դաւթի Ղօրղանեանց, Աբգարու Յովհաննիսեան, Գէորգայ Եւանգուլեան, Գէորգայ Աբիմեանց, Աւետիքի Բաբայեանց, Մարկիանոսի Ռոտինեանց, Պօղոսի Ղամբարեանց և Յովհաննու Չիգիանեանց՝ սիրելի և հարազատ որդւոց Մայր Աթոռոյս և մեր՝ ողջոյն և Աստուածային օրհնութիւն:

Պատուարժան պատգամաւորք Հայոց քաղաքիդ Տփլսեայ ընտրեալ են զբարեպաշտութիւն ձեր ի պաշտօն հոգաբարձութեան Ներսիսեան Ազգային--Հոգևոր Դպրանոցի տեղւոյդ, ընդ որ հաւանեալ և մեր՝ այսու Հայրապետական կոնդակաւ մերով հաստատեմք զձեզ ի պաշտօնի հոգաբարձութեան Դպրանոցիդ, և ձեզ ի փոխանորդ զմեծապատիւ պարոնայս զՅարութիւն Մարկոսեանց, զԱղէքսանդր Մելիք-Ազարեանց, զՆիկողայոս Խոսրովեանց և զՎահրամ Մութաֆեանց:

Յոյս մեծ ունիմք տեսեալ զվատահոլութիւն սիրելի որդւոց մերոց առ ձեզ, զի դուք ըստ չափու եռանդեան ձերոյ և բարեպաշտութեան ունիք յարատեւիլ ի ջանս բարի վաստակոց նախորդայ

ձերոց յարգիւնաւորութիւն և ի պայծառութիւն Ներսիսեան Ազգային - Հոգեւոր Գալրանոցիդ ըստ ամենայնի:

Դուք ինքնին զիտէք, սիրելիք իմ, եթէ որչափ և որպէս պարտիք Գարձուցանել զուշ և զուրուշ ձեր ոչ միայն ի մոռաւորական և ի բարոյական զարգացումն աշակերտաց, այլ և առաւել ի Հայկական Հարազատ Կաստիարատութիւն՝ ջամբելով աշակերտաց և զկաթն անարատ ուսման և անստերիւր վարդապետութեան Հայաստանեայցս առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ:

Արդ օրհնելով զձեզ զնոր Հոգաբարձութիւնդ՝ աղօթս առնեմք առ Աստուած, որպէս զի տացէ ձեզ զհոգին ճշմարտութեան առաջնորդ ուղղութեան և բարեք տնտեսութեան, զի լըջիք հանձարով և լուսաւոր իմաստութեամբ առ ի կատար ածել զպաշտօն ձեր ըստ կամաց Աստուծոյ:

Օրհնեմք և զԺամանակաւորս Հոգաբարձուն, որք ըստ իւրեանցն կարեաց խնամածու եղեն Գալրանոցիդ, որոց փոխարինեացէ Տէր ըստ վաստակոցն զվարձս արժանիս՝ ըստ իւրումն մեծութեան զերկնաւոր և զերկրաւոր բարին պարգեւաց իւրոց:

Ողջ լերուք և օրհնեալք յԱստուծոյ և ի մէջ

ԳԵՈՐԴ Դ

Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց

թ. 536

Ի 5-ն դեկտեմբերի 1880
Ըստ Տօմարիս ՌՅԼ.
Ի Ս. Էջմիածին:

(«Աստուծոյ Հի ընկերութեան» Սուրբ Գրոց Խարգմանութեան Խեղճութեանը) Ներկայումս Անդլայի բարձր, հոգեւորականութիւնը զբաղուած է Աստուածաշնչի թարգմանութեան վերաքննութեամբ: Այս կարեւոր գործը, որ սկսուեցաւ 1870-ին, այսօր համարեաւ այնքան սակաւ առաջ զնայած է որքան Կանտորբերիի Ժողովի զուամարման սկզբում, երբ մի քանի երբայազէտ զիանականներ ջոյց տուին թէ որպիսի անհոգութեամբ կատարուել է Ս. Գրքերի անգլիական թարգմանութիւնը: Յիշեալ զիանականները մատնանիշ արին այն-

պիտի կռպիտ սխալների վրայ, որ այնուհետև անկարելի էր այլ ևս թող տալ որ բնագրի այդ կերպով աղաւաղուած օրինակները տարածուին, այն էլ Աստուածաշնչի ընկերութեան անունով, որի գործունէութիւնը, ինչպէս յայտնի է, տարածվում է աշխարհի ամէն կողմերը: Բանից դուրս եկաւ որ մինչև անգամ բնագրի այն հատուածները, որոնք համալսարաններում կարդացվում ու լուստաբանվում էին, սխալներով լի էին: Սակայն և այնպէս լանտօրբէրի ժողովի որոշումը առանց դժուարութեան չընդունուեցաւ, այնքան զօրաւոր էր Ս. Գրքի թարգմանութիւնը ուղղել ցանկացողների հակառակօրդ կողմը: Լորդ Շէֆսպուրին, Աստուածաշնչի ընկերութեան նախագահը, երկիւղ յայտնեց որ մի գուցէ այդ վերաբնութեամբ Աստուածաշունչը Ֆրանսիան այլ և նպաստէ լոկ նոր ժամանակի մարդկանց անընտիր ճաշակը գոհացնելու: Եօրքի արքեպիսկոպոսը նոյնպէս հակառակօրդների կողմն անցաւ. նորա կարծիքով, ընկերութիւնը այդ ընթացքը բռնելով ուրիշ բան չի անիլ բայց եթէ Ս. Գիրքը կենթարկէ տգէտների ու անհաւատների քննութեանը: Վերաբննիչ յանձնաժողովի անդամների մի քանիսի մահուամբ, այդ նպատակով ընտրուած անդամների թիւը շատ նուազեցաւ. մնացին միայն քսանչորս գիտնականներ, որոնցից, այս տասը տարուան ընթացքում, հազիւ տասնվեց հոգի ժողովներին յաճախեցան և վերաբնութիւններին մասնակից եղան: Այս գիտնականները ամենայն պատրաստակամութեամբ հաւաքուեցան տարին տասն անգամ, իւրաքանչիւր անգամ չորս օրուան նիստ ունեցան՝ ամէն մէկը եօթը ժամ տևողութեամբ, որ միջին թուով չորս հարիւր տասներկու օրուան աշխատանք է անում, այսինքն մի ամբողջ տարի և եօթը շաբաթ, բացի սորանից, պէտք է հաշուել և այն ժամանակը որ նուիրուեցաւ այս հսկայական ձեռնարկութեան հետ կապ ունեցող այլևայլ խնդիրների ուսումնասիրութեան:

Այս յանձնաժողովի բոլոր անդամները ընտրուած են Եկեղեցու և համալսարանների բաղմահմուտ գիտնականներից, և ամենայն խնդիր վճռվում է ձայների առաւելութեամբ: Ասում են թէ յարութեան երեք վիճաների նշանաւոր հատուածը պէտք է դուրս ձգուի և թէ Ս. Մարկոսի վերջին տասներկու տուները անվաւեր են. նոյն իսկ Տէրունական աղօթքը, ըստ ոմանց, թեթև փոփոխութիւնների պիտի ենթարկուի:

Այս մեծ աշխատութեան կարեւորութեան վրայ մի գաղափար

տալու համար, բաւական է ասել թէ մի յանձնաժողով կազմուել էր Ամերիկայում նոյն իսկ այն ժամանակ երբ ընտրուել էր Անգլիայի յանձնաժողովը, և թէ երկու ընկերութիւնները միաբան են գործում: Ոչ մի որոշում չէ ընդունում մի ընկերութիւն առանց միւսի համաձայնութեանը, և սորա պատճառը դիւրին է հասկանալ: Ամերիկայից այնքան անանդապաշտ չեն, ոչ էլ եկեղեցական հեղինակութեանը հպատակել են սիրում: Գալով ձեռնարկութեան համար դործ դրուած ահագին ծախքերին, պէտք է ասել որ հաւատարմութիւնը այդ մասին երբէք ոչինչ չի իմանայ: Ուշադրութեան արժանին այն է որ սրբազան գրքերի վերաբնութիւնը յանձն առնող գիտնականները ոչինչ իրամական վարձագրութիւն չեն ստանում իրանց աշխատութեան համար: Տեղափոխութեան ծախքերը վճարել է Օքսֆորդի համալսարանը, իսկ Կէմբրիջի համալսարանը իւր վրայ առնում է ձեռնարկութեան նիւթական ծախքը. բայց ոչ մէկը այդ համալսարաններից չէ հաշիւում իւր նուիրած ժամանակը, ոչ էլ այն աշխատութիւնը որ հարկաւոր է դարուս ամենամեծ գրական գործերից մէկի կատարելագործութեան համար:

Այլ երևի խօսքերից երևում է թէ որքան պէտք է զգուշանալ այն թարգմանութիւններից որ բողոքական քարոյշները ցրուել են զանազան ազգերի մէջ, ի թիւս որոց և մեր մէջ: Չխօսելով այլևայլ յաւելուածների վրայ որոնց անստուգութեան մասին գուցէ կարելի լինի տարակոյսներ յարուցանել, այս անհակառակելի է որ անգլիական բնագրի սխալների հետ՝ օտար թարգմանութիւնների մէջ անշուշտ ուրիշ շատ սխալներ են սպրդել, որոնք միշտ պատահում են երբ թարգմանիչները կատարելապէս հմուտ չեն այն լեզուներին որով թարգմանում են: Գոնեա հայ ժողովրդի հետ գործ ունեցող միսիօնարները չեն կարող պարծենալ իրանց քաջ հայկաբաններով:

1880 թ. Լապտանյան պարեգրու-նին թիֆլիսում:

I Մշտանյան իմիջ գործունեությունը:

ՆԵՐԿԱՅԱՑՐԱԾ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒ- ԹԻՒՆՆԵՐԸ:	Չիվիթ Նրապունճները	Առաջին հերկայաց- ման օրը:	Ներ- կայաց- ման օրը:	Ստացած եկամուտը:
Սէր և նախապաշարմունք, կոմեդիա, [Թարգմ. Աբ. Բա- բանեանի:	3	Յունի. 3.	1	541 ռ. 40 Կ.
Փոքրիկ ձեռքեր, կոմեդիա, [Թարգմ. Փրանս.	3	10	1	317 ռ. 40 Կ.
Պառանքներին խրատ, վո- դովիլ, հեղ. Տէր Գրիգորեանի	1	»	1	»
Մի կնոջ տանջանք, դրամա էմիլ զը Ժիրարդէնի, [Թարգմ. Աբգ. Յովհաննիսեանի.	3	17	3	1257 ռ. 10 Կ.
Կոյր, դրամա, [Թարգմ. Աւալեանցի և Լալայեանցի.	5	21	1	458 ռ. 60 Կ.
Գիշերուան սաբր [սէր է, վոդ. հեղ. Գաբ. Սունդու- կեանի.	1	24	1	} 227 ռ. 70 Կ.
Էս էլ քի մօցիքլու-թիւն, վոդ. հեղ. Միք. Տէր — Գրի- գորեանի.	1	»	1	
Մայրասպան, դրամա, [Թարգմ. Աւալեանի	5	31	1	596 ռ. 80 Կ.
Վենետիկի վաճառական Շէքսպիրի, [Թարգմ. Գ. Չմըշ- կեանի.	2	Փետր. 7	1	} 170 ռ. 10 Կ.
Աշտանակ, կօմ. Կ. Կարա- դէլի, [Թարգմ. Աբգ. Յով- հաննիսեանի.	1	»	1	
Հարստահարուած առա- քինութիւն, դրամա, [Թարգմ. Փրանս.	5	11	1	283 ռ.

Երկու տոմսակ, վօդ. Լա- բիշի, Թարգմ. Աբգ. Յովհանն- նիսեանի.	1	Փետր. 14	1	
Կրէշինսկու հարսանիքը, գործ. Սաւսով — Կօբիլինի, Թարգմ. Մանդլինեանի	3	21	1	471 ռ. 60 փ.
Սմբատ Ա. ողբերգութիւն հեղ. Ս. Հեքիմեանի.	3	28	1	693 ռ. 40 փ.
Մարի Տիւգօր, դրամա, հեղ. Վիկտօր Հիւգօյի, Թարգմ. Փրանս.	4	Մարտ 18	1	130 ռ. 10 փ.
Կախարդուած Պրինց, կո- մեդիա, Թարգմ. Կ. Տէր— Դաւթեանի.	3	20	1	} 582 ռ. 40 փ.
Օսկան Պետրովիչը դժոխ- քումը, վօդ. Գ. Սուշկովեանի	1		1	
Կովէրէի սպանումը, դրամա Թարգմ. Ա. Տէր—Մինասեանի.	5	27	1	421 ռ. 20 փ.
Դօն Ժուան, կօմ. Մօ- լէէրի, Թարգմ. Ա. Մանդի- նեանի.	5	Ապրիլ 24	2	793 ռ. 30 փ.
Երկու քոյր, դրամա Էմիլ դը ժիրարդէնի, Թարգմ. Աբգ. Յովհաննիսեանի.	3	Մայիս 2	1	373 ռ. 50 փ.
Քին, դրամա Ա. Դիւմա- հօր, Թարգմ. Աւալեանցի.	5	8	1	489 ռ.
Մայրական սէր, դրամա, Թարգմ. Ս. Արծրունի.	5	Յուն. 5	1	467 ռ. 10 փ.
Մարդս կատարեալ չէ, վօդ. Թարգմ. Փրանս. Մնա- կեանի.	1	12	2	408 ռ. 10 փ.
Տերեզա, դրամա Ա. Դիւ- մա - հօր, Թարգ. Փրանս.	4	Սեպտ. 4	1	889 ռ. 90 փ.
Ալպեան Հովուհի, Թարգմ. Փրանս.	5	8	1	424 ռ. 90 փ.
Լիւսի Դիլիէ, դրամա, Թարգմ. Փրանս.	3	11	1	534 ռ. 70 փ.
Լօուրայի Աշտարակը, դրա- մա, Էօթէն Սիւի.	5	18	1	596 ռ. 20 փ.
Անսանձի սանձահարու- թիւնը, կօմ. Շէքսպիրի, Թարգ. Ա. Մանդլինեանի.	5	Հոկտ. 2	1	583 ռ. 60 փ.

Ծերունի տանապետ, դրամ, թարգմ. Ֆրանս.	5	Հոկտ. 9	1	515 ռ. 20 փ.
Տիկ. Օբրէի Գաղափարները, կոմ. Ալէք. — Դիւմա որդու, թարգմ. Աբգ. Յովհաննիսեանի.	4	16	1	598 ռ. 70 փ.
Ընտանեկան փոթորիկ, վոդ. Դալիւա, դրամա Օկտավ. Յէյէի, թարգմ. Ֆրանս. Աբգ. Յովհաննիսեանի.	1	,	1	
Լապտերաւոր հարսանիք, Օֆֆենբախի.	4	20	1	603 ռ. 30 փ.
Լիօնի Սուրհանդակ, դրամա Աւազակների, Շիլլերի, թարգ.	1	,	1	
Յ. Լալայեանցի.	5	30	1	499 ռ. 20 փ.
Դօն Անդար դը Բալան, կոմեդիա, թարգմ. Ա. Բաբան.	5	Նոյեմբ. 13	1	349 ռ. »
Համէտ, դրամա Շէքսպիրի, թարգմ. Ս. Արծրունու.	5	20	3	1931 ռ. 40 փ.
Կամելիազարդ տիկին, դրամա Ա. Դիւմայի, թարգմ. Մ. Անանեանի.	5	Դեկտ. 4	1	464 ռ. 50 փ.
Պարոն Ալֆօնս, կոմեդիա Դիւմա որդու, թարգմ. Աբգ. Յովհաննիսեանի.	3	Դեկտ. 11	1	392 ռ. 60 փ.
Կանանց շոգեկառք, վոդ. թարգ. Դ. Պ.	1	,	1	
Փարիզի աղքատներ, կոմեդիա, թարգմ. Ֆրանս.	5	18	1	565 ռ. 20 փ.
Արդիւնաւոր պաշտօն, կոմ. Աստրօփիկու թարգմ. Տէր — Ա. Ղէքսանդրեանի.	4	22	1	277 ռ. 80 փ.
Վայր ընկնող աստղ, վոդ. թարգմ. Տիկ. Վ. Սուքիասեանի.	1	,	1	
Սերուց (սեւադար) դրամա Մանուէլ Տամայի և Բաուսի, թարգմ. Աւալեանցի.	5	25	1	536 ռ.
				18984 ռ. 80 փ.

Ընդամենը 1880 թուականի ընթացքում տուած է 40 ներկայացում, կազմուած 26 ողբերգութիւնից, 12 կատակերգութիւնից և 12 վոդիլիլից 44 ներկայացրած հեղինակութիւններից 5 ինքնուրոյն են և 39 թարգմանական: Ինքնուրոյն հեղինակութիւնները բաղկացած են մի

ողբերգութիւնից 3 արարուածով և 4 վողովից՝ իւրաքանչիւրը մէկ զործողութեամբ. թարգմանական գրուածներից 27-ը Ֆրանսիական թեպետուարին են պատկանում, իսկ մնացեալները անգլիականին, գերմանականին և Ֆրանսիականին:

Ընդհանուր 18984 ռ. 80 կ. եկամուտից

Շէքսպիրը տուել է	14,1%
Էմիլ դը ժիրարդէնը տուել է	8,6%
Դիւմա-որդին	7,6 »
Մօլէէր	4,2 »
Օկտավ Յեօիէ	3,2 »
Շիլլէր	2,6 »
Վիկտոր Հիւգօ	0,7 »
	41%

Դիւմա-Հայրը տուել է.	7,2%
Էօթէն Սիւ	3,1 »
Լիւսի Դիդիէի հեղինակը.	2,8 »
Աստրօլօի	1,4 »
	14,5%

Հաքիմեան տուել է. 3,6%

Մնացեալ 40,9% մեծագոյն մասը տուել են այնպիսի հեղինակներ, որոնց գրուածքները ոչինչ կրթիչ հասարակական նշանակուած թիւն չպարունակելով իւրեանց մէջ, ժողովրդի ստորին կարգերի ծաշակին են յարմարացրած և երբեմն կազմում էին փարիզի արուարձանների թեպետուարը:

40 ներկայացումների թւում եղել է տասը նպատտ (benefice), որոնց եկամուտը, ծախսը հանած, կամ ամբողջապէս կամ մասամբ հասել է դերասանին:

Միջին հաշուով իւրաքանչիւր ներկայացումը արդիւնք տուել է 474 ռ. 62 կ.:

II. Թատրոնական մշտական խմբի զործունէութիւնից դուրս Թիֆլիսում տեղի են ունեցել հետեւեալ հայկական ներկայացումներ՝

Ե) Արծրունի, եղբարց Թատրոնում հաջորդաբար 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ, 11-րդ մայրիկը՝ 8-ին. (նոստրեկան, օջախ, միջօր, 1) գործողութեամբ, փոխադր. ուսուցիչից՝ Տէր-Ղրիգորեանի:

Մայիսի 11-ին. Հաշտարար դատարարի մօտ. 3 արարուածով. փոխադր. առաջ. Տէր-Ղրիգորեանի, և 3օդ, վօդ, Թարգ. Տէր-Ղրիգորեանի:

Մայիսի 18-ին — Հաշտարար դատարարի մօտ. (ընկրորդ անգամ.)

Բ) Բարեգործական նպատակով՝

Ապրիլ ամսին Թատրոնասէրները, ներկայացուցին Սմարային Թատրոնում 30 տարի Թուղթ խաղացողի կեանքից՝ դրաման:

Յունվարի. 26-ին մշտական խումբը մասնակցել է յօգուտ սովեցեայների կազմուած ներկայացման, խաղալով Մօլեբրի, Բառի ամուսնութիւն — կօմ. 1 գործ. Թարգ. Գ. Չմշկեանի:

Եթէ այս Հինգ ներկայացումներից գոյացած արդիւնքը և դերասաններին իւրեանց նպաստին տուած նուէրների և ընծաների գումարը մօտաւորապէս 4000 ռուբլի հաշուելու լինին, որ բաւական մերձ է իրականութեան, կը նշանակէ որ Թիֆլիսը Հայ Թատրոնական գործի վերայ ծախս ունեցել է 22,984 ռ. 80 կ.

Եթէ 20 և աւելի տարի ունեցող Հայ ազգաբնակչութեան անձինքների թիւը Թիֆլիսում 20,000 հաշուելու լինին (համաձայն 1876 թուի ժողովրդագրութեան), այսինքն այն անձինքներին աչքի առաջ ունենանք, որոնք կարող են Թատրոն յաճախել, կը նշանակէ որ իւրաքանչիւրի վրայ ծախս ընկնում է 1 ռ. 15 կ.:

Միւս (Անգլեացի Էպիսկոպոս Մարկ Ֆրիթ): Նորերումս Անգլիայում մեծ աւելացում աւելանալով մարդասէրներից մէկը՝ Մարկ Ֆրիթ անունով: Հանգուցեալը այն դասակարգի մարդկանց էր պատկանում որոնց թիւը օրաւոր բազմանում է. խօսքը այն անձանց վրայ է, որոնք ընկերութեան ստորին ստիճանում ծնուելով՝ միջոց են գտնում կրթուելու, յետոյ հարստանալու, և ապա այս կերպով ձեռք բերուած կրթութիւնն ու դանձերը գործ են գնում իրանց չքաւոր համաքաղաքացիներին կրթելու ու հարստացնելու: Մարկ Ֆրիթը ծնաւ Շէֆիլդ քաղաքում 1817-ին. հայրը մի պողպատի փղբրիկ գործարանի տէր էր: Մտնելով մի դանակագործի մօտ իբրեւ հասարակ արհեստաւոր, երկտասարդ Ֆրիթը շուտով ցոյց տուեց իւր խելքն ու ընդունակութիւնները գործերի մէջ: Մի քանի տարում նա այն

աստիճանին հասցրեց իւր հօր առուստուրը, որ նորա համեստ դրամագլուխը կարճ միջոցում ահագին զուամարների հասաւ: Նա ընտրուեցաւ Շէֆիլդի քաղաքագլուխ և որ աւելի է՝ դանակագործների խմբի ներկայացուցիչ, պատիւ որին ամէնից աւելի հետամուտ են լինում գործարանատէրերը, որովհետեւ Շէֆիլդի դանակագործների ներկայացուցիչն է ընկնում արքայազն իշխաններին ընդունելու պատիւը, երբ այս վերջինները ցանկութիւն են յայտնում քաղաքի գործարանները տեսնելու: Մարկ Ֆիրթը իւր վրայ նայում էր իբրեւ իւր սեպհական գործերի գաւակի վրայ և սիրում էր միշտ մտաբերել այն ջանքերը որ ստիպուած է եղել անելու փոքրինչ կրթութիւն ստանալու համար: Եւս շատ քիչով սկսեցի, սովորութիւն ունէր նա ասել, և առաջին ընդունած կանոնս դարձաւ ինձ համար հիմն այն բոլոր յաջողութիւնների որոնց կարողացայ հասնել կեանքի մէջ: Այս կանոնը նորանումն էր կայանում որ ամէն բան ինքս անձամբ էի անում և իմ գործը ուրիշներից մի քառորդ ժամ առաջ էի սկսում: Այդ քառորդ ժամը սկիզբ դրեց այն ոսկէ հունձին որ կարողացայ քաղել: Երկու անգամ կամեցան ընտրել նորան խորհրդարանի անդամ, բայց այս բանում ինչպէս և ուրիշ ամէն հանգամանքներում խելացի գտնուելով, մերժեց, համոզուած լինելով որ իւր կոչումն է աւելի հսկել իւր գործաւորների նիւթական օգուտների վրայ և նոցա բաղդաւորութեան համար հոգալ քան թէ նոցա քաղաքական շահերը պաշտպանել խորհրդարանում: Թէև ինքը հասարակութեան ստորին դասակարգից էր, բայց իւր սկզբունքներով պահպանողական էր, թէև իւր առատաձեռնութեան մէջ ոչինչ խտրութիւն չէր անում կուսակցութիւնների մէջ՝ իւր բարերարութիւնը անաչառապէս տարածելով այն բոլոր անձանց վրայ որոնք դիմում էին իրան: Նորա առաջին բանն եղաւ նոր սերունդի կրթութեան վրայ մտածել, ուստի և հիմնեց մի ուսումնարան որի մէջ երկու հարիւր երեխայ հիմնաւոր ուսում են առնում, և Շէֆիլդի բնակիչները կարող են ընել այնտեղ զիտնական դասախօսութիւններ մի ընդարձակ դահլիճի մէջ որ վեց հարիւր հոգուց աւելի է պաւրունակում: Մատաղ սերունդի կրթութիւնը ապահովելուց յետոյ, Մարկ Ֆիրթը իւր մարդասիրութիւնը տարածեց նա և ծերերի վրայ: 1869-ին նա շինել տուեց մի անկեղանոց անկար ու չքաւոր ծերերի համար, որի վրայ մօտեց 30,000 ֆունտ օտէրլինգ:

Այս հաստատութիւնը բաղկանում է երեսունվեց տնից, որոնց մէջ բնակող աղքատները ձրի ստանում են բնակարան, վառելիք և լուսաւորութիւն. բացի սորանից, իւրաքանչիւր շաբաթ տասն տասը

շնչինդ են բաժանում ընտանիքի տէր ժարդկանց և եօթ-եօթը շնչինդ ամուրիներին: Բաւական չհամարելով իւր համաքաղաքացիների բարոյական և նիւթական պիտոյքները հողալու, Մարկ Ֆիրթը մտածեց որ մարդս իւր կեանքը քաղցրացնելու համար զբօսանքի պէտք ունի, մանաւանդ մշակ դասը որ անընդհատ աշխատում է գործարանների մէջ: Այս նպատակով նա դնեց բաղադրի մէջ մի ընդարձակ տեղ և շինել տուեց մի պարտէզ, որ աշխատող դասը կարող էր գնալ հանգստանալ օրական աշխատանքից յետոյ, ծծել մաքուր օդը և պատրաստուիլ յաջորդ օրուան աշխատանքի համար: Շէֆիլդի այս պարտէզը իւր համաքաղաքացիներին արած բոլոր բարերարութիւններից ամենամեծն է համարվում: Նորա կարեւորութիւնը այնքան մեծ է, որ Ուէլսի իշխանն ու իշխանուհին կամեցան բացման հանդիսին ներկայ լինել և այս առիթով հին գործաւորին առանձին պատիւ ցոյց տուին՝ Շէֆիլդում եղած ժամանակները նորա տանը բնակելով: Բայց մարդասէր Ֆիրթի վերջին առատաձեռնութեան գործը գուցէ նորա բոլոր բարերարութիւնների պսակն է. խօսքը այն հաստատութեան վրայ է որ իւր անուամբ կոչվում է Ֆիրթեան Ուսումնարան (Firth's College), և որ անցեալ տարի բացուեցաւ:

Ֆիրթը միշտ ցանկութիւն էր յայտնել ժողովրդին աւելի բարձր կրթութիւն ստացած տեսնել քան այն կրթութիւնը որ ընդհանրապէս տրվում է նորան այսօր: Եւ արդարեւ Firth's College-ի մատակարարած ուսումը հաւասարվում է համալսարանների ուսման, այն զանազանութեամբ միայն որ դասական լեզուները պարտաւորական չեն ուսանողների համար: Ուսումնարանի շինութիւնը արժեց նորան 29,000 ֆունտ ստէրլինգ, իսկ հիմնական զբամազլուիւր, որ կալուածների մէջ է, 20,000 ֆունտ ստէրլինգի է հասնում: Գիւմիայի ամբիոնի համար տարէնը 150 ֆունտ ստէրլինգ է նշանակուած: Յոյս կայ որ Շէֆիլդի Firth College ժամանակով Անգլիայի ազգային հաստատութիւններից մէկը դառնայ: Նորա հիմնադրի պատմութիւնը իբրեւ օրինակ պիտի ծառայէ այժմեան երիտասարդութեանը, որ սովոր է յոյս դնել այն գիւրութիւնների վրայ որ տրվում են իրան նիւթական բարօրութիւնը ձեռք բերելու, բարօրութիւն որ կարծես այժմեան սերունդի ձգտումների միակ նպատակը լինի: Մարկ Ֆիրթի ասպարէզը յիշելով, երիտասարդները աչքի առաջ չպիտի ունենան միայն նորա ստացած պատիւները,

յետո՛ւ ստա՛ն Ֆիրթի զո՛ւրկն ու իր անձնական զո՛ւրկն:

նորա ձեռք բերած ահագին հարստութիւնը, այլ պիտի դիտենան թէ որքան պատերազմէ, որպիսի ծանր արգելքների է հանդիպել մինչև որ հանդամանքներին յաղթելէ: Ամերիկացիք որոնք ընդհանրապէս Անգլիացոյ նկատմամբ անկողմնապահ չեն, չեն դանդաղում խոստովանելու թէ Անգլիան Մարի Ծիրթին է պարտական որ Շէֆիլդի զործաւորների վարքութեամբ բարեոքուելէ: «Առաջուան ժամանակները, ասում է Նիւ-Եօքքի մի լրագիր, Շէֆիլդի ամէն մի զործաւոր սովորաբար շաբաթը մի օր կորցնում էր հարբելով: Այս կորուստով քաղաքի արտադրիչ զօրութեան վեցերորդ մասը անպատշաճ կորչում էր: Մարի Ծիրթը հասկացաւ ոգեղէն խմիչքների չափազանց գործածութեան և անգործութեան վնասակար հետևանքը, և ամէն հնարք արաւ նոցա առաջն առնելու: Նա պարզ ցոյց տուեց որ հիմնաւոր կրթութեամբ և ներելի զուարճութիւններով՝ զործաւորները սովորում են չափաւոր, գործունեայ ու տնտես լինել:»

(Եւհաննէս Է. Վերթոլե կարծեսները հեն լեզուները ուսանելու համար) Շատ անգամ դանդատում են, թէ մանուկները յունարէն և լատիներէն լեզուների վերայ կորցրած ժամանակի չափով յառաջ չեն գնում այդ լեզուներում: Այս գանգատի դէմ անագուտ չի լինիլ լսել այն մարդու կարծիքը, որ թէ և լեզուները ու սուսմարանական եղանակով չի սովորել և միայն մի քանի ամիս երթուել է մի լատիներէնի ուսումնարան, սակայն և այնպէս համարվում է ներկայիս նշանաւոր լեզուադէտներից և գործնական Ֆիլոլոգներից մէկը: Գօքտօր չէ յնրիկ Շլեմանը խօսում ու գրում է, թող արեւելեանները, եւրոպական բոլոր կենդանի լեզուներն և լատիներէնն ու յունարէնը: Այսպիսի ընդարձակ գիտութեան տէր երեւելի գործնական մօրդու կարծիքը հարկաւ խորին ուշադրութեան արժանի է: Շլեմանը իւր «Ilios, Stadt und Land der Trojaner» անուն նորագոյն երկասիրութեանը կցել է և մի ինքնագրութիւն: Սորանում նա յիշում է և այն մեթոդը, որ ինքը գործ է դրել լեզուներն ուսանելիս, խօսում է նաև լեզուի ուսման վերայ: Հետեւեալ տողերը ամենից աւելի ուշադրութեան արժանիներն են. «Այսպէս ուրեմն արտաբայ կարգի աշխուժով ընկայ անգլիներէնի ուսման վերայ, և այստեղ հարկը ինձ մի եղանակ գտնել տուաւ, որ ամէն մէկ լեզուի ուսումը զգալի կերպով հեշտացնում է: Այս պարզ եղանակը նախ ներմէն է իյայնում, որ մարդ խիստ շատ բան բարձր

ձայնով կարդայ, իւրաքանչիւր օր մի դաս առնի, միշտ շարադրու-
թիւններ գրի մեզ հետաքրքրող առարկաների վերայ, ուսուցչի
հսկողութեան ներքոյ սրբագրի նրանք, անգիր անի և հետեալ
դասին նախորդ աւուր ուղղածներն ասի: Վերջին լեզուներից մէկը,
որ Նիմանը սովորեց, հին յունարէնն էր, յետոյ նաև լատիներէնը
հիմնաւորապէս սովորեց: Այս մասին գրում է նա. «Այժմ երկու տարի
միայն հին յունարէն գրականութեամբ պարսպեցայ, և այս միջո-
ցին համարեա բոլոր հին գրուածքները կարժով կարդացի: Իսկ ե-
ղիականն ու Ողիսականն շատ անգամ: Յունարէն քերականութիւնից
սորվեցայ միայն հոլովումները և կանոնաւոր ու անկանոն բայերը,
իսկ քերականական կանոնների վերայ և ոչ մի բովէ կորցրի իմ
թանգագին Ժամանակից: Եւ որովհետև տեսնում էի որ և ոչ մինը
բոլոր այն մանուկներից, որոնք գիմնաղիաների մէջ ութ ամբողջ
տարիներ շարունակ, և մինչև անգամ աւելի էլ երկար, քերակա-
նական ձանձրանալի կանոններով չարչարվում ու տանջվում են, ա-
պագայում կարող կը լինի մի յունարէն նամակ գրել՝ առանց նորա
մէջ հարկւրաւոր ամենակոպիտ սխալներ անելու, ուստի պէտք էր
ենթադրէի, որ ուսումնարաններում գործ դրած եղանակը հիմնո-
վին սխալ է: Իմ կարծիքով՝ միայն գործնական ճանապարհով կա-
րելի է յունարէն քերականութեան հիմնաւոր գիտութեանը հասնել.
այսինքն, հին արձակ գրուածքները ուշադրութեամբ կարդալով և
նոցանից ընտիր հատուածները անգիր սերտելով: Այս ամենապարզ
եղանակին հետեւելով ես հին յունարէնը սորվեցայ իբրև մի կեն-
դանի լեզու: Հետեալբար բոլորովին աջող կերպով գրում եմ ես այդ
լեզուով և առանց դժուարութեան ամենայն միտք բացատրում, և
երբէք էլ չեմ մոռանում այդ լեզուն: Քերականութեան ամենայն
կանոններին ես լաւ հմուտ եմ, թէպէտ չգիտեմ էլ թէ դոքանշա-
նակուած են քերականութիւնների մէջ թէ ոչ: Եւ եթէ պատահի
որ մէկը իմ յունարէն գրութիւնների մէջ սխալ գտած համարուի,
եւ միշտ կարող կը լինիմ հին ընտիր գրուածքներից ապացոյց բե-
րել իմ գրածի ուղղութեանը: Իսկ լատիներէնին գալով ես կար-
ծում եմ որ դա յունարէնից ոչ թէ առաջ, այլ միշտ յետոյ պէտք
է ուսանուի: Մի ծանօթութեան մէջ կարդում եմք. «Ուրախութեամբ տե-
լեկանում եմ թերլինում գտնուող իմ մեծայարգ բարեկամ պրօֆեսոր
Ռուդօլֆ Վիրխովից, թէ նա էլ այս եղանակով է սովորել հին լեզուները: Նա
հետեւեալն է գրում ինձ այս մասին. «Մինչև 13 տարեկան հասակս Պոմերա-

նինյ քաղաքներին մէկում մասնաւոր գնացք էի առնում: Այնպէս իմ վերջին ուսուցիչը երկրորդ քարտիչն էր, որի մեթոդն էր՝ ինձ խիստ շատ ex tempore (յանպաճառափայ) թարգմանել ու գրել տալը: այնինչ, բառի բուն նշանակութեամբ, և ոչ մի քերական նական կանոն անգիր սերտել էր տալիս: Այսպիսով Տիեզերքի ուսումը ինձ այնքան զարժութիւն էր պատճառում, որ ես խիստ շատ անգամ՝ առանց ուսուցչի պարուիրելուն, էլ ինձ համար թարգմանութիւններ էի առնում: Նրբ ես Անգլիայի գիմնազիան ուղարկուեցայ, նորա տեսուչը այնքան դժ էր իմ լատիներէն գիտութեամբ, որ մինչև իմ այն ուսումնարանից դուրս գնալս ես նորա յատուկ սիրելին մնայի: Բայց միւս կողմիցն էլ յունարէնի ուսուցիչ պրոֆեսոր Գրիբները, որ աստուածաբանութիւն էր սովորել, այնքան ըծուար էր հաւատում՝ առանց Բուտմանի քերականութիւնը անգիր գիտեալով՝ յունարէնից լաւ թարգմանութիւն անել կարողանալուն, որ պարգապէս կարեւոր էր համարում ինձ մինչև անգամ խիստ հսկողութեամբ որոնելուց ու ինձ մօտ ոչ մի չթողադրուած օգնական գիրք չգտնելուց յետոյ էլ իւր անվերջ կասկածները պահեց իմ վերայ մինչև աւարտման հարցաքննութիւնը: Սորանում նա ինձ (յունարէն բնագիր) նոր կտակարանից հարցաքննեց, երբ ես լաւ դուրս եկայի: Նա յայտնեց այնպիսի որոմարած ուսուցիչներին, որոնք միաձայն ինձ նպատաւոր վկայութիւն տուին: Թէ ինքը ստիպուած է ինձ դէմ իկնալու, պատճառ բերելով, որ ես համալսարանի համար բարոյապէս դեռ հասունեցած չեմ: Այս բոլորը բարեբաղդաբար մնայ առանց ազդեցութեան: Հարցաքննութիւնը տալուց յետոյ սիսեցի և առանց որեւէ օգնութեան ուսայ իտալերէն լեզուն:

Նայում քի փնոյ ծոյծ քի չո ցոյցիդ Շաղաւաղայ փայլիցիդ

(Ռոմանոսի մահալը): «Մալփա» լրագիրը շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում այն պարբերական հրատարակութիւնների մասին որոնք ներկայումս լոյս են տեսնում Բուսսոտաում: Այդ տեղեկութիւնները քաղուած են նորագոյն աղբիւրներից, դուրս են ձգուած բոլոր պաշարած հրատարակութիւնները և նշանակուած վերանորոգուածները և այն հրատարակութիւնները որոնք դուրս են գալիս 1881 թ. յունվարի 1-ից: Բայոր պարբերական, այսինքն տարէնը և անգամից աւելի լոյս տեսնող հրատարակու-

Թիւնների թիւը Ռուսաստանում համարվում է 485. Տպագրվում են նոքա 96 քաղաքում:

Ռուսաց լեզուով լոյս են տեսնում	376
Լեհերէն	54
Գերմաներէն	31
Լատիշերէն	10
Ֆրանսերէն	8
Հայերէն	6
Էստոներէն	6
Եբրայերէն	4
Վրացերէն	4 ¹⁾
Թուրքերէն	4
Ֆիններէն	2
Լատիներէն	1

Եթէ ընդհանուր գումարից հանենք տէրութեան բաղմաթիւ հրատարակութիւնները, որպիսիք են «նահանգական» թերթերը, «թեմական տեղեկութիւնները» և յայտարարութիւնների թերթերը, որոնք լոկ անպէտք և ոչոքից չընթերցուած նիւթ են ներկայացնում, կերևի թէ որևիցէ գրականական կամ հասարակական նշանակութիւն ունեցող հրատարակութիւնների թիւը աւելի ևս չնչին է: Սոքա լոյս են տեսնում միայն 48 քաղաքում, այնպէս որ մեծ քաղաքներից շատերը, նոյն իսկ նահանգի կենտրոնները զուրկ են տեղական թերթից. օրինակ, 100,000 բնակիչ ունեցող Կիշինկը, այնինչ Էստլանդիայի Պերնովը 9000 բնակչով և Կուրլանդիայի Տուկումը 4000 բնակչով՝ արդէն վաղուց ունին սեպհական թերթեր: Սիբերիայի լայնատարած երկիրը ոչ մի թերթ չունի, մի անգամ միայն հրատարակելու փորձ եղաւ այն ևս անյաջող: Այն 48 քաղաքներում, որոնք այնպիսի պարբերական հրատարակութիւններ ունին, որ աւելի կամ պակաս չափով համապատասխանում են օրագրական և լրագրական գործին, այժմ լոյս են տեսնում 367 հատ, որոնցից 238 ռուս լեզուով, այնպէս որ ուրիշ լեզուներով հրատարակուածների թիւը ընդհանուր քանակութեան $\frac{1}{3}$ մասն է կազմում: 238 հրատարակութիւններից 21-ը տէրութեան սեպհականութիւն են,

1) Իսկապէս 3.

45 հրատարակում են համալսարաններ, գիտական և այլ ընկերութիւններ և 172 պատկանում են մասնաւոր անձանց. վերջիններից 4-ին տէրութիւնը օժանդակութիւն է տալիս: Բոլոր հրատարակութիւնների $\frac{2}{3}$ մասը դուրս է գալիս մայրաքաղաքներու. Պետերբուրգ 129 և Մոսկվա 40, մնացեալ 69 լոյս են տեսնում ամբողջ մնացեալ Ռուսաստանում: Այդ 238 հրատարակութիւններից լոյս են տեսնում ամէն օր — 36, շաբաթը երկու անգամ և աւելի — 22, շաբաթը մի անգամ — 50, ամիս 2 անգամ — 16, ամէն ամիս — 85 և 12 անգամից պակաս երևում — 29:

Եթէ ամբողջ ռուսաց կայսրութեան բնակիչների թիւը 82 միլիոն հաշուենք և փոխանակ բոլոր պիտանի և անպիտան 485 հրատարակութեան 500 առնենք, կը նշանակէ որ մի հրատարակութիւն գալիս է 164,000 հազար բնակչի վերայ:

Համեմատենք այժմ այս թիւը մեր ձեռքի տակ գտնուած եւրոպական երկրների վերաբերեալ համանման թուանշաններին, որոնք առնուած են 1875 և 1876 թուականներից.

Հրատարակութիւն

Զուլցերիա . . .	500, մի հրատարակ.	5,519 բնակիչների վրայ,
Դանիա . . .	250, » »	7,612 » »
Անգլիա . . .	2500, » »	13,697 » »
Գերմանիա . . .	3000, » »	14,242 » »
Հոլլանդիա . . .	250, » »	15,461 » »
Ֆրանսիա . . .	2303, » »	16,020 » »
Պորտուգալիա . . .	250, » »	16,230 » »
Աւստրո-Հունգարիա	1500, » »	24,900 » »
Սպանիա . . .	350, » »	47,218 » »
Ռուսաստան . . .	500, » »	164,000 » »

Հ Ր Ա Ւ Է Ր

ԱՌ ՀԱՄԱՅՆ ՌՈՒՄԻԱԲՆԱԿ ԱԶԳԱՅԻՆՍ

Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը Հայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ հիմնած քսանեւ հինգ վարժարանները, ընդ որս վանայ վարժապետա- նոյր այլեւայլ գիւղերէ առնուած իւր գիշերօթիկ ձրիավարժ ա- շակերտներովը աւելի բարեկարգ վիճակի մը մէջ դնելու և սովուն երեսէն յառաջ եկած մեծազումար ծախուց թեթևութիւն մ' ըն- ծայելու համար, կը դիմէ այսօր համայն Ազգին օժանդակութեան:

Ռուսիաբնակ Հայ եղբարք, որոյ համակրանքն ու քաջալերու- թիւնը վայելած եմք միշտ, անտարակոյս նոր փորձ մ' ևս պիտի տան իրենց ազգասիրութեան. նպաստելով Ընկերութեան:

Այսու վստահութեամբ պատիւ ունիմք ներկայացնել Վաս- պուրականի վարժարանաց տեսուչ զպարոն Մկրտիչ Փորթուքալեան, որ իբր լիազօր ներկայացուցիչ Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց, կ'ու- ղեորի ի Կովկաս:

Պարոն Փորթուքալեան պիտի փութայ ձեռնարկել հանգանա- կութեանց և այն ամէն միջոցներուն, զորս օգտակար և անհրաժեշտ կը դատէ իւր պաշտօնի գործադրութեան և յաջողութեան համար:

Սիրելի է մեզ յուսալ որ Ռուսիաբնակ պատուաբժան ազ- գայինք պիտի հաճին մեր իղձերն ու ակնկալութիւնները իրակա- նայնել, ինչպէս յանցելումն, և իրենց արդիւնաշատ նպաստներով ստարեն ազգային մտաւորական վերակենդանութեան, որով անջըն- ջելի յիշատակ մը պիտի թուլուն հայ երիտասարդութեան սրտե- րուն և նախանձելի օրինակ մը պատմութեան մէջ:

Ի դիմաց Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց

Տնօրէն Ժողովոյ

Ատենադպիր

ԶԱՐԵՀ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ

Ատենապետ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

**ՅՈՒՑԱԿ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒ ՊԱՏՈՒԱՐԺԱՆ ԱԶԳԱՅՆՈՑ Ի ՆՊԱՍՏ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ
ԵՐԿՐԱԳՐԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ**

Նուիրատուութիւնը Մոսկւայի պատուար-
ժան Ազգայնոց եւ օտարազգայնոց:

Պարտնայք.

Ռ.

Յովհաննէս Ստեփաննոսեան

Յովնանեանց 500

Գէորգ Լիանոզեանց 100

Սարգիս Զանումեանց 100

Մ. Միրզոյեանց 100

Բաղդասար Սարգիսեանց 100

Եղբարք Ժամհարեանք 100

Վակափուն Գեորմանացի 100

Խաչատուր Փանեանց 50

Տ. Եկեղէր 50

Միքայէլ Ստեփաննոսեան 50

Ընկերութիւն Բաբանով
(ռուս) 50

Սարգիս Թումանեանց 30

Մատթէոս Շամիրեանց 25

Լեւոն Խաչանեանց 25

Յակոբ Արղապետեանց 25

Հայրապետ (ազգանունը ան-
ընթեռնելի) 25

Եղբարք Տէր Միքայէլեան 25

Գէորգ Քանանեանց 25

Յակոբ Խըլըտճիեան 25

Գրիգոր Թ. Ճգնաւորեանց 25

Անդրէ Կարծիւրի 25

Ա. Սարգսեանց 25

Վակապով (Թաթար) 25

Արիստակէս Յ. Վարդանեան 25

Զուկին Իվան Վասիլի (ռուս) 25

Վիսոցկի 20

Յարութիւն Հախնազարեանց 20

Թէոդոր Տիմիտով (ռուս) 20

Վասիլկով (ռուս) 15

Աշուճով (պարսիկ) 15

Ս. Բարսամեանց 10

Յ. Զառափեանց 10

Նիկողայոս Գիլանեան 10

Մկրտիչ Էմին 10

Իւվան Լոսով (ռուս) 10

Մուսղով (ռուս) 10

Ալէքսան Մկրտումեան 10

Յովհաննէս Աւետիսեանց 10

. (ռուս) 10

. (ռուս) 10

Երեմայ Գողաղեանց 5

Յովակիմ Յարութիւնեան Բա-
բանոսեանց 5

Ս. Շահաղիզեանց 5

Ե. Սահակեանց 5

Մ. Փանեանց 5

Ռին (ռուս) 5

Ներսէս Տ. Մովսէսեանց 5

Մովսէս Հալաճեանց 5

Հիւսէյին (պարսիկ) 5

Առաքէլ Ստեփանեանց 5

Յովհաննէս Քիթեանց 3

Պերով (ռուս) 3

Ռին (ռուս) 3

Գումար 1924

Ս. Բետերբուրգի Ազգասէր Հայոց Նուիր-
ատութիւնը:

Մկրտիչ Սարգսեան Սանա-
սարեանց 500

Ս. Պետերբուրգի Հայոց Ե-
կեղեցւոյ կողմից. ձեռամբ
հոգաբարձու Իլիան Սի-

մէօն Ապամելիք Լազա-	
րեանց	100
Յովսէփ Իզմիրեանց	100
Անյայտ Ոմն	100
Յարութիւն Սարգիսեան	75
Կարապետ Եղեան	50
Ստեփաննոս Գրիգորեան	50
Ս. Սարգիսեանց	50
Կարապետ Մկրտիչեան Պո-	
պով	50
Յովհաննէս Լալայեանց	30
Յովհաննէս Դաւթեան Դի-	
լեանով	30
Եղբարք Ամիրաղեաններ	30
Ղազիւրեանց	30
Խօչաէիւթեանց	25
Գէորգ Էւանգուլեանց	25
Գէորգ Շիւմանով	25
Եւանգուլեանց	25
Բաղդասար Պողոսեան	25
Դարբիէլ Յովհաննիսեան Ու-	
լուխանեանց	25
Ք. Պ. Պատկանեան	15
Բժիշկ Սրապիւն Յարութիւ-	
նեանց	10
Ղամաղեան	10
Անյայտ Ոմն	10
Դինիբէկով	10
Ա. Սուպաչի	10
Ա. Եսայեան	10
Ուսանող Ս.	10
Ղ. Խաֆաֆեանց	10
Բարսեղ Տ. Ստեփանեան	10
Զաքարիա Ղամաղեան Թիֆ-	
լիսեցի	6
Գենիբալ Մատթէոս Լալա-	
յեանց	5
Ոմն	5
Մատիեանց	5
Աստուածատուր Ստեփաննո-	
սեան Չորայեան	3
Ոմն	3
Ոմն	3
Բուդաղեան	3
Ն. Թաղիանոսեանց	3
Մկրտիչ Էղիլիւսեանեանց ու-	
սանող Համայնարանի	3
Սերովբէ Կողպիւրիով	3
Ոմն	1
Ոմն	1
Շահբաղեան	1
Հայրապետ Սուքիասեանց	1

Գումար 1496

Նուիրատուութիւնք Նոր Նախիջեանի
պատուարժան ժողովրդոց օժանդակութեամբ
մեծայարգոյ պ. գիլիպպոս Վարդանեսի
եւ Ռաֆայէլ Պատկանեանի:

Նիկոլա Իվանով Կուրիկով—
քաղաքադուխ Ռաստովի
(ռուս) 50

Միքայէլ Կարապետեանց	25
Նոր-Նախիջեանի	25
Սիմէօն Աւաճալեան	25
Նիկողայոս Աճէմով	25
Ստեփաննոս Մեսնիկեան	25
Գէորգ Գողպեթլիան	25
Պօղոս Խաթրանեան	25
Մկրտիչ Սարգիսեան	25
Մատթէոս Կողպեթլեանց	25
Նիկիթա Մաուդով	25
Ոմն անյայտ	25
Խաչերես Սակիռեանց	25
Կարապետ Տէր Փանոսեանց	25
Կենճօղլուեով և Շաբօշիկով	20
Բերսաբէ Նալանդովա	15
Եղիսաբէդ Միլքոնովա	15
Միքայէլ Պոպով վաճառական	15
Մինաս Խալիպեան	15
Սերովբէ Աճէմեանց	15
Վարդերես Սրմաբէշեան	10
Խաչուկ Թէթրեանց	10
Պետրոս Քեչեճեան	10
Կարապետ Չօռնիեանց	10
Պարոն Պաթուեան	10
Մարկոս Աւաճալեան	10
Անյայտ Ոմն	10
Ղաղարոս Մ. Տրապիզոնցո-	
վեան	10
Դարբիէլ Տրապիզոնցով	10
Մինաս Պալապանեան	10
Սերովբէ Չորչոբեանց	10
Պօղոս Ստեփանոսեան Նաղ-	
րեան	10
Գէորգ Խաթրանեան	10
Ն. Ն.	10
Յակոբ Ամիրայեան	10
Միլքոն Թօխով	10
Լուսեղէն Միքայէլ Պապով	10
Կ. Խալիպեանց բժիշկ	10
Մինաս Շաբօշիքով	10
Յովակիմ Խոճայեանց	10
Պուկոյինիկ Բելով (ռուս)	10
Կարապետ Չորչոբեան	10
Պասապով	10

Սարգիս Նաղարեանց . . .	10
Յարութիւն Կարապետեան	
Հայրապետեանց . . .	10
Սարգիս Գ. Հալաճեան . . .	10
Յովհաննէս Խաթրանեան . . .	10
Գեղեցիկ Մառոգովայ . . .	10
Յովակիմ Խոճեան . . .	10
Գեղեցիկ Օպեռով . . .	10
Կարապետ Չախմախով . . .	10
Քերովբէ Խլտչեան . . .	10
Մայրեանէ Ախչեան . . .	10
Յ. Քուչնարով . . .	10
Յարութիւն Սրմաքէշեանց . . .	8
Յովհաննէս Ասմայեով . . .	6
Սարգիս Խոճայեանց . . .	6
Պէժմակի (Ռուս) . . .	5
Օքքեռման (ռուս) . . .	5
Պողոս Սալթիկեան . . .	5
Դարբէլ Մեղրումեանց . . .	5
Յ. Տրապիզոնցով . . .	5
Յովակիմ Չախմախով . . .	5
Յարութիւն Աստառճեով . . .	5
Դասապար Սալթիկեան . . .	5
Հեղինէ Պաղղասարեան Հայ- րապետեանց . . .	5
Կարապետ Խնծորով . . .	5
Բերբերեան բժիշկ . . .	5
Մատթէոս Խլտճեանց . . .	5
Միքայէլ տէր Գրիգորեանց . . .	5
Սիմէոն Սակիրեան . . .	5
Միրկեան Գողպէթեան . . .	5
Երեմ. Օ. Միսէրեանց . . .	5
Ծերոն Ալաճալեանց . . .	5
Ասվատուր Պալիեանց . . .	5
Կարապետ Խալայճիով . . .	5
Մանուկ Տրապիզոնեան . . .	5
Գրիգոր Յակոբեան Օպէեան . . .	5
Ս. Յարութիւնեան . . .	5
Խիա Խվանովիչ (ռուս) . . .	3
Փիլիպպոս վարդանեան . . .	3
Ուն Գ.	3
Նիժնեգորիցով (ռուս) . . .	3
Անյայտ	3
Տ. Հալաճեանց	3
Մարտիրոս Սաղեղեանց . . .	3
Աստուածատուր Զուկայեով . . .	3
Միքայէլ Զեռնայով . . .	2

Գումար 941

Ս. Նիկողայոս Եկեղ. մէջ ձեռամբ յար-
գելի Երեցիփոս պ. Խաչիքոս Սատեթովի:

Կարապետ Քոժենիքեան . . . 15

Խաչերիս Սատեթով (Երեց- փոխ)	10
Մինաս Պաքալեան	10
Խաչատուր Սրմաքէշեան . . .	10
Տիկին Եղիսարէթ Պեղճեան . . .	5
» Եւայ Սեվով	5
Գրիգոր Ասմայեան	5
Գէորգ Խասպիկեան	5
Թումաճան Ասմայով	5
Միքայէլ Խասպէկով	5
Յովհաննէս Սրմաքէշեան	5
Սարգիս Խոճեան	5
Կարապետ Խնկիեան	5
Մարիամ Տրապիզոնցով	5
Վառվառայ Օղապաշով	5
Մինաս Չախմեան	5
Ստեփան Տէր Կարապետեան	
Նաղարէթ Պարոնեան	5
Սիմէոն Սուպալեան	5
Եպիփան Յակոբեան Պա- պոյեանց	5
Անանեանց	3
Յակոբ Փախալով	3
Մերկեան Օտապաշով	3
Մեղրում Պաղղասարեանց	3
Տօրվաթ Յոնանեան	3
Կիրակոս Պաղղասարեան Պա- լիով	2
Ուսկուին Չառխեան	1
Մողտեսի Մարիամ	1
Միքայէլ Համբարձումով	1
Երեցիկին Տէր Յարութիւնեան	
Սարգիս Կոստանով	1
Պապա Մնացականով	1
Պապաճան Արթիւրով	1
Ստեփան Զաքարիով	1
Յովհաննէս Տէր Յովհաննեանց	
Կարապետ Շախպազով	1

Գումար 1093

Մեծ Սմլա գիւղ Նոր Նսիսիջեանու

Ի Հասարակութենէ Մեծ	
Սալա գեղջ	25
Մանիկ Ախայեան	9
Մ. Եւայի Մահտեսեան	5
Լոյսալարոն Մահտեսեան	5
Ստեփան Փոսթուքով	3
Կարապետ Մովսիսեան	3
Եղիազար Դոմպայով	3
Գալուստ Փոփով	3
Մ. Սուսեղէն Խարապաճախով	
Վարդան Զոպանով	2

Յակոբ Մալխասով	1
Յակոբ Պուղայեան	1
Համբարձում Նազիբեան	1
Սահակ Կեսեռ	1
Մկրտիչ Զոպանեան	1
Ղուկաս Մահտեսեան	1
Մարկոս Պապիկյիցով	1
Կարապետ Պատանով	1
Սահակ Իլիկեան	1
Մարկոս Մահտեսիով	1
Աբրահամ Պապով	1
Սահակ Պողոսով	1
Կարապետ Տոմբայեան	1
Աղարիկ Նազիբեան	1
Սարգիս Զորայեան	1
Այսին Մ. Մելքոնեան Զոպանով	1
Յովհաննէս Աղամեան	1
Հաճի Խումաճիով	1
Սերոբ Մնացականեան	1
Աստուածատուր Պապով	1
Խղնատիտ Պուհայռ	1
Յարութիւն Մովսիսեան	1
Գրիգոր Պապիով	1
Կիրակոս Մահտեսեան	1
Քանի անձինք	50
Եփրեմ Քըռիքայով	40
Գումար	84 90

Նիսովիժա դիւղ Նոր Նախշեանու.

Նիսովիժայ գիւղի Հասարակութեան կողմից	15
Սրապիտ Տէր Յակոբեան Սոլախայեան	10
Սարգիս Մանուկեան Թումասեան	2
Քերոբ Անտոնեան Կէրմէրեան	1
Ակօր Ստեփանեան Հառճօրեան	1
Կիրակոս Գրիգորեան Յարութիւնեան	1
Պետրոս Գարեճեան	1

Ադտիկ Սուքիասեան Դումասեան	1
Պետրոս Տէր Յակոբեան Սօլախայեան	1
Գէորդ Շաղմուրատով	1
Ղուկաս Սոլախայեան	1
Պողոս Գէսէյեան	1
Մանիէլ Վարդիվանեան	1 60
Պողոս Թաշճեան	» 50
Կարապետ Զայեան	» 50
Մնացական Նէմօեան	» 50
Գրիգոր Տէճիկեան	» 50
Սահակ Ալէքսանեան	» 40
Թորոս Հայրապետեան	» 30
Սիմաւօն Աւետեան	» 20
Երեմեայ Հովճ	» 20
Մ. Աւետիք Գէսէյ	» 20
Մանուկ Թորոսեան Հոլով	» 20
Լուսպարոն Յարութիւնեան	» 20
Գրիգոր Մանիէյեան	» 20
Օվանէս Կեղմերեան	» 10
Դանիէլ Մանլմեան	» 10
Պետրոս Կէճօյեան	» 20
Վարդան Գէսէյ	» 20
Գումար	42 10

Սուլթան Սալա Կամ Փոքր Սալա դիւղ Նոր - Նախշեանու

Հասարակութեան կողմից	25
Առաքէլ Բորովեան	1
Լուսեղէն Խաչատուրեան	1
Յովակիմ Այվազեան	1
Աննա Կարապետեան	1
Սիմէօն Գասպարեան	1
Խաչիկ Թովալեան	1
Յոհան Մովսէսեան	1
Յովհան Ստեփանեան	1
Լուսպարոն Խապալսեան	1
Ծատուր Տափակեան	1
Երեցփոխ Փանոս Քառակեօղեան	1
Գումար	36

(Կը շարունակուի):

Մ Ա Ս Ի Ս

ԼՐԱԳԻՐ ՀԱՆԱՊԱԶՕՐԵԱՅ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Հրատարակվում է Կ. Պոլիս. գինը 2 1/2 լիրա:

„Մ Շ Ա Կ“

ԼՐԱԳԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

1881 թ ու ի ն

(Տ Ա Ս Ն Ե Ր Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ի)

Կը Հրատարակուի նոյն գիրքով և նոյն պրոգրամայով ԱՄՆԵՆ ՕՐ
(բացի տօն և տօներին հետևեալ օրերից):

ՊՐՕԳՐԱՄԱՍ. I. Տէրութեան կարգադրութիւններ, II Առաջ-
նորդող յօդուածներ, III Ներքին տեսութիւն, IV Արտաքին տեսու-
թիւն, V Խառն լուրեր, VI Հեռագիրներ, VII Ֆելիետօն և Բանա-
սիրական, VIII Յայտարարութիւններ:

ԼՐԱԳՐԻ ԳԻՆԸ տարեկան 10 ռուբլ, կէս տարուան 6 ռ.,
հինգ ամս. 5 ռ., չորս ամս. 4 ռ., երեք ամս. 3 ռ., երկու ամս.
2 ռ. և մի ամս. 1 ռուբլ:

Գրուել կարելի է խմբագրութեան մէջ հետևեալ հասցէով.
Тифлисъ, редакция «Мшакъ».

Խմբագիր - հրատարակող ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

«ՄԵՂՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ»

ԼՐԱԳԻՐ ԱԶԳԱՅԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

1881

Հրատարակվում է ԱՄԵՆՈՐ բացի երկուշաբթի և տօն օրերից:
Ցարեկան գինն է 10 ռուբլի:

«ՄԵՂՈՒՆ» կ'ունենայ հետևեալ բաժինները. — 1. Առաջ-
նորդող յօդուածներ, 2. Ազգային, 3. Քաղաքական, 4. Բանասի-
րական, 5. Հեռագիրներ, 6. Ֆելիէտօն, 7. Խառն և Մանր լուրեր,
8. Յայտարարութիւնք, 9. Պատասխանիք խմբագրութեան, 10 Տե-
ղեկատու:

Ստորագրուել ցանկացողք թիֆլիզում կարող են դիմել՝ 1.
Խմբագրատուն, հեռագրական կայարանի մօտ, պ. վարդանեանի
տանը, 2. պ. Շահվերդեանցի գործակալական պաւլիլօնում, 3. պ.
Հ. Լևիխաճեանցի խանութում և 4. պ. Զ. Գրիգորեանցի գրավա-
ճառանոցում: Իսկ օտարաքաղաքացիք կարող են դիմել խմբագրու-
թեան հետեւեալ հասցեով. Тифлисъ. Въ Редакцію газеты «Пчела
Арменіи».

«ՄԵՂՈՒՆ» ԱՄԵՆՈՐ ԵԱՅ անելու համար կազմուող
բաժանորդագրական ընկերութեան ստորագրուիլ ցանկացողք թիղ
դիմեն ուղղակի իշխան Նապօլէոն Ամատունուն կամ խմբագրատուն:
Բաժանորդագրին է 200 ռուբլի: Մի քանի անձինք միասին մի բա-
ժին կարող են առնել:

Խմբագիր Պ. ՍԻՄԵՐՆԵԱՆՑ

Дозволено цензурою. Тифлисъ. 6 февраля 1881 г.

Типогр. А. Энциаджаницъ и К^о.